

HET VERHAAL VAN WASSENAAR

**DE HISTORIE VAN LANDSCHAP,
STEDENBOUW EN ARCHITECTUUR**
Editie 2021

Colofon

Met medewerking van en veel dank verschuldigd aan:

Kees Neisingh, Judith Niesen, Peter de Geus, Robert van Lit, Peter ten Arve, Claas Conijn, Linda Jansen, Wim Tordoir, Antoine Roeloffs, Kirsten van der Kant, Carla Scheffer, Sabine de Wal, Marijke Vrijenhoek.

Gemeente Wassenaar

Versie: december 2021 (eerste editie 2014)

Tekst en vormgeving: TasT, projecten voor tastbaar erfgoed.

Fotografie: TasT, tenzij bij afbeelding een andere fotograaf of bron wordt genoemd.

Archiefbeelden: Gemeentearchief Wassenaar (GAW), tenzij bij afbeelding een andere fotograaf of bron wordt genoemd.

Aan Het Verhaal van Wassenaar hebben we uiterste zorg besteed. Toch kan het zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd of incorrecte informatie is opgenomen. Het Verhaal van Wassenaar wordt periodiek geactualiseerd. Aanvullingen en verbeteringen zijn welkom via emailadres erfgoed@wassenaar.nl.

Foto voorzijde:

De tuin van het Baljuwhuis met zicht op de Dorpskerk. Foto C. Scheffer.

Inhoudsopgave

VOORWOORD	4
INLEIDING	6
HET VERHAAL VAN WASSENAAR IN EEN NOTENDOP	12
LANDSCHAP EN DE VROEGSTE ONTWIKKELING VAN WASSENAAR	24
GROEN	38
HISTORISCH DORPSCENTRUM	50
AGRARISCH ERFGOED EN TUINDERS/BOLLENCULTUUR	62
BUITENPLAATSCULTUUR	76
VILLACULTUUR	94
VILLAWIJKEN	108
BEKNOPTTE BIOGRAFIEËN VAN ARCHITECTEN EN AANNEMERS	122
ANDERS WONEN	136
SPORTCULTUUR EN (KUST)RECREATIE	144
MILITAIR ERFGOED	152
ANDER ERFGOED	164
GEDENKCULTUUR	172
KERNWAARDEN EN KERNKWALITEITEN VAN WASSENAAR	182

VOORWOORD

Wassenaar kent een eeuwenoude geschiedenis met talrijke bijzondere verhalen. Enkele van deze verhalen zijn nu samengebracht in "Het Verhaal van Wassenaar" (versie 2021).

Het is een uitgebreid relaas geworden. Niet voor niets is dit Verhaal van Wassenaar de eerste bouwsteen voor het uitvoeringsprogramma van onze Erfgoedvisie 'Naar een erfgoedzorg voor iedereen' (2018). De uitvoerige beschrijvingen van de thema's geven voldoende details om het fundament te vormen waarop we de specifieke kernkwaliteiten- en erfgoed en landschapswaarden van Wassenaar kunnen bepalen en beschermen.

We werken al jarenlang aan het Verhaal over de geschiedenis van Wassenaar dat nooit af zal zijn. We ontdekken iedere dag meer over de al zeer rijke geschiedenis van Wassenaar en er komen iedere dag verhalen bij. Doorgewinterde Wassenaar-kenners voegen telkens interessante bladzijden toe aan de geschiedschrijving. Zo komen we steeds meer te weten over de natuur, het landschap en het erfgoed, zowel datgene wat we boven de grond kunnen zien, als het minder zichtbare erfgoed onder de grond. Daarom is dit nadrukkelijk de "versie 2021". Aanvullingen en verbeteringen zijn welkom!

Voor zowel het gebouwde erfgoed als de archeologische resten vormt het landschap, zoals dat in natuurlijke processen is ontstaan, de basis. Het landschap met daarbij het (boven- en ondergrondse) erfgoed is een belangrijke drager van de kwaliteit van onze leefomgeving en bepaalt in hoge mate de aantrekkelijkheid van ons vestigingsmilieu en toerisme en recreatie. Het heeft grote sociaal-maatschappelijke en economische meerwaarde.

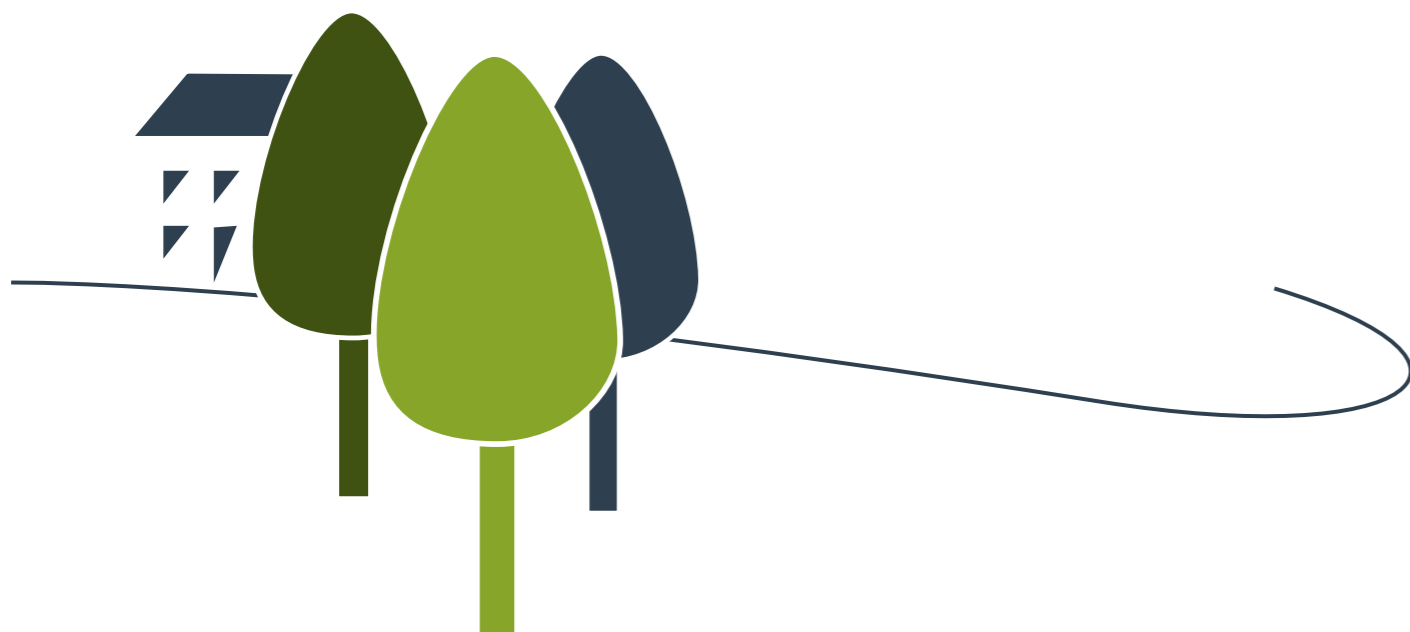
Al deze kennis openbaart wat Wassenaar definieert en waarom onze gemeente zo uniek is. Het Verhaal biedt een gedegen onderlegger voor de uitwerking van beleid. Zo gebruiken we Het Verhaal van Wassenaar om de kernwaarden en kernkwaliteiten te benoemen. Deze kennis hebben we nodig voor het opstellen van de Omgevingsvisie en het omgevingsplan.

Na het opschrijven van Het Verhaal volgt het uitvoeren! We hebben immers alleen iets aan het weten als we er betekenis aan toekennen en dit vervolgens in de praktijk bij het beheer en bij ontwikkelingen van ons dorp toepassen. Dit is geen Verhaal voor in de boekenkast, maar om mee aan de slag te gaan.

Ik noem de lezer van dit Verhaal daarom de gebruiker en ik wens diegene veel inspiratie om de unieke kwaliteiten van onze gemeente toekomstwaarde te geven door ze veilig te stellen, uit te dragen en er zorgvuldig mee om te gaan.

Kees Wassenaar, Wethouder, portefeuillehouder Erfgoedbeleid/Cultureel erfgoed

INLEIDING

Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw is veel aandacht uitgegaan naar het onderzoeken en waarderen van gebouwd erfgoed. Het Rijk nam het voortouw met een grootscheeps onderzoek naar architectuur en stedenbouw uit de periode 1800-1940. Dit leverde behalve een lange lijst met bijzondere gebouwen en gebieden veel kennis op van een zeer belangrijke periode voor Wassenaar, namelijk de tijd waarin de villawijken tot stand kwamen. Dit onderzoek genereerde veel kennis over de jonge buitenplaatsen en villa's met hun parken en tuinen en over welke (tuin- en landschaps-) architecten van grote betekenis zijn geweest voor onze gemeente. Bovendien waren de van hogerhand aangewezen nieuwe rijksmonumenten en een groot beschermd dorpsgezicht (het grootste van Nederland) het resultaat. De gemeente sloot aan op het werk van het Rijk en inventariseerde van 2008 tot 2013 al het cultuurhistorische, bovengronds gebouwde erfgoed van lokaal belang, van middeleeuwen tot en met Wederopbouw. Dit heeft geleid tot de aanwijzing van circa 100 nieuwe gemeentelijke monumenten en de beschrijving van 443 karakteristieke gebouwen en objecten. Deze laatste groep heeft via een Paraplubestemmingsplan een bescherming gekregen, die gericht is op het behouden van de karakteristiek. De uitvoerige onderzoeken brachten nog meer kennis aan het licht, ook over lokale architecten en aannemers die het beeld van Wassenaar hebben bepaald. Al deze kennis hebben we in 2014 gebundeld tot een eerste versie van Het Verhaal van Wassenaar.

Tegelijkertijd werden ook de ondergrondse waarden niet vergeten. Archeologiebeleid met een bijbehorende waardenkaart werd vastgesteld. Het vele archeologische onderzoek, dat voor een deel door en samen met lokale amateurarcheologen werd verricht, leverde talrijke en unieke vindplaatsen op, zoals een middeleeuws kasteel bij Huis Ter Weer, ijzertijdbewoning in de Ommedijkse Polder en het Bronstijdgraf in het Weteringspark. Deze zijn beschreven in het boek van Robert van Lit, 'Rijk aan bodemvondsten. De archeologie van Wassenaar' (2015). Nadat we in 2010 al de waarden van de groene rijksmonumenten in gemeentelijk bezit in kaart zijn gebracht, zijn onder meer onderzoeken naar de groene erfgoed uitgevoerd voor parken als De Paauw, Backershagen en Rust en Vreugd. Ook zijn een Groen- en Watervisie (2015) en een Groene Waardenkaart opgesteld (2018). Daarnaast zijn gebiedsgerichte studies, onder meer ten behoeve van bestemmingsplannen, uitgevoerd zoals recent rondom Vliegveld Valkenburg (2019). Deze onderzoeken vullen de kennis aan en kleuren Het Verhaal verder in.

Al het karakteristieke erfgoed speelt zijn eigen rol in het grote verhaal. De eerste versie van "Het Verhaal van Wassenaar" (kortweg "Het Verhaal") is in 2014 opgesteld als brede historische onderbouwing voor het opnemen van panden en objecten in het 'Paraplubestemmingsplan Cultureel Erfgoed Wassenaar Panden, objecten en Archeologisch erfgoed 2016'. De focus lag toen op gebouwen en objecten. Samen met de Klankbordgroep Cultuurhistorie en de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed zijn zeven hoofdthema's benoemd die de spil van het Wassenaarse verhaal vormden.

Deze hoofdthema's zijn gekoppeld aan gebieden; zo werd inzichtelijk gemaakt hoe het natuurlijke systeem (de ontstaansgeschiedenis van de bodem) en het cultuursysteem (de geschiedenis van het menselijke handelen) onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De verschillende gebieden zijn gevisualiseerd door ze te benoemen als landschappen: de duinen, sportlandschap, villaparkenlandschap, buitenplaatsenlandschap, het historische dorpscentrum, weidelandschap (agrarisch land-

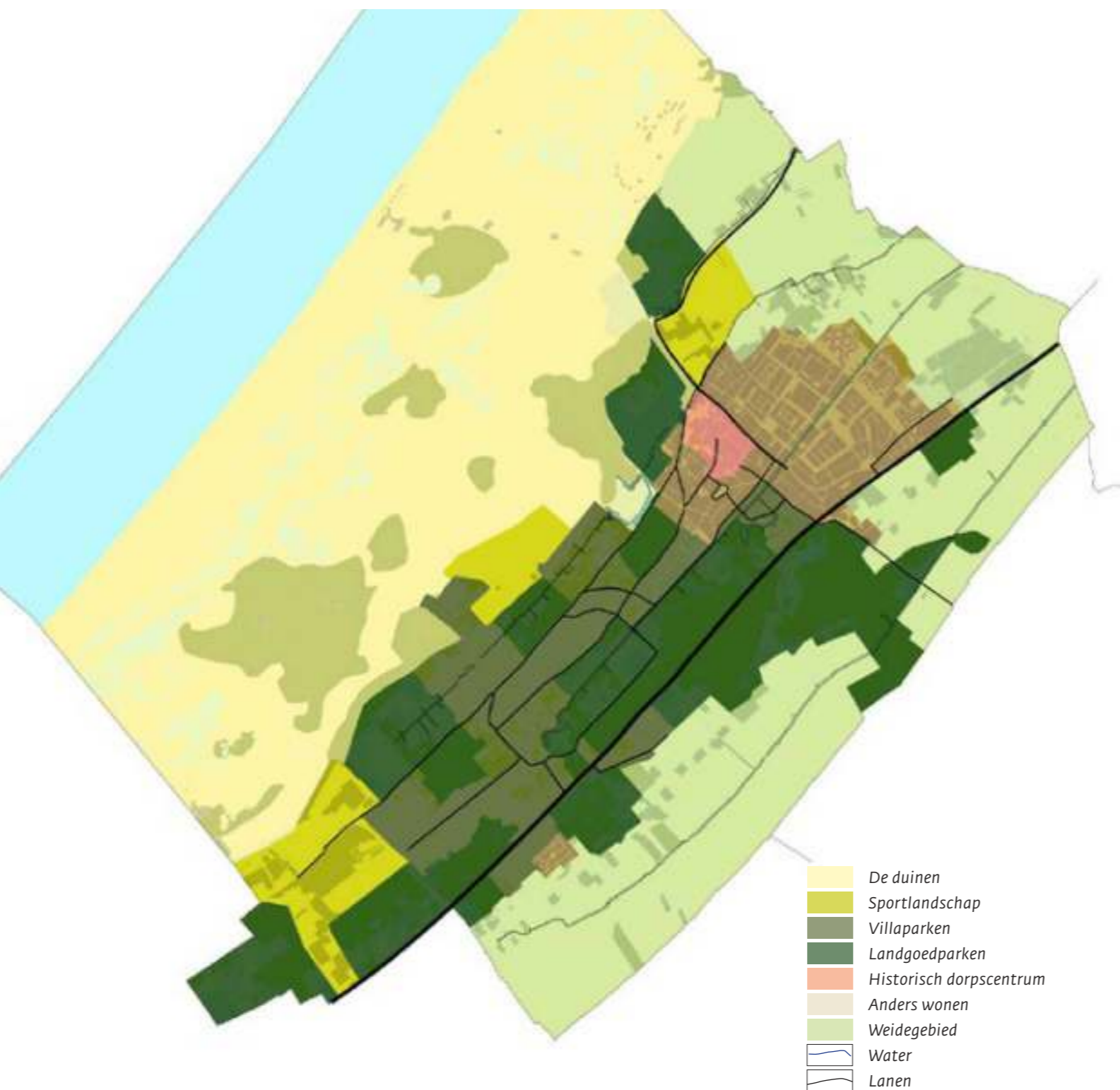
Kasteel Oud Wassenaar. Foto Mariëtte van Lit.

Ruimtelijke hoofdstructuur met een geografische verdeling van de hoofd-functies per gebied: duinen, sportland-schap, villaparken, landschapsparken (buitenplaatsen), historisch dorpscentrum, anders wonen en weidegebied (Bron: Structuurvisie 2017).

schap) en het "anders wonen"-landschap.

Door deze benadering wordt duidelijk waar welk gebruik voortkomt uit de bodem en in de unieke, lokale geschiedenis en daarom tot het Wassenaarse DNA behoort. Dit DNA is de kern voor ruimtelijke visies. Het vormt de basis voor ontwikkelingen, omdat het verankerd is in de identiteit en leefkwaliteit van Wassenaar.

Deze informatie is reeds gebruikt voor de Structuurvisie Wassenaar 2025 'Landgoed aan Zee' en zal opnieuw ingezet worden bij het opstellen van de Omgevingsvisie, eventuele programma's die uitgewerkt zullen worden en het Omgevingsplan.

De eerste bouwsteen van het actieprogramma van de Erfgoedvisie 'Naar een erfgoedzorg voor iedereen' (2018) is een 'zorgvuldige omgang met ons erfgoed'. Als onderdeel hiervan is Het Verhaal, waarvoor we in 2014 de basis hebben gelegd, in 2018 geactualiseerd en gecompliceerd.

Voor het actualiseren en completeren zijn de meest recente publicaties geraadpleegd en is advies ingewonnen bij de volgende, enthousiaste Wassenaarkenners: Peter ten Arve, Claas Conijn, Peter de Geus, Linda Jansen, Robert van Lit, Kees Neisingh, Judith Niesen en Wim Tordoir. Zij, en vele anderen die tijdens het proces om te komen tot de Erfgoedvisie zijn geraadpleegd, hebben een grote bijdrage aan Het Verhaal geleverd. Zonder lokale kennis en enthousiasme zou Het Verhaal nooit de diepgang hebben gekregen dit het nu heeft.

Zij hebben bovendien meegedacht over ontbrekende thema's van Het Verhaal op het gebied van interieurs, ensembles, kunst, verhalen, tradities en gewoonten. Dit heeft een memo opgeleverd met een longlist van aansprekende onderwerpen. Waar dat kon, hebben deze suggesties een plek gekregen in Het Verhaal. Een vervolgstap zou kunnen zijn om de thema's van deze longlist nader te onderzoeken en de belangrijkste kaders daarvan nader uit te werken en toe te voegen aan 'Het Verhaal van Wassenaar'.

Bouwsteen 1 (zorgvuldige omgang met ons erfgoed), onderdeel 1A, uit het actieprogramma van de Erfgoedvisie

'Naar een erfgoedzorg voor iedereen' (2018):

"Cultuurhistorische inventarisatie uitvoeren voor het benoemen van ontbrekende thema's in het Verhaal van Wassenaar. Het gaat in ieder geval om het militaire erfgoed, gedenkmomenten, het cultuurlandschap, personen en gebeurtenissen. Nadat het Verhaal van Wassenaar is aangevuld, benoemen we integraal binnen het beleidsveld cultuurhistorie de kernkwaliteiten- en erfgoedwaarden als input voor de op te stellen Omgevingsvisie- en het plan".

Landschap en erfgoed als verbindende krachten in de Omgevingsvisie

De Omgevingsvisie zal de te beschermen kernkwaliteiten van de gemeente benoemen. Hiervoor worden talloze belangen in samenhang met elkaar afgewogen, van bodem tot lucht, van vraagstukken op het gebied van leefbaarheid, energietransitie tot waterveiligheid. Door Het Verhaal van 2021 als uitgangspunt te nemen voor toekomstige ambities kan in de Omgevingsvisie een helder, integraal en aansprekend verhaal worden verteld. Het verleden vormt daarvoor een grondlaag, een basis. Zo kunnen historische structuren en elementen, zowel de natuurlijke als de cultureel, zowel boven- als ondergronds, als vertrekpunt voor grote ruimtelijke opgaven dienen.

Denk hierbij aan informatie over hoe ruimtelijke structuren zich hebben ontwikkeld. Over hoe de economische groei en krimp zich door de eeuwen heen aftekent in het landschap, of welke maatregelen genomen zijn om veilig achter de duinen te kunnen wonen en werken?

Dit soort ontwikkelingen zijn bepalend voor de identiteit van onze leefomgeving en kunnen als inspiratie dienen bij toekomstige ruimtelijke opgaven. Het Verhaal biedt hiervoor het vertrekpunt.

Het integrale karakter van de Omgevingsvisie wil kansen bieden om vanuit het cultureel erfgoed opgaven uit andere sectoren met elkaar te verbinden. Erfgoed is een kwaliteitsdrager, een drijvende kracht met een breed spectrum. Het verhaal van het verleden en de fysieke overblijfselen hiervan, vormen het DNA van de gemeente. Dit complexe en rijke DNA bepaalt in hoge mate de aantrekkelijkheid van de gemeente. De economische (vastgoed)waarde is sterk afhankelijk van deze kwaliteiten. Het veiligstellen van deze kwaliteiten is daarom een kerntaak van de Omgevingsvisie.

Plein gezien naar de Dorpskerk.
Foto 2015.

Leeswijzer

Voorafgaand aan de geschiedschrijving van het gebouwde erfgoed wordt eerst een beeld geschetst van de historische fysische geografie en het cultuurlandschap. Uiteraard maakt ook de historische structuur van (water)wegen en lanen onderdeel uit van Het Verhaal. De bewoningsgeschiedenis en allereerste gebouwde geschiedenis, de archeologie, heeft een plek gevonden in dit eerste hoofdstuk.

Het Wassenaarse groen is van zulk groot belang, dat dit in een afzonderlijk hoofdstuk is beschreven. Al deze historie behoort tot de erfgoedwaarden en bepaalt in hoge mate de gebouwde geschiedenis van Wassenar.

Daarna volgen de oorspronkelijke zeven thema's uit de versie van het Verhaal uit 2014, aangevuld met het thema 'Gedenkcultuur'. Dit thema had in 2014 een ondergeschikte plaats, maar heeft nu een eigen hoofdstuk gekregen.

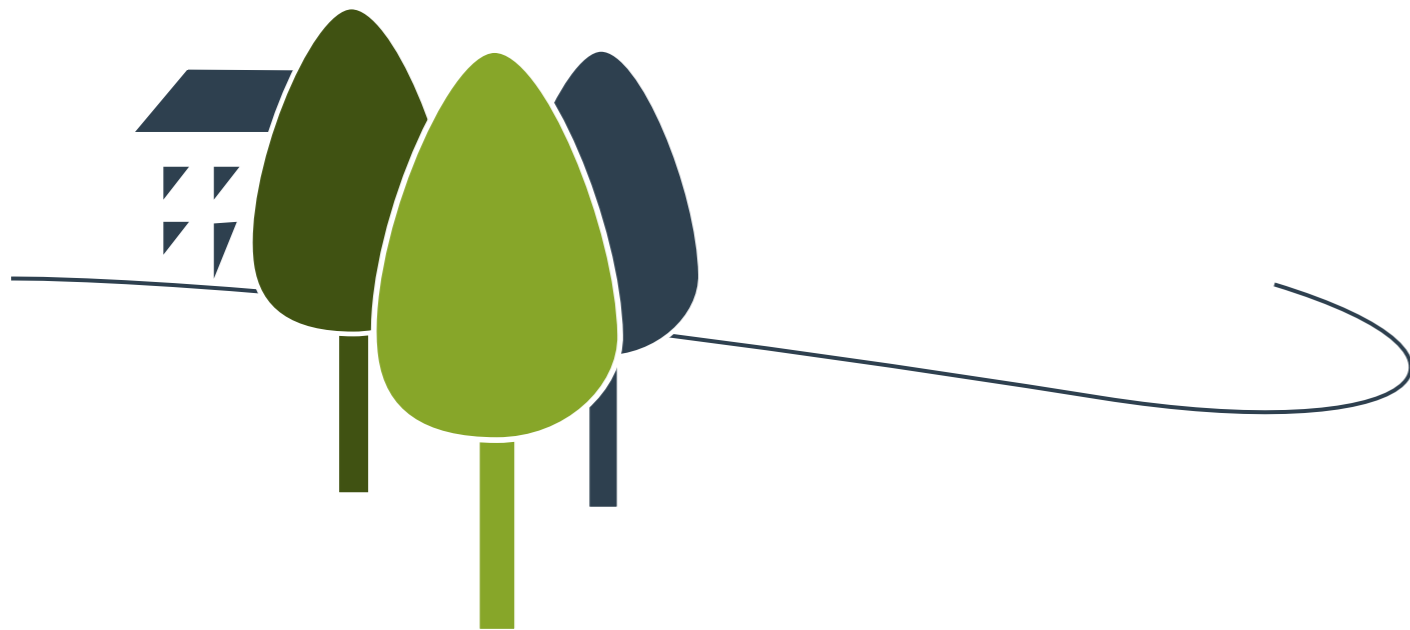
Tot slot eindigt dit Verhaal met een samenvatting waarin de kernwaarden en -kwaliteiten beschreven zijn.

We hebben Het Verhaal ondergebracht in verschillende thema's, maar uiteraard hangen die nauw samen; elk thema is vervlochten met andere thema's. Omdat archeologie, landschap, stedenbouw en architectuur onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, is er sprake van enige overlap in de teksten. Er is voor gekozen dit zo te laten, opdat de hoofdstukken ook afzonderlijk van elkaar te lezen en te raadplegen zijn.

De Paauw. Foto 2021, Studio Van der Plas, Jan van der Plas.

HET VERHAAL VAN WASSENAAR IN EEN NOTENDOP

Wassenaar is al sinds de prehistorie vrijwel ononderbroken bewoond en benut en is altijd een aantrekkelijke groene woonomgeving met een gevarieerd landschap en hoge biodiversiteit geweest. Het heeft een eeuwenlange traditie van wonen, sporten, spelen en werken in het groen die ook nu de kwaliteiten van het dorp in hoge mate mede bepaalt en inwoners en bezoekers naar zich toe trekt. Wassenaar dankt haar aantrekkelijke woonomgeving en hoogwaardig vestigingsklimaat daarnaast in belangrijke mate aan de ligging tussen universiteits- en handelsstad Leiden en regeringscentrum Den Haag. Er vestigden zich door de eeuwen heen talrijke invloedrijke en welgestelde bewoners van internationale betekenis op het gebied van monarchie, politiek, wetenschap en industrie en handel, die grote voorspoed brachten. Als gevolg daarvan ontwikkelde Wassenaar zich tot de 'wandeling van Den Haag' of 'centrum van de stille diplomatie', hetgeen onder meer de grondslag vormt van de internationale verdragen die hier tot stand zijn gekomen. Daardoor kreeg het een buitenplaatscultuur van internationale betekenis en een villacultuur van bovenregionale betekenis. Haar hoogwaardige toerisme en recreatie, waaronder haar kustrecreatiecultuur, haar exclusieve sportcultuur (paardensport, golf) en haar uitzonderlijke initiatieven op sociaal-maatschappelijk gebied (charitatieve instellingen) zijn te danken (en droegen bij) aan dit exclusieve vestigingsmilieu. Daarnaast is de ligging aan zee met de duinen sinds de prehistorie betekenisvol, vanwege de visserij, de drinkwaterwinning en de kustverdediging (met name) tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Luchtfoto van tankgracht en bunkerbos. Foto Aeriallive.

Landschap

Het Wassenaarse landschap is uitzonderlijk divers en contrastrijk. Binnen de gemeente zijn maar liefst drie typisch Hollandse landschapsoorten te vinden, die in Wassenaar van west naar oost Duin (duinen), Horst (bossen) en Weide (veenweiden) genoemd worden en waarbij er scherpe grenzen tussen reliëfrijk, bebost duin en horst en het vlakke, open agrarische achterland bestaan. Veel oude landschapspatronen en ontginningswijzen zijn daar als herkenbare en gaaf bewaard gebleven afspiegeling van de middeleeuwse ontstaansgeschiedenis te vinden. De historische hoofdstructuur van wegen en waterwegen, die evenwijdig aan de strandwallen- en strandvlakten lopen, is hier onderdeel van.

De ruimtelijke landschappelijke hoofdstructuur van Wassenaar is nader onder te verdelen in een aantal structuurdragers met ieder afzonderlijke kwaliteiten, te weten de duinen, sportlandschap, villaparken, buitenplaatsen, het historische dorpscentrum, weidelandschap, anders wonen en de historische structuur van waterwegen en lanen. Het bodemarchief is grotendeels onaangetast. Er zijn verschillende vindplaatsen van (inter-)nationaal belang zoals bijvoorbeeld het Bronstijdgraf uit 1700 v. Chr.

Het (westelijke) duingebied is van grote nationale en internationale betekenis en geniet erkenning en bescherming als Nationaal Park Hollandse Duinen. De betekenis wordt door een breed scala van eigenschappen bepaald: door de enorme breedte, de duidelijke afleesbaarheid van de ontstaansgeschiedenis, de nog grote mate van gaafheid, de grote landschappelijke zeldzaamheid én de duinrellen die al eeuwenlang schoon zoet water leveren. De afwisselende strandwallen en strandvlakten zijn nog zichtbaar en afleesbaar.

Het besloten karakter van de beboste landgoederenzone (midden) vormt een zeer waardevol contrast met het open karakter van de strandvlakten en de veenweidegebieden. De kleinschalige open gebieden in de strandvlakte-zones dienen vanwege de beleefbaarheid van de middeleeuwse landschapsstructuur behouden te worden.

Het karakteristieke patroon van verkaveling van het veenweidegebied (oostelijk) is vrij gaaf bewaard gebleven. Er heeft geen schaalvergroting als gevolg van grootscheepse ruilverkavelingen plaatsgevonden. Het (laat) middeleeuwse ontginningspatroon is daardoor nog herkenbaar. De landschappelijke diversiteit komt tot uitdrukking in de functionele diversiteit van het grondgebruik, zoals veeteelt, bosbouw, bollencultuur/kwekerijgeschiedenis.

Natuur

Ongeveer 50 procent van het grondgebied heeft een natuurbestemming en is onderdeel van het Natuurnetwerk Nederland met topnatuur in de Naturazoo-gebieden Meijndel en Berkheide en als onderdeel van het Nationaal Park Hollandse Duinen. De andere 50 procent van Wassenaars grondgebied is eveneens rijk aan natuurwaarden. Daaronder bevinden zich parkbossen van landgoederen, agrarisch cultuurlandschap, villa's op ruime boskavels en talrijke lanen met bomen.

Cultuur en natuur zijn onlosmakelijk verbonden en aanwezig in een grote verwevenheid zowel in de duinen als in de landgoederenzone.

Wassenaar is de gemeente in Nederland met de grootste biodiversiteit wat zowel te danken is aan de natuurlijke omstandigheden als aan het menselijk handelen; de aanleg van buitenplaatsen met enorme soorten rijkdom speelt een grote rol in

de biodiversiteit. Al sinds 1925 is het dorpse en groene karakter in het gemeentelijke beleid verankerd (bouwverordening 1925). Daardoor loopt dit aspect als rode draad door planvorming en speelt "dorps en groen" een leidende rol in de inrichting en beleidskeuzes. Opmerkelijk hierbij is dat Wassenaar een aanzienlijke hoeveelheid monumentale bomen en boomgroepen heeft (velen van nationaal belang en opgenomen in het Landelijk Register van Monumentale Bomen van de Bomenstichting). Deze vaak eeuwenoude bomen hebben een hoge cultuurhistorische waarde en behoren mede vanwege hun rol in de visuele kwaliteit én ecologische en gezondheidskwaliteiten tot Wassenaars kroonjuwelen. Ze verdienen extra zorg en aandacht.

Wassenaar kent veel koninklijk groen. De geschiedenis van het groen, de aanleg van buitenplaatsen en landgoederen, hun samenhang en hoge kwaliteit is onlosmakelijk met de geschiedenis van het koninklijk huis verbonden. Prins Frederik legde hiervoor de basis, waarmee hij de Wassenaarse landgoederenzone vanuit internationaal perspectief aanzien gaf.

Backershagenlaan: dubbele bomenrijen met platanen.

Boerderij De Driespong, Van der Oudemolenlaan 13. Foto 2006.

Historisch dorpscentrum

Het Plein is het historische, visueel-ruimtelijke en functioneel-ruimtelijke middelpunt van het dorp. De intimiteit van het Plein wordt bepaald door zijn afmetingen, de gevelwanden, de bouwhistorische waarde (ouderdom van de bebouwing) en de excentrische ligging ten opzichte van de kerk. Er is een karakteristiek hoogteverschil tussen de lager gelegen smalle stegen en het Plein en de op de hoogste locatie van het dorp gelegen dorpskerk (het oudste gebouw van Wassenaar). De kenmerkende structuur van het historische dorpscentrum wordt grotendeels bepaald door de vijf straten die alle uitkomen op het Plein en de stegen en 'slopjes' tussen de bebouwing langs die straten. Ook de inrichting van de openbare ruimte met karakteristieke bestrating en groen in het dorpscentrum spelen een grote rol.

De identiteit van het dorpscentrum wordt in hoge mate bepaald door de historisch-functionele diversiteit van het centrum met zijn rijke schakering aan gebouwen, zowel in functie als in bouwtijd en -stijl, kleinschalig en compact, met een lage bouwhoogte en velerlei kapvormen en variatie in nokrichtingen. De kavelstructuur met erven en kappen vormen daarbij samen een historisch dorpslandschap.

Agrarisch erfgoed (inclusief bollencultuur)

Typierend voor de ontwikkeling van Wassenaar en teken van eeuwenoud agrarisch landgebruik zijn de boerderijen en hun kenmerkende bijgebouwen (hooibergen en karnhuizen) en bijbehorende (hakhoutbosjes, knotbomen, pestbosjes en koebochten). Sinds de middeleeuwen zijn er vele (verdwenen) boerderijen die hun sporen in het landschap hebben achtergelaten en hoge archeologische en bouwhistorische waarden hebben. Op diverse plaatsen zijn de opvallende bollenschuren en andere restanten van de bollencultuur te vinden. De bollencultuur is een belangrijke agrarische bedrijfstak, decennia van grote economische waarde, die het Wassenaarse landschap heeft beïnvloed tot ver in de twintigste eeuw.

Buitenplaatscultuur

Er zijn vele verdwenen kastelen en buitenplaatsen die hun sporen vanaf de middeleeuwen in het landschap hebben achtergelaten en hoge archeologische en bouwhistorische waarden hebben. De Burcht, het mottekasteel van de Van Wassenaers uit de twaalfde eeuw, is een voorbeeld van bovenregionale waarde. Wassenaar is vanwege de aaneenschakeling van buitenplaatsen, die samen een groen, cultuurhistorisch lint aan de kust vormen, één groot 'Landgoed aan Zee' (Structuurvisie 2017). Dit vitale landgoed is een sterke economische eenheid met grote allure. Wassenaar kent relatief veel parken in landschapsstijl waaronder relatief veel achttiende-eeuwse, vroege landschapstuinen en meer dan tien uitgestrekte parken in latere landschapsstijl. De achttiende-eeuwse vroege landschapstuinen zijn qua concentratie, gaafheid en herkenbaarheid uniek in Nederland. De parkenroute van prins Frederik der Nederlanden is eveneens uniek in Nederland, met karakteristieke elementen van de buitenplaatscultuur zoals (gesigioneerde) jachtpalen en bruggen.

Hermitage van Backershagen.
Foto 2011.

Villacultuur

Het aanzicht van Wassenaar wordt in hoge mate bepaald door de exploitatiemaatschappijen die villawijken ontwikkelden op grondgebied van voormalige (oude) buitenplaatsen, en door de vele, (in verhouding) kleine buitenplaatsen die na verkaveling werden gesticht op grondgebied van de eeuwenoude grote buitens (de zogenaamde jonge buitenplaatsen).

Een kenmerkend aspect van de geschiedenis van jonge buitenplaatsen en villa's (van na 1900) is de opkomst van de automobiengarages, al dan niet in combinatie met koetshuizen en koetsiers- en chauffeurswoningen; ook het aanzienlijke aantal en de vroege datering van drive-in-garages is typerend voor de ontwikkeling van de wooncultuur en van bovenlokaal belang. De circa 100-jarige villawijken zijn door hun opzet met (historische) bomenlanen en hun sociaal-culturele geschiedenis onlosmakelijk met de landgoederenzone verbonden en als kernkwaliteit en vitaal onderdeel daarvan door het Rijk als van nationaal belang bestempeld.

De villa's in de vroeg-twintigste-eeuwse villawijken vormen samenhangende en waardevolle ensembles, zowel door hun eenheid in tijd, in stedenbouwkundige context als door hun architectonische typologie. In veel wijken zijn bepaalde architecten dominant aanwezig, wat resulteert in homogeniteit en herkenbaarheid van die wijken. Er zijn circa 50 beschermde of beschermingswaardige villatuinen in Wassenaar, waarvan vele in samenhang met de architectuur ontworpen zijn. Het zwaartepunt van deze villatuinen ligt in Interbellum met tuinen in de nieuw architectonische tuinstijl van landelijk bekende (tuin)architecten.

Waldeck Pyrmontlaan 11.
Foto 2012.

Vorige pagina: 'Kaart der landgoederen van Z.K.H. Prins Frederik der Nederlanden onder Wassenaar en Voorschoten; genaamd De Pauw, Raaphorst, Backershagen, Eikenhorst en Ter Horst; 'in den jare 1854'. Het ontwerp van C.E.A. Petzold is op de kaart ingetekend. (Bron: Beeldbank RCE, obj.nr. 331.614).

Villa Ruys. Foto 2019.

Anders wonen

Zowel in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw als in het Interbellum is de sociale woningbouw - zowel stedenbouwkundig als architectonisch - door voor-
aanstaande architecten ontworpen, deels in samenhang met de villaontwikkeling die zich toen voordeed (Kerkehout). Dit heeft geresulteerd in grote homogeniteit. Dienstwoningen evenals de seriematig bebouwde middenstandswijken (als Burchtwey en Nieuw Wassenaar) kenmerken zich door een hoge mate van kwaliteit in detaillering en materiaalgebruik. De kerken zijn sociaal-maatschappelijke en stedenbouwkundige ankerpunten in de wijken, betekenisvolle beeld dragers die veelal tegelijk met een wijk tot stand zijn gekomen en onlosmakelijk met de wooncultuur verbonden.

Sportcultuur en (kust)recreatie

Wassenaar heeft een rijke sportcultuur met unieke aspecten, zoals de eerste golfclub van Nederland (1893) en de eerste 18-holes baan van Nederland (1924). De golfcultuur is niet alleen onveranderd letterlijk groot in Wassenaar (in aantal clubs en in grootte (holes)), maar ook vroeg in nationaal opzicht en verbonden met de buitenplaatscultuur. Bovendien heeft golf een historische impact op het landschap (Groot Haesebroek) en speelt de sport zich af in en bij beschermde monumenten.

De renbaan Duindigt (sinds 1906) is de enige renbaan in Nederland waar snelheidswedstrijden met bereden paarden worden gehouden en op Duinrell bevindt zich vanaf 1938 de eerste kunstslibaan van Nederland

Het ANWB-kantoor staat symbool voor het opkomende toerisme en automobilititeit in de periode van de Wederopbouw en is van nationale betekenis.

Het ANWB-kantoor aan de Wassenaarseweg. Foto 2012.

Militair erfgoed

Mede vanwege ligging nabij Den Haag en de kust zijn veel relict en gedenkmonumenten bewaard gebleven die verwijzen naar de kustverdediging en de nationale militaire geschiedenis uit de Tweede Wereldoorlog. Als belangrijkste gedenkplaats geldt het nationale monument op de Waalsdorpervlakte en als belangrijkste relict de Seyss-Inquartbunker (verblijfplaats en hoofdkwartier van Rijkscommissaris Seyss-Inquart), te vinden op Landgoed Clingendael en onderdeel van de Atlantikwall.

Uit de Koude Oorlog zijn Rijksdorp (als regimentscommandopost die in de Koude Oorlog als geheime oorlogscommandopost van de Koninklijke Luchtmacht diende), het MOB-terrein bij Maaldrift en het munitiecomplex De Kom het meest in het oog springend vanwege hun nationaal belang.

Sociaal-maatschappelijk erfgoed

De kerken vormen sociaal-maatschappelijke en stedenbouwkundige ankerpunten in de wijken. Het zijn, net als de scholen, beeld dragers die veelal tegelijk met een wijk tot stand zijn gekomen.

Waalsdorpervlakte. Foto 2021. C. Scheffer.

Straatmeubilair

Wassenaars gemeentegrenzen, grenzen van de jachtgebieden, grenzen van hoogheemraadschappen of militaire terreinen zijn gemarkeerd met meer dan honderd palen. Door hun ouderdom, afleesbaarheid van de geschiedenis en functie dragen zij bij aan het karakter van en de beleving van de geschiedenis in de openbare ruimte van Wassenaar.

Gedenkcultuur

Het grote aantal gedenktekens draagt bij aan de beleving van de geschiedenis in de openbare ruimte. Met name de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is sterk aanwezig in de openbare ruimte. Ook gevelstenen en herinneringsbanken zijn belangrijke elementen in het memoriseren van de geschiedenis, net als gedenkboomen, die de geschiedenis levend houden.

Beschermde erfgoedwaarden

De huidige waarden zijn erkend en veiliggesteld op de volgende wijze:

Wassenaar heeft meer dan dertig historische, als rijksmonument beschermde buitenplaatsen. Veel van deze eeuwenoude buitenplaatsen hebben gebouwen en tuinen ontworpen door grote namen in de (inter)nationale historie van stedenbouw en tuin- en architectuurgeschiedenis. Deze rijke cultuurgeschiedenis met uitzonderlijk hoge cultuurhistorische waarden van landschap en groen is verankerd in de status van het grootste rijksbeschermd dorpsgezicht van Nederland ('Landgoederenzone'), van Kroonjuweel van de provincie Zuid-Holland en door de (in procedure zijnde) status van Nationaal Park Hollandse Duinen. Veertig groene gebieden (zoals historische tuinen en plantsoenen) zijn eveneens als rijksmonument beschermd; alle gelegen in de landgoederenzone, waarmee Wassenaar de gemeente is met de meeste groene rijksmonumenten van Nederland.

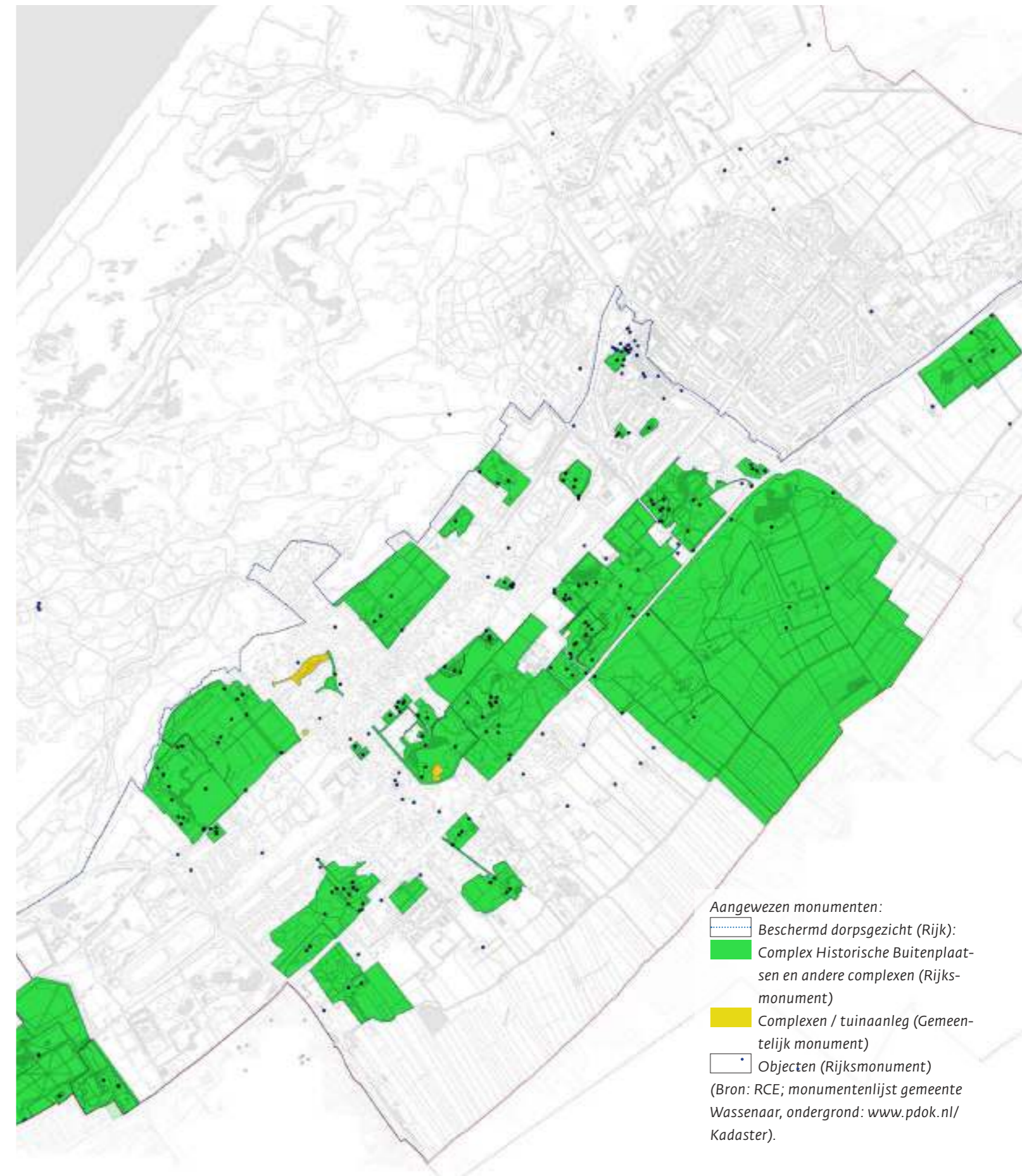
Het gebied Meijendel/Bierlap is als gaaf voorbeeld van negentiende-eeuwse duinontginningen vanwege de uitzonderlijke kwaliteiten aangewezen als gemeentelijk beschermd dorpsgezicht.

Via de Erfgoedwet en de Erfgoedverordening zijn enkele honderden gebouwen en terreinen – 386 rijksmonumenten (112 complexen) en 127 gemeentelijke monumenten – veiliggesteld, waaronder veel buitenplaatsen en villa's, evenals een rijke variatie aan andere typen, zoals boerderijen, kerken, molens en sociale woningbouw, jacht- en grenspalen.

In de bestemmingsplannen zijn 443 panden en objecten met cultuurhistorische waarde beschermd. Zij vertegenwoordigen de grote diversiteit en kwaliteit van het gebouwde erfgoed van Wassenaar en genieten daarom als karakteristiek terrein, pand of object bescherming. Bekende en te verwachten archeologische waarden worden eveneens beschermd in bestemmingsplannen door middel van een archeologische dubbelbestemming.

Ook de Omgevingswet ziet er op toe dat de aanwezige cultuurhistorische waarden behouden blijven. Deze waarden dragen in hoge mate bij aan de identiteit van een dorp of streek en daarmee aan de kwaliteit van de leefomgeving.

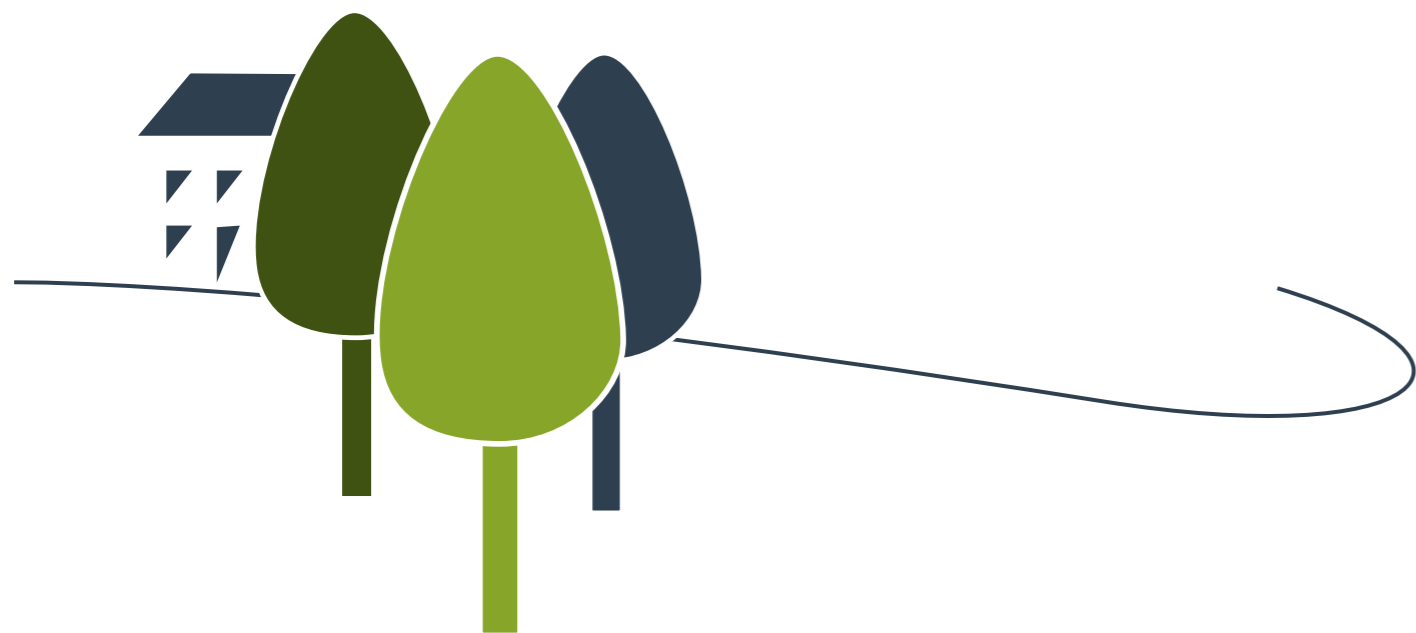
Kijk op de website van de gemeente bij "objecten met monumentale status" voor uitleg over al het beschermde erfgoed van Wassenaar.

Aangewezen monumenten:
- - - - - Beschermd dorpsgezicht (Rijk)
■ Complex Historische Buitenplaatsen en andere complexen (Rijksmonument)
■ Complexen / tuinaanleg (Gemeentelijk monument)
□ • Objecten (Rijksmonument)
(Bron: RCE; monumentenlijst gemeente Wassenaar, ondergrond: www.pdok.nl/Kadaster).

Volgende pagina: Op deze kaart van Floris Balthasars en Balthasar Florisz. van Berckenbrode uit 1615 zijn de duinen (groen met 'heuveltjes'), strandwallen (bebost, groen) en de strandvlakten (in crème/geel) goed te onderscheiden. Collectie RCE.

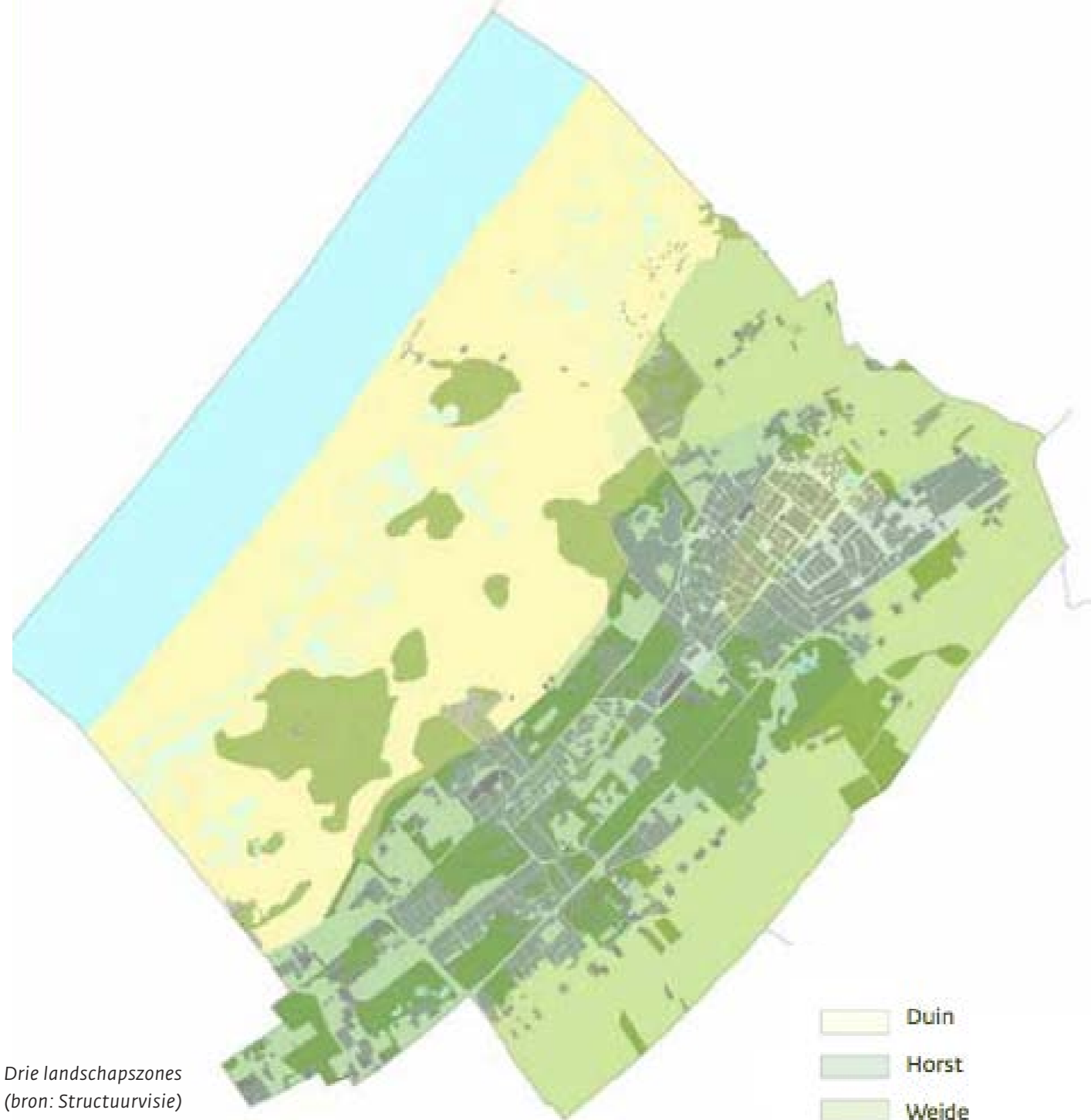
LANDSCHAP EN DE VROEGSTE ONTWIKKELING VAN WASSENAAR

In Wassenaar zijn drie landschapstypen te onderscheiden (van west naar oost):

- het duinlandschap (Duin);
- het strandwallen- en strandvlaktenlandschap (Horst);
- het veen- en zeekleilandschap (Weide).

De drie typen landschappen liggen evenwijdig aan elkaar, in noord-zuidrichting parallel aan de kust. De opeenvolging van de zeer uiteenlopende landschappen, duin, horst en weide, is het belangrijkste kenmerk van het Wassenaaars landschap. Deze structuur wordt aan de noordzijde doorsneden door het estuarium van de Oude Rijn. De landschappen hebben ieder een eigen ontstaansgeschiedenis en een andere (bewonings)geschiedenis en daarom ook andere gebiedskenmerken.

Geomorfologie

Het huidige landschap en de ruimtelijke ontwikkeling van Wassenaar zijn in hoge mate bepaald door geologische processen van de laatste 12.000 jaar. Het land(schap) ontwikkelde zich in die periode van oost naar west. Hoewel de zeespiegel permanent steeg, breidde het land zich (vanaf de huidige Utrechtse Heuvelrug) tientallen kilometers naar het westen uit, totdat ruwweg de huidige kustlijn was ontstaan. De zee voerde daarbij enorme klei- en zandmassa's aan, die metersdik ophoopten en die uiteindelijk in langgerekte ruggen een kustwal vormden.

De oudste strandwallen liggen zo'n 8 km binnen de huidige kustlijn en hebben zich vanaf 5000 voor Christus gevormd. Vanaf ca. 4000 voor Christus verplaatste de kust in westelijke richting door de vorming van nieuwe strandwallen. Dit heeft geleefd tot een 6 tot 10 km brede kuststrook, bestaande uit een reeks strandwallen met daartussen lager gelegen strandvlakten. Op de strandwallen vond daarbij vrijwel direct duinvorming plaats. Elke meer naar het westen gelegen strandwal is van een jongere datum dan een oostelijker exemplaar. De reeks strandwallen en -vlakten sluit in het noorden aan op het mondinggebied van de Oude Rijn, waar tijdens overstromingen slib en zand zijn afgezet; het gaat om zee- en getijdeafzettingen.

Uitsnede uit de kaart van Floris Balthasars en Balthasar Florisz. van Berckenbrode uit 1615. De scherpe overgangen tussen duinen, strandwallen en -vlakten zijn op oude kaarten goed herkenbaar in beeld gebracht. Collectie RCE.

De Wassenaarse duinen. Foto 2011.
Dunea, Jan Neeffjes.

Jonge duinen (Duin)

Aan de westzijde van de kuststrook bevinden zich de jonge duinen, die hoger en reliëfrijker zijn dan de oude duinen. De jonge duinen kwamen pas geologisch gezien in recente tijd tot ontwikkeling.

In Wassenaar zijn de jonge duinen relatief breed en is de zonering die zo kenmerkend is voor de duinen (van strand tot binnenduintrand) nog dominant aanwezig. Pogingen om de jonge duinen geschikt te maken voor akkerbouw en veeteelt en de drinkwaterwinning hebben dit landschap beïnvloed. Centraal in het duingebied liggen Meijndel en Berkhei. Dit duingebied behoort tot de fraaiste en rijkste natuurgebieden van Zuid-Holland en neemt binnen de Nederlandse kustduinen een vooraanstaande plaats in door de aanwezigheid van praktisch alle karakteristieke duinvormen.

Voorlinden, gelegen op een strandvlakte, tegen de binnenduintrand. Foto 2011.

Oude duinen (Horst)

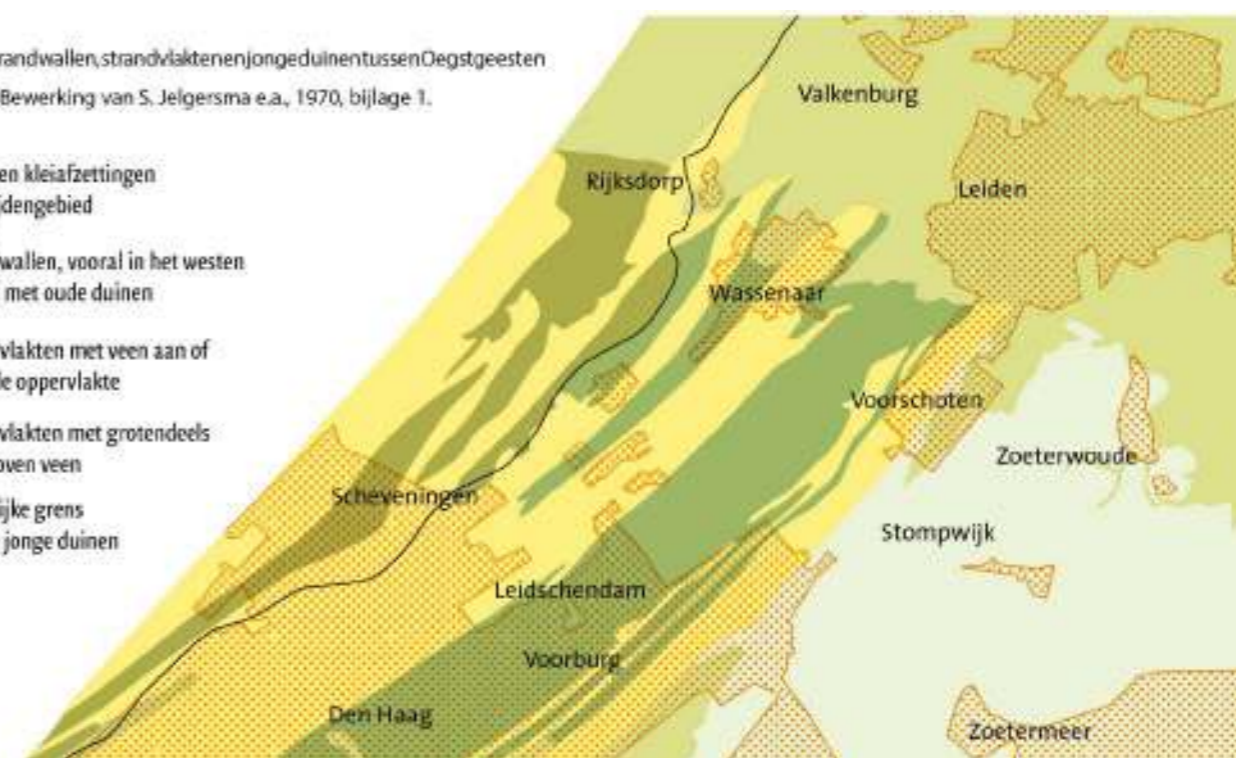
Op de opgeworpen strandwallen stoven naar verwachting snel lage duinen op: de oude duinen. Omdat de oude, onbegroeide duinen met 'klingen' werden aangeduid, komt naast de term 'Horst', die juist duidt op beboste strandwallen, ook veelvuldig een plaatsnaam voor met klingen, zoals Clingendael, Clingenbosch en Binnenklingen.

Op Wassenaars grondgebied liggen meerdere strandwallen met daartussen relatief lagere gebieden, die strandvlakten worden genoemd. De strandvlakten bestaan nu overwegend uit grasland. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat ze voeger soms ook als bouwland werd gebruikt en de lagere delen werden bewoond.

De strandwallen zijn bepalend voor de ruimtelijke opbouw van Wassenaar. Hier bevindt zich nu de bebouwing, waarbij van af de Late Middeleeuwen de boerderijen werden gevestigd op de overgang van de strandwal en -vlakte. De noord-zuidrichting is zowel in het patroon van wegen en waterlopen als in het bebouwings- en beplantingspatroon terug te vinden. Dit verklaart hun overwegende beloop van zuidwest naar noordoost – parallel aan de kust. De voor Wassenaar zo kenmerkende beboste landgoederenzone is voornamelijk gelegen op de strandwallen. Op deze zandige gronden worden de akkerbouwactiviteiten uitgevoerd.

Deligging van strandwallen, strandvlakten en jongeduinen tussen Oegstgeesten
Scheveningen. Bewerking van S. Jelgersma e.a., 1970, bijlage 1.

- Zand- en kleiafzettingen in getijdengebied
- Strandwallen, vooral in het westen bedekt met oude duinen
- Strandvlakten met veen aan of nabij de oppervlakte
- Strandvlakten met grotendeels overstoven veen
- Oostelijke grens van de jonge duinen

Veen en zeeklei (Weide)

Achter en tussen de strandwallen, in de relatief lager gelegen gebieden, ontwikkelde zich gedurende enige duizenden jaren vegetatie die na afsterven half verging en aangroeide tot meters dikke veenpakketten. Dit veen is vanaf de twaalfde eeuw grootschalig ontgonnen. Daarvoor werd het veen via sloten, haaks op de wateringen afgevoerd, waarna het afwaterende terrein werd benut voor akkerbouw. Om verder inklinken en niveaudaling van het veen tegen te gaan ging men de gronden vernatten waardoor er op den duur vrijwel alleen nog veeteelt (geen akkerbouw) kon worden bedreven.

Langs de Rijn lagen aanvankelijk onregelmatige ontginningen. Met het ontstaan van nieuwe buurtschappen ontstond een meer regelmatige verkaveling met een planmatig karakter. Deze verkavelingen waren aan het eind van de Karolingische tijd voltooid. De bewoningscentra verplaatsten en ontwikkelden zich door het continue proces van vernatting en inklinking.

Het patroon van verkaveling, zoals in de Veenzijdse- en Duivenvoordsepolder en de Ommedijksepolder is vrij gaaf bewaard gebleven; alleen op het vliegveld Valkenburg is de verkaveling veranderd. De wijze van verkavelen is karakteristiek voor het veenweidegebied.

Maaldrift. Foto 2011.

Hoofdstructuur (water)wegen en grenzen

De (oude) wegen volgden veelal de hogere strandwallen, terwijl de hoofdwateringen juist in de lager gelegen strandvlakten liggen. Uit archeologische waarnemingen blijkt dat er vanaf de prehistorie verschillende knuppelwegen (houten paden) en veenpaden de lager gelegen gebieden doorkruisten. Het strand vormde een noord-zuidverbinding; er lag een weg van Katwijk naar de Maasmonding en er lag nog een weg meer ten oosten daarvan.

Op en langs de strandwallen liggen de hoofdwegen, te weten de Heer- of Rijnweg (sinds 1891 bekend als Rijksstraatweg), met ten westen daarvan een andere Heerweg (sinds 1924 de Schouwweg genaamd) en de Buurtweg (nu deels Groot Haesebroekseweg).

Haaks op de strandwal en de noord-zuid gerichte wegen bevinden zich west-oost georiënteerde verbindingswegen, die als dam door de lager gelegen strandvlakten de hoger gelegen strandwallen met elkaar verbinden. Hiervan is de verbinding tussen de kernen Voorschoten en Wassenaar de belangrijkste: de Papeweg - Lange Kerkdam - Langstraat. Andere verbindingswegen waren bijvoorbeeld de huidige Rust en Vreugdlaan (vroeger de Korte Kerkdam en Horstlaan), de Zijdeweg, en Stoeplaan. Sommige wegen zijn inmiddels verdwenen zoals de Galchlaan en Voorweg.

De Langstraat / Lange Kerkdam loopt van de strandwal waarop de Rijksstraatweg ligt aan de oostzijde naar de hoger gelegen gronden rond de dorpskerk in het westen. De dam is de toegangsweg naar het dorp vanuit het oosten en speelt daarom al eeuwenlang een belangrijke rol als een van de hoofdverkeersaders van Wassenaar. Deze weg verbond en verbindt via Papelaan/Papeweg Voorschoten en Wassenaar met elkaar. Aan de Papeweg 41 staat het enige overgebleven toluhuis van Wassenaar, dat herinnert aan het belang van deze weg dat verder toenam op het moment dat in 1843 het treinstation in Voorschoten werd aangelegd.

Al deze wegen werden in de loop der tijd verbeterd en bestraat, de Rijksstraatweg rond 1805 als eerste.

De Landscheidingsweg ontleent zijn naam aan de landscheiding die sinds de middeleeuwen de grens en waterscheiding tussen de Hoogheemraadschappen van Rijnland en Delfland vormde. De weg is pas in de twintigste eeuw aangelegd, ter plaatse van de in 1908 gerealiseerde spoorweg naar Scheveningen, op het westelijk deel van de waterscheiding. De landscheiding zelf kent nog enkele grenspalen als markering.

Watergangen

De hoofdwatergangen, de wateringen, wateren af op de Oude Rijn en liggen parallel aan de kust. De grens tussen de gemeenten Wassenaar en Voorschoten volgt de zogeheten Scheidingswatering (Schenkwatering), die in de middeleeuwen de grens was tussen de ontginningen vanaf de aan weerszijden ervan gelegen strandwallen. Ten westen daarvan ligt de Veenwatering, eveneens een belangrijke watergang. Vanaf de boerderijen aan de Veenzijde zijn nog diverse vaarsloten naar deze watering aanwezig. Ook de Zijlwatering (of Wassenaarse Watering) is nog prominent aanwezig en speelde een grote rol als waterweg, onder meer vanaf de haven (eerst bij de Langstraat, later, vanaf 1895 in Oostdorp) naar de Oude Rijn. Voor de aanleg van deze nieuwe haven is een van de bestaande vaarsloten (haaks op de Zijlwatering gelegen) verlengd en verbreed tot Havenkanaal. Er zijn ook restanten van de haakse vaarsloten ten noordwesten van de Zijlwatering, namelijk ter plaatse van de Van Groeneveltlaan en de Van Cranenburchlaan.

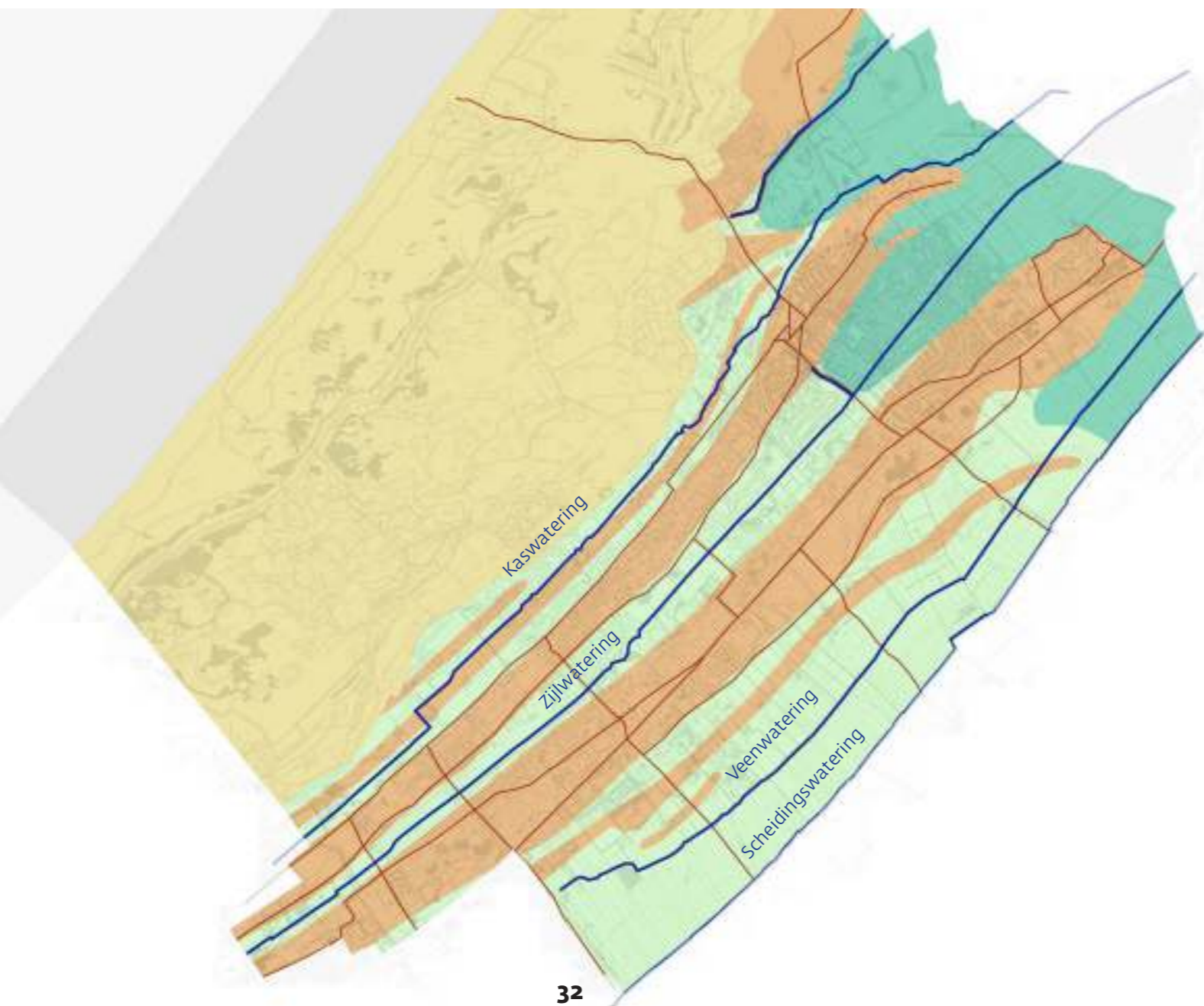
De Kaswatering is een oud veenwatertje dat afwaterde op de Oude Rijn. De oude naam van het water was Karske. In oude bronnen is zelfs sprake van een nederzetting met de naam Karskem waarvan de locatie niet zeker is. Gezien de overeenkomsten in de naam lag deze nederzetting mogelijk ooit aan dit watertje. Net over de grens met Valkenburg hebben in de zestiende eeuw enkele percelen nog de naam Karske en Kerske. De huidige Kaswatering is veelvuldig vergraven en opgenomen in een landschappelijke aanleg, zoals bij de vijver in De Kieviet, in 1918 ontworpen door Mutters. Deze Kaswatering is het best herkenbaar in de Oostdorpolder maar is op meerdere plaatsen aanwezig, niet alleen in De Kieviet, maar bijvoorbeeld ook ten noordwesten van het Sophiekehuis (tussen het tehuis en de Storm van 's Gravesandeweg).

Een andere zeer oud en belangrijk watertje ligt precies op de grens van Wassenaar en Valkenburg. Het watertje loopt via de Molensloot naar de Dolend- of Slingersloot in de richting van Voorschoten. De Dolendsloot is ontstaan als zijtak van de Oude Rijn. Bij archeologisch onderzoek zijn verschillende nederzettingen terug gevonden die vanaf de vroege ijzertijd langs en op de oever van deze riviervak (die in eerste instantie relatief hoog lag ten opzichte van de omgeving) zijn ontstaan. Vanaf de vroege middeleeuwen werd het gebied vermoedelijk te nat voor bewoning. De latere grens tussen de ambachten Wassenaar en Valkenburg werd naar verwachting dan ook in de middeleeuwen gelegd in de vroegere 'wildernis' tussen beide dorpen. De huidige gemeentegrens is daardoor vrijwel gelijk aan de laat-middeleeuwse ambachts- en parochiegrens en dus al eeuwen oud. Hoewel delen van deze watergang vergraven zijn door de aanleg van het Valkenburgsmeer, de tankgracht en het voormalige vliegveld Valkenburg, is het slingerende verloop van de watergang met name op kaarten nog goed herkenbaar. De reden hiervoor is dat het tracé bewaard is gebleven als huidige gemeentegrens tussen Wassenaar en Valkenburg. Dat geldt ook voor de gemeentegrens tussen Voorschoten en Wassenaar: de Schenk of Scheidswatering geheten.

Belangrijkste watergangen (bron: Groene waardenkaart).

Dolend Sloot staat op kaart van Valkenburg uit 1769 Bron: Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, archiefnummer A-0410.

Naast deze natuurlijke stromen zijn er gegraven vaarsloten, zoals de Zanderijvaart, die dienden voor het afvoeren van zand. Dergelijke zanderijvaarten zijn nog te vinden op de Horsten bij het Zwarte Gat en Terveken.

Veenwatering, een prehistorische watergang die in de middeleeuwen werd vergraven tot wetering. Foto's 2006.

Steentijd en bronstijd

Vanwege de relatief hoge, droge en veilige ligging zijn de strandwallen vrijwel direct nadat deze met duinen waren opgehoogd benut voor permanente bewoning. Op de Wassenaarse strandwallen zijn sporen van bewoning aangetroffen, die teruggaan tot het neolithicum (5300-2000 v. Chr.). Uit het laat-neolithicum stamt een stenen bijltje dat in 1944 op Eikenhorst is gevonden in een bomkrater. Ook bij Maaldrift, onder meer bij het bedrijventerrein en het ABF-terrein, zijn neolithische vondsten gedaan. In 1987 werd in het Weteringpark in de strandvlakte op een laag gelegen duintje (ter hoogte van Strandwal 115) het zogeheten (vroeg) Bronstijdgraf gevonden waarin mensen, die met geweld om het leven waren gebracht, begraven lagen. Het graf bevatte 12 skeletten van 3 mannen, 1 volwassen vrouw, 2 jong volwassenen (van 18 en 20 jaar oud), 2 tieners (van 10 en 15 jaar oud), 2 jonge kinderen (van 1,5 en 3 jaar oud) en twee onbekend van rond 1700 v. Chr. In het Weteringpark, ter hoogte van Strandwal 115, bevindt zich een gedenksteen ter herinnering aan de vondst van het Bronstijdgraf in 1987. Behalve de gedenksteen zijn in de bestrating twee liggende personen uitgebeeld.

Ook aan de Konijnenlaan 45A is scherfmateriaal uit de late bronstijd 1100-800 v. Chr. gevonden. Dit bevestigt het beeld dat in de bronstijd mensen in Wassenaar woonden.

Skeletten uit het Bronstijdgraf. Foto Stichting Historisch Centrum Wassenaar.

Ijzertijd

De boeren, die zich vanaf de vierde eeuw voor Christus hier vestigden, bouwden houten boerderijen en hielden vee en verbouwden granen. In het Weteringpark IV zijn sporen van hun akkers gevonden. Ze vestigden zich bij voorkeur op relatief hoger gelegen gebieden, op plekken die goed bewoonbaar waren en waar zoet water en bouwmaterialen in ruime mate voorhanden was. Bijvoorbeeld op een oeverwal in de Ommedijksepolder of aan de flank van een strandwal.

In Wassenaar werd in de ijzertijd zout gewonnen door zeewater te verdampen. Het zout werd verpakt en vervoerd in gootjes (halve cilinders van 28 x 3 cm lang en 1 cm dik van gebakken zeelei, zogeheten briquetage-aardewerk). Deze gootjes zijn daardoor goed te herkennen en te onderscheiden van aardewerk van 'gewone' rivierklei. In de Ommedijkse polder zijn veel ijzertijdsporen gevonden, met name aardewerk, waaronder zoutgootjes uit de periode 800 tot een paar jaar voor Christus. Ook bij Verlengde Hoge Klei is briquetage-materiaal uit de ijzertijd aangetroffen. Opgravingen bij onder andere Konijnenlaan 45a en Pluymestein leverden eveneens ijzertijdsporen op.

Romeinen in Wassenaar

Vanaf het jaar vier na Chr. waren direct ten noorden van Wassenaar rond Valkenburg en Katwijk enkele Romeinse legeronderdelen ingekwartierd. Ten zuiden van Wassenaar lagen twee kleine forten bij de Scheveningseweg en bij Ockenburgh. Gezien de relatief grote afstand tot Valkenburg wordt vermoed dat er een nog niet ontdekt fort begraven ligt onder de duinen ten westen van Wassenaar. Tijdens het graven van de hoofdader van de toenmalige Haagse Duinwaterleiding is in 1903 door jhr. W.A. Beelaerts van Blokland een groot aantal vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. Beelaerts van Blokland concludeerde, waarschijnlijk terecht, dat hier sprake was van een Romeinse nederzetting. Hoewel er ook daarna verschillende Romeinse vondsten zijn gedaan in het gebied is de exacte aard van deze vindplaats nog niet geheel vastgesteld.

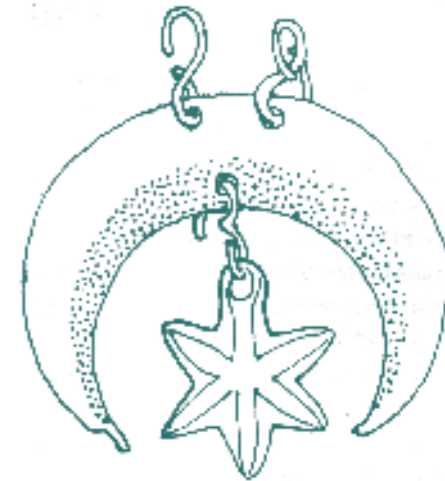
In Wassenaar zijn er hiernaast verschillende vondsten gedaan die wijzen op huisplaatsen uit de Romeinse tijd. Zo zijn er enkele waterputten gevonden bij de bouw van de Amerikaanse School aan de Deijlerweg (uit de tweede helft van de tweede eeuw) en aan eveneens waterputten aan de Verlengde Hoge Klei. Ook zijn er verschillende als losse voorwerpen gevonden, zoals bij de Ruigelaan een Romeinse munt en in het Weteringpark een Romeinse lunula (bronzen amulet) en Romeinse scherven tijdens opgravingen op het Plein en op Pluymestein.

Op circa 450 meter landwaarts van de zeereep in de Kikkervalleien is Romeins aardewerk aangetroffen, onder meer uit 150 tot 200 n. Chr., en botmateriaal. Nabij een oude duinweg, die langs de Hertenkamp, de Kleine Pan en Waalsdorp liep, lag mogelijk een Romeins crematiegraf.

Op veel plekken in de duinen, zoals in een sprang nabij de terreinen van de Koninklijke Haagsche Golf & Country club zijn veel Romeinse vondsten gedaan, zoals een bronzen beeldje van Isis dat waarschijnlijk door Romeinen is geïmporteerd op de vlakte van Waalsdorp.

Zoutgootjes uit de ijzertijd, gevonden in de Ommedijkse Polder.

Romeinse lunula, gevonden in het Weteringpark in 1994. Tekening Robert van Lit.

Beeldje van Isis, rond 1950 gevonden op de Waalsdorpervlakte. Foto Stichting Historisch Centrum Wassenaar.

Oudste buurschappen

De oudste buurschappen dateren van vóór 948 n. Chr. zo blijkt uit een oorkonde van het Sint Maartensregister waarin de buurschappen Corscan (een verwijzing naar de Karske (later Kaswating), drie hoeven groot) en Helnere (Hillenaar, vijf hoeven) en Suthrem (Zuidwijk, vier hoeven = huidige oude dorpskern) worden vermeld. Opgravingen in de duinen bij Berkheide duiden erop dat hier al in de zevende eeuw een nederzetting is geweest.

Wassenaar was tijdens de zogenaamd 'donkere middeleeuwen' al uitgebreider bewoond. Vanaf de twaalfde eeuw startte de ontginning, waarbij stroompjes, zoals de prehistorische getijdenkreek Kaswating, werden gebruikt voor de ontwatering; dwars daarop werden nieuwe sloten gegraven. Gedurende de middeleeuwen was sprake van gemengde agrarische bedrijven.

Gedurende een kleine twee eeuwen, van 1396 tot in de zestiende eeuw, had Wassenaar een kustdorpje. In de hoogtijdagen lagen er zo'n 25 schepen, die op het strand werden getrokken. Het vissersdorp, genaamd Berkhey, is verdwenen; alleen de naamgeving van Berkheyde herinnert hier nog aan, net als de Berkheistraat.

In 1990 is een scheepswrak van een vrachtschip op het strand gevonden dat niet exact kan worden gedateerd, maar vermoedelijk uit de negentiende eeuw dateert. Vanwege de vondsten bij het wrak vervoerde het schip waarschijnlijk ijsselsteentjes en dakpannen. Vondsten in de zee behoren tot onderwaterarcheologie.

Verdwenen molens

Wassenaar kent momenteel een korenmolen, de Windlust aan het Molenplein en een poldermolen, de Zuidwijksemolen aan de Veenwating. Overige molens, die een rol speelden bij de waterhuishouding van de verschillende polders, zijn niet meer aanwezig. De Molendatabase noemt circa 13 molenplaatsen, locaties van verdwenen molens, die nog zichtbaar zijn op verschillende plaatsen in het landschap, zoals in de Ommedijkse polder, aan de Dolentsloot. Verscheidene molens, waaronder de Oostdorpermolen en de Oostmolen, zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. De Oostdorpermolen, in 1718 gebouwd, werd in begin van de oorlogsjaren vernietigd door Nederlandse soldaten, tijdens de gevechten rond het vliegveld Valkenburg. De plek is bekend: op de kruising met de Van Cranenburchlaan en de Zijlwating. Deze molen is verloren gegaan doordat deze op 13 mei 1940 in brand gestoken werd door Nederlandse militairen nadat een Duitse bezetter uit de molen was gehaald. De ruïne heeft nog jaren bestaan, totdat de stomp in 1968 moest wijken voor woningbouw.

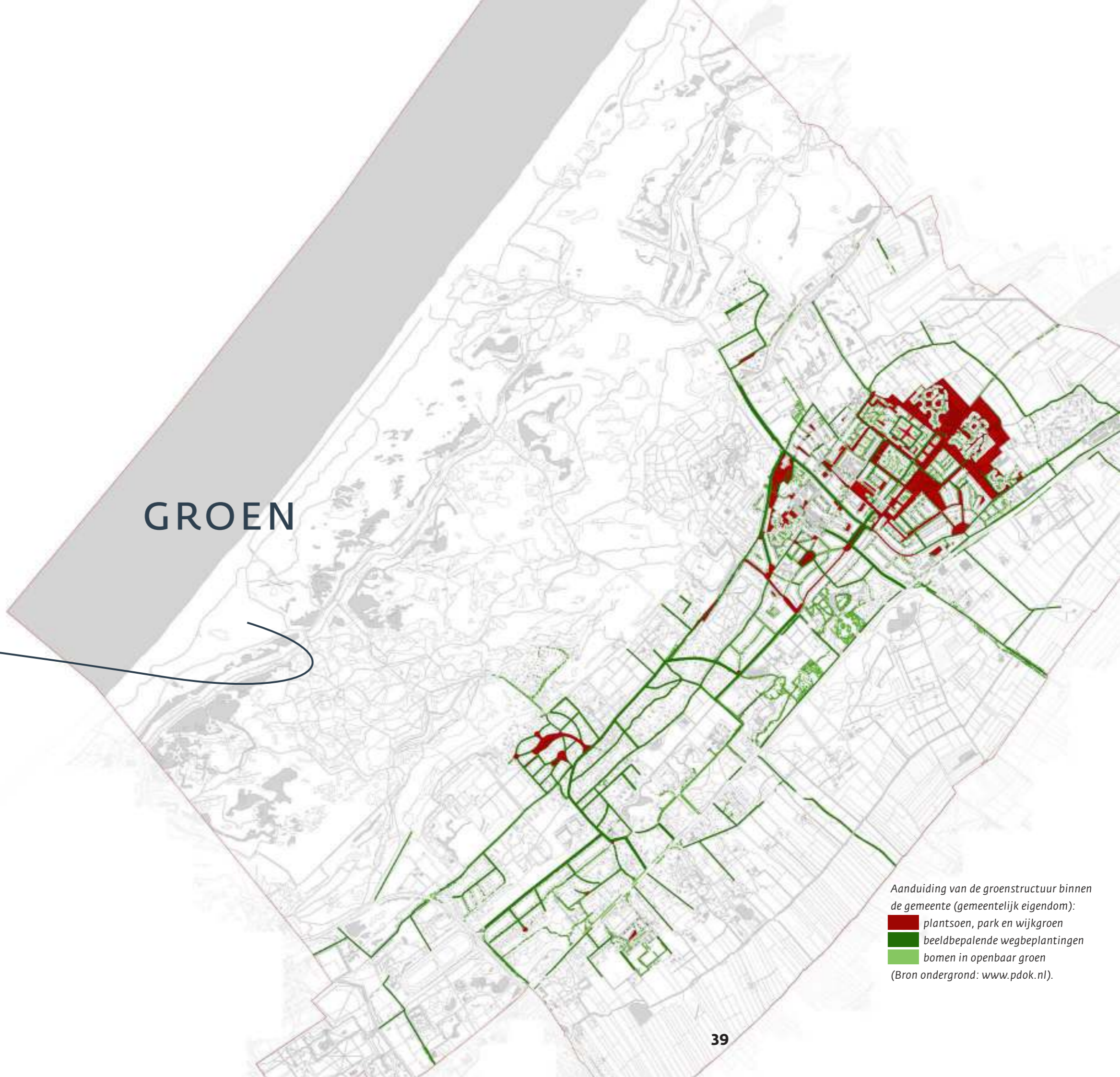
Oostdorpermolen. Foto 1967.
GAWo2988.

Oostmolen in de Gecombineerde Ruijgelaansche- en Zonneveldspolder op de grens met Valkenburg. Foto ca. 1920.
GAWo1157.

GROEN

Aanduiding van de groenstructuur binnen de gemeente (gemeentelijk eigendom):
■ plantsoen, park en wijkgroen
■ beeldbepalende wegbeplantingen
■ bomen in openbaar groen
(Bron ondergrond: www.pdok.nl).

Het groene karakter van Wassenaar heeft een unieke kwaliteit voor ons land. Groen is het hoofdbestanddeel van het 'merk' Wassenaar dat zich de gemeente in Nederland met de hoogste biodiversiteit mag noemen. Dit komt door de combinatie van grote delen die groen zijn, de grote diversiteit in landschappen (strand/duinen, beboste strandwallen met buitenplaatsparken en villatuinen en veenweidegebied) en de ouderdom van het groen. Vanwege de grote waarde van historisch groen, is het motto "oud groen is goud groen" gebruikt bij de Entente Florale, waarde gemeente in 2016 aan mee heeft gedaan. Ongeveer 50 procent van het grondgebied heeft een natuurbestemming met topnatuur (de Natura 2000-gebieden Meijndel en Berkheide). Bovendien heeft het groen grote cultuurhistorische waarde.

Ont- en bebossing

Toen op de droge delen van de strandwallen in de vroege middeleeuwen nederzettingen ontstonden, werden grote delen daarvan ontbost voor (onder andere) akkerbouw. Vanaf omstreeks het jaar 1000 kwam ook de houtwinning op grote schaal op gang: vooral in het gebied van de Oude Duinen en op de strandwallen is er veel bos gekapt. In de late middeleeuwen begon men ook met het ontginnen van de strandvlakten, waarbij ook deze gronden grotendeels werden ontbost. Als gevolg van de grote welvaart, die gedurende de Gouden Eeuw was opgebouwd, werden veel buitenplaatsen gesticht. Dit leidde tot herbebossing van de strandwallen en plaatselijk ook van de strandvlakten, als jachtgronden en voor houtproductie. Later, van de zeventiende tot ver in de twintigste eeuw, is er op grote schaal zand afgevoerd via speciaal gegraven zandvaarten. Het zand is onder meer

De solitaire bruine beuk van Backershagen. Foto 2016.

Raaphorstlaan bij 19d. De veldjes zijn niet meer in gebruik als tuin- of bollenveld, maar de hagen zijn bewaard gebleven. Foto 2011.

gebruikt als ophogingsmateriaal in de steden. Op 'afgezande' gronden en op enige lage strandwallen hebben zich kwekers van groenten en bloem(boll)en gevestigd. Hagen dienden als windkering voor de tuin- en bollenveldjes, zoals de beukenhagen nabij Raaphorstlaan 19d. Vanaf 1900 werd er op de strandwallen ontbost voor met name stedelijke uitbreidingen. Tegelijkertijd werden ook, met name in de duinen, naaldbossen aangeplant om zandverstuiving tegen te gaan en voor de mijnbouw. Zo is het naaldbos Ganzenhoek in de duinen als werkverschaffingsproject aangelegd met het oog op de houtproductie voor de Limburgse mijnen. Experimenten met de aanplant van naaldhout gebeurde in de negentiende eeuw ook door A.P. Twent op Raaphorst.

Zandafgravingen bij De Klip. Ook in de 20ste eeuw vonden zandafgravingen plaats, meestal voor binnenstedelijke woningbouw of de aanleg van wegen. Foto 1933. GAW17022.

Bijzondere bomen: Oud Groen is Goud Groen

Wassenaar telt veel bomen waaronder een groot aantal bijzondere soorten. Uitzonderlijk veel bomen vallen op door hun omtrek, hoogte en/of ouderdom en zijn vanwege deze kenmerken als monumentaal aangeduid. Dit dankt Wassenaar aan de rijke buitenplaatscultuur, waarin zeer veel aandacht uitging naar het planten van bijzondere bomen.

Wassenaar kent meer dan 20 bomen die in de Nationale database, het Landelijk Register van Monumentale Bomen van de Bomenstichting, zijn opgenomen, waaronder een beuk en een plataan bij De Paauw. De laatste is tevens de oudste plataan van Zuid-Holland. Bijna 2% van alle monumentale bomen van nationaal belang in Nederland staan in Wassenaar op de buitenplaatsen. Er is een brede schakering boomsoorten, die rijk vertegenwoordigd zijn in de provinciale top drie van hoogste, oudste en dikste bomen. Zo staan in Wassenaar van 14 boomsoorten de dikste exemplaren en van 10 boomsoorten de oudste, waaronder de oudste exemplaren in Nederland, bijvoorbeeld de Japanse esdoorns op Clingendael en de oudste jeneverbes aan het Burchtplein. Er staan ook bomen die wereldwijd zeldzaam zijn, zoals Perzisch ijzerhout op de Horsten en Chinese vleugelnoot op Clingendael.

Japanse tuin van Clingendael. Foto 2011.

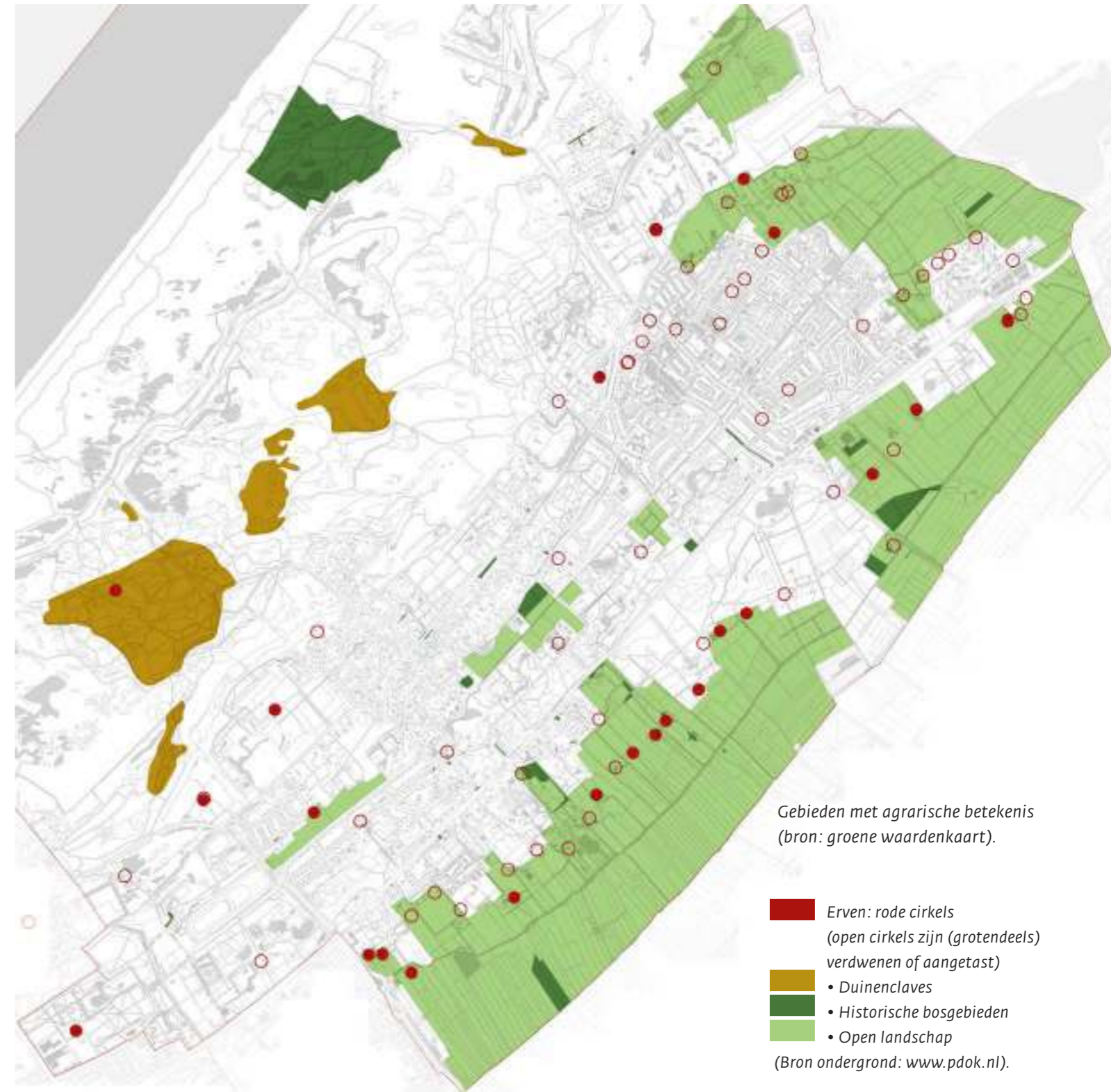

Laanstructuren

Door de hoge ouderdom van de laanbomen is het beeld van veel Wassenaarse lanen heel specifiek en van hoge kwaliteit, zoals de dubbele rijen platanen langs de Backershagenlaan en de laanbeplanting van andere belangrijke wegen, zoals Groot Haesebroekseweg en Buurtweg. Het type bomen of heesters is vaak onlosmakelijk met het ontstaan van een laan of wijk verbonden, zoals de ligusterhagen van Oostdorp of de meidoornhagen van Van Wassenaerstraat, de zwarte berken langs de Koninginneweg of de zomereiken langs de Duinvoetlaan. Ook spelen lanen op de buitenplaatsen een belangrijke rol als onderdeel van een parkaanleg of als verbinding of zichtlijn tussen buitenplaatsen. Sommige lanen van verdwenen buitenplaatsen zijn opgenomen in de structuur van een villawijk, zoals in de wijk Oud Wassenaar (bestaande uit Oud Wassenaarseweg, Beukenlaan (nu: Groen van Prinstererlaan) en Lindelaan).

Agrarisch groen

Hollands laagland-groen dat karakteristiek onderdeel uitmaakt van het agrarische bedrijf kenmerkt zich door het nut, zoals hakhoutbosjes, knotwilgen, boomgaarden en houtsingels. Er zijn ook pestbosjes, met sloten omgeven bosjes die als een eilandje in het veld liggen waar het gestorven vee werd begraven. Een voorbeeld hiervan ligt in de Ommedijkse polder. Bij de Achterlaanhoeve (Raaphorstlaan 1) ligt een eendenkooi die al in de zestiende eeuw bestond en waarin eenden voor consumptie werden gevangen.

Groen in het dorpscentrum

Karakteristieke laanbeplanting bevindt zich langs een deel van de Kerkstraat, Kerkhoflaan, Storm van 's-Gravesandeweg, Reijerlaan, Berkheistraat en Duinrellweg. De rij beuken (*Fagus sylvatica*, de oudste exemplaren zijn circa 150 jaar oud) aan weerszijden van de Duinrellweg begeleiden de weg naar Duinrell. De historische betekenis en herkenbaarheid als entreeaan benadrukt de relatie van Duinrell met het dorp door deze laanbeplanting aan de voormalige oprijlaan naar de buitenplaats.

Het Plein heeft eveneens een groen karakter met enkele bomen en leibomen (knotlindes) voor een aantal panden, waaronder het Baljuwhuis. Ten zuiden van de dorpskerk staat een in het oog springende rode beuk en ook op de begraafplaats staan verscheidene oude bomen. De tuin van de pastorie op Schoolstraat 2 is met drie beuken van historisch belang als groene ruimte in het dorp. Daarnaast is de beplanting aan de straat bij Neyenburgh een groen oriëntatiepunt in de straat met diverse monumentale bomen.

Plein gezien naar Schoolstraat met de beuken van de pastorie (Schoolstraat 2). Foto 2015.

De ommuurde tuin van het Baljuwhuis, die van rijkswege bescherming geniet, vormt hierin een uitzonderlijk element. Achter het Baljuwhuis staat (vermoedelijk) de oudste boom van Wassenaar; het gaat om een Hollandse linde uit de zeventiende eeuw. De omgrenzing van het terrein met sloten, houtwallen en beukenhagen behoren tot het beschermde monument.

De aaneengeschakelde groene ruimten, te weten de tuinen van Nieuw Rijksdorp, Neyenburgh en het Baljuwhuis, en het Berkheiveld en de volkstuinten vormen een groene schakel tussen dorp en duinen. De tuinen van de voormalige buitens en herenhuizen zijn belangrijke groene ruimten met hoge cultuurhistorische waarde, waarbij onder meer de beukenrij tussen Nieuw Rijksdorp en Neyenburgh van belang is, alsmede enkele monumentale (rode) beuken (ca. 150 jaar oud). Ook op het Berkheiveld, ooit onderdeel van Duinrell, zijn verscheidene monumentale bomen/boomgroepen, waaronder eiken (de oudste worden geschat op 180 jaar oud) en laanbeplanting langs Berkheistraat (kastanje) en Kerkhoflaan, te vinden. De couliss-

sewerking van de bomen genereert een groot ruimtelijk effect. De historisch-ruimtelijke betekenis van het Berkheiveld en de tuinen is groot.

Voor de voorgevels van de Langstraat staan op enkele plaatsen knotlindes; dit is een boomsoort die ten minste voor 1880 hier al als volwassen bomen aanwezig was en in de gehele straat voorkwam. In de huidige situatie zijn er beduidend minder bomen.

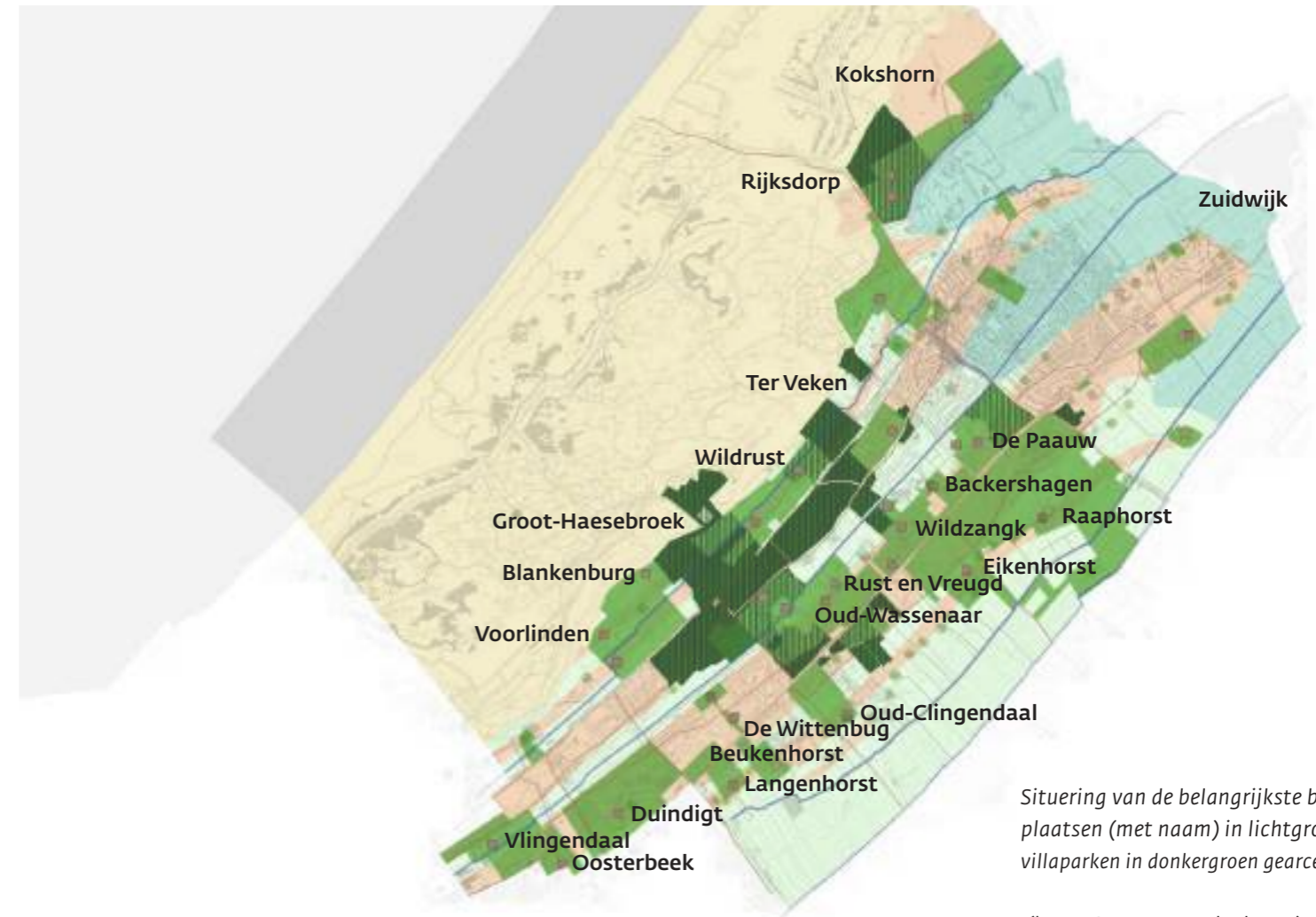
Er staan ook karakteristieke en/of oude bomen in particuliere tuinen en openbare ruimten, zoals knotbomen bij Kerkstraat 6, Hollandse lindes achter Langstraat 2-4/ Gang 2, eiken bij Kerkstraat 42, een rode beuk achter de bibliotheek, vleugelnoten bij Amaliahof (hoek Berkheistraat/Van Zuylen van Nijveltstraat), een plataan en witte paardenkastanje bij het Pastoriepad en een Hollandse linde en een witte paardenkastanje bij de Bonifaciuschool.

Buitenplaatsen

De historische groene ruggengraat van Wassenaar is de landgoederenzone. Het is een kenmerkend gebied, met een groot aantal groene monumenten, waaronder uitgestrekte, openbaar toegankelijke parken, met daarbinnen veel volgroeide bomen. Deze eeuwenoude bomen en heesters onthullen de aanleg en structuur van de parken. Elk park vertelt daarbij zijn eigen verhaal met zijn eigen geschiedenis. Wassenaar telt 40 groene rijksmonumenten, zoals historische tuinen en plantsoenen, allen gelegen in de landgoederenzone. Het heeft daarmee de meeste groene

De Duinrellweg gezien vanaf de Storm van 's Gravesandeweg. Foto 2015.

Situering van de belangrijkste buitenplaatsen (met naam) in lichtgroen en villaparken in donkergroen gearceerd.

(bron: Groene waardenkaart).

rijksmonumenten van Nederland. Daaronder bevinden zich meer dan 30 historische buitenplaatsen met eeuwenoude parken. Niet als rijksmonument beschermde buitenplaatsen als Duindigt en Duinrell zijn hier niet meegerekend, ondanks dat park en tuin van Duindigt met onder meer een in de 20ste eeuw aangelegde rotstuin (aangelegd met kunstmatige rotspartijen in cementrustiek van de firma Moerkoert), zeer unieke eigenschappen heeft. Om die reden zijn ze wel opgenomen in het Paraplubestemmingsplan.

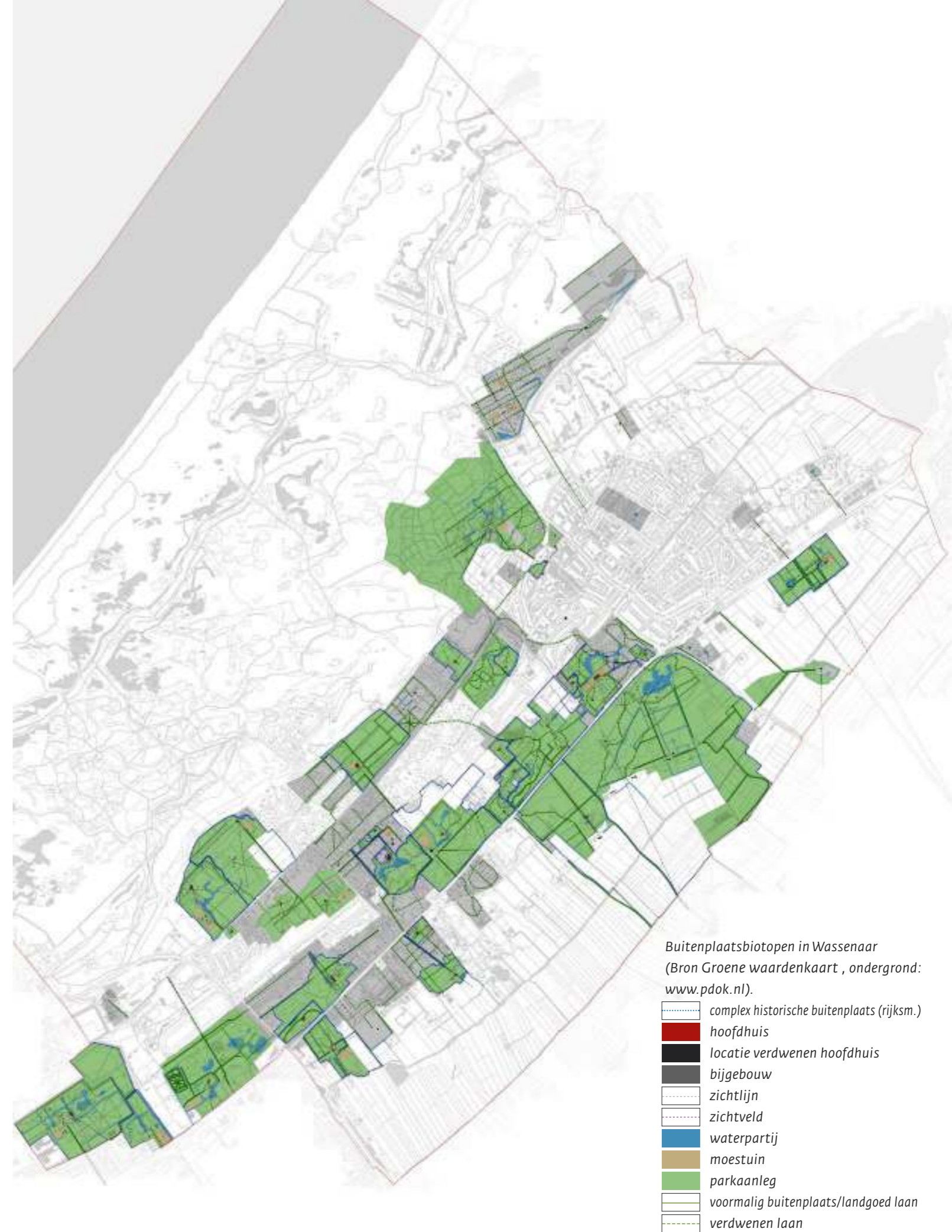
Er zijn relatief veel achttiende-eeuwse, vroege landschapstuinen, hetgeen uniek is in Nederland, zoals op Langenhorst, Rust en Vreugd, Backershagen, Zuidwijk, waarvan de aanleg en structuur nog duidelijk herkenbaar aanwezig is. Daarnaast drukken de uitgestrekte landschapsparken van J.D. Zocher sr. en jr. en C.E.A. Petzold hun stempel op Wassenaar. Tot slot is er de voor Nederland eveneens unieke parkenroute, waarmee prins Frederik in de negentiende eeuw zijn landgoederen met elkaar verbond.

Groen in de villawijken

De villawijken, ontstaan zijn vanaf het begin van de twintigste eeuw, kenmerken zich door hun groene karakter met veel openbaar groen, zoals het Wilhelminaplantsoen, het Burchtplein en de vijveraanleg van De Kieviet, als particulier groen. De villa's liggen doorgaans op grote ruime, groene kavels (vaak glooiende duinkavels), niet zelden met een aanleg die nog stamt uit de tijd dat het een buitenplaats was, zoals bijvoorbeeld Jagerslaan zuid za op het voormalige grondgebied van Groot Haesebroek. Niet zelden werden tuinontwerpers aangetrokken bij de aanleg van de villatuinen, zoals Tersteeg en Roeters van Lennep.

Villawijken met een (overwegend) groen karakter:

- Middenstandswijk
- Villawijk
- Beschermde villatuinen (rijks- of gemeentelijk monument)
- (Potentieel) waardevolle villatuinen (Bron ondergrond: www.pdok.nl).

Burchtplein

Ter plaatse van de voormalige burcht werd eind jaren '20 een plantsoen naar ontwerp van Co Brandes ingericht met een langgerekte vijverpartij in de Architectonische Tuinstijl. Voor de aankleding werd voor bijzondere boom- en heestersoorten gekozen, waaronder moeraseiken, witte moerbeï en jeneverbes; deze zijn de oudste in hun soort in Wassenaar en de vier moeraseiken zijn ook de dikste.

Burchtplein met herinneringsbank.
Foto 2003.

Groen bij bad, sport en recreatie

Het groen in de badcultuur bestaat uit de rijke vegetatie van het duingebied. Vanwege het groene karakter en de villacultuur zijn in Wassenaar typische daarbij horende sporten ontstaan, waarvan het meest aansprekende voorbeeld de golfbaan, op Groot Haesebroek is uit het midden van de twintigste eeuw. Maar ook het groen op en rond de sportvelden van Kerkehout kent een historische achtergrond. Het recreatiegroen is niet specifiek aangelegd, maar is doorgaans buitenplaatsgroen, dat opgenomen is in het recreatiegroen. Het meest bekende voorbeeld is het attractiepark Duinrell, aangelegd op de gelijknamige zeventiende-eeuwse buitenplaats. Van de landschappelijke aanleg zijn de negentiende-eeuwse slingerende waterpartij en enkele andere watergangen daterend van vóór 1830 overgebleven. Aan de oorspronkelijke aanleg herinneren, behalve enkele gebouwen, ook restanten van het bos, lanen en zichtlijnen. Tuinarchitect H. Otto ontwierp in de jaren vijftig een (beplantings)plan voor Duinrell.

Militair groen

Grote delen van de Atlantikwall zijn ondergestoven door duinen en opgenomen in het landschap; dat geldt ook voor de bunker op Backershagen die als schakelstation is gebruikt. Speciaal aangelegd militair groen is bijvoorbeeld de begroeiing van het MOB-complex Maaldrift en het groen bij De Kom, waar het groen van oudsher een camouflagefunctie had. Op de Waalsdorpervlakte zijn nog restanten van de meidoornhagen rond het voormalige oefenterrein aanwezig, terwijl de sterke accidentie van het gebied bewust benut is om het te gebruiken als fusilladeterrein.

Groen in anders wonen

Groen speelt een uitdrukkelijke rol in de sociale woningbouw van Oostdorp en Kerkehout uit het begin van de twintigste eeuw, in de vorm van plantsoenen. De structuur van heggen is van belang bij de groenbeleving van deze wijken.

De groenstructuur tussen de Clematislaan en de Parklaan vormt de dominante, centrale groene kern van Deijlroord. De structuur wordt de Groene Wig genoemd en loopt vanaf de Violierenweg door tot aan de Zijlwating. De St-Josephkerk uit 1956 staat beeldbepalend aan de ene kant van de groenstructuur; de openbare Wethouder Huibregtsschool uit hetzelfde jaar, aan de andere. De Groene Wig heeft een landschappelijke aanleg met slingerende paden en een vijverpartij.

De groene wig zoals het plantsoen in Deijlroord ook wordt genoemd, kwam net na de Tweede Wereld Oorlog tot stand. Foto 2011.

Groen bij kerken is doorgaans gerelateerd aan de functie van de begraafplaats, zoals bij de Dorpskerk, de Goede Herderkerk en de Joodse begraafplaats in Kerkehout.

HISTORISCH DORPSCENTRUM

Het dorpscentrum van Wassenaar heeft zich ontwikkeld van middeleeuws, agrarisch geestdorp tot een bloeiend dorpshart met een levendige woon-winkelcultuur, ambachtelijke bedrijvigheid en bouwhistorisch gezien waardevolle bebouwing, waaronder drie iconen, te weten de Dorpskerk, de korenmolen Windlust en het Plein met het Baljuwhuis.

Het dorpscentrum kent een rijke schakering aan gebouwen, in bouwtijd, type en functie. Deze historisch-functionele diversiteit van het centrum, waarbij de nadruk ligt op wonen, horeca en detailhandel, bepaalt in hoge mate de identiteit van het dorp. Maar ook het agrarisch karakter is nog terug te vinden, bijvoorbeeld aan de Gang en aan de Schoolstraat.

Historische hoofdstructuur van het dorpscentrum

De dorpskern van Wassenaar is ontstaan op de hooggelegen droge gronden van een strandwal. Op deze strandwal liggen de noord-zuid geïoriënteerde hoofdwegen van het gebied. Vijf van deze wegen komen samen op het Plein, dat het stedenbouwkundige middelpunt van het dorp vormt. Excentrisch daarvan ligt de dorpskerk. De Buurtweg en de Schouwweg (behorend tot een stelsel van Heer- en Buurwegen) kwamen in de dorpskern samen in de Reijerlaan. De Schouwweg had ook nog een doorgaande structuur langs de Gang en langs de Kerkstraat – om vervolgens ten noorden van de Langstraat/het Plein voortgezet te worden in respectievelijk Berkheistraat/Schoolstraat en Achterweg. De Berkheistraat was oorspronkelijk een verbindingsweg tussen het Plein en het kustdorpje Berkhey en loopt van het Plein naar de Van Zuylen van Nijveltstraat. Het vissersdorpje Berkhey ontstond rond 1395 en werd in het midden van de zeventiende eeuw door duinzand overstoven en verlaten. De belangrijkste watergang is de Kaswatering die ten westen van de kerk ligt (bij het Sophiekehuis/Berkheiveld/volkstuinen). Overige historische waterwegen, zoals Schelp- en Molensloot en de haven aan de Langstraat, zijn niet meer aanwezig.

Het dorpscentrum op de kaart van Van der Noorda van circa 1840.

Reijerlaan met rechts een boerderij die plaatsgemaakt heeft voor woningbouw. Foto ca. 1900. Collectie Robert van Lit.

Het Plein met de dorpspomp, het Baljuwhuis en bloeiende kastanjbomen.
Foto 2011, Mariëtte van Lit.

Hoogteverschillen

Hoewel de dorpskern in zijn geheel op de strandwal ligt, zijn er toch aanzienlijke hoogteverschillen. De verschillen zijn maximaal ongeveer 1,5 meter, waarbij de laagst gelegen delen zich ter plaatse van het Witte dorp (Van Hogendorpstraat e.o.) en aan het einde van de Langstraat bevinden. Deze hoogteverschillen zijn goed zichtbaar vanaf het Plein, niet alleen in de richting van de Langstraat, maar ook richting de Gang. Aan de Langstraat, bijvoorbeeld de steeg tussen nummer 40 en 42 inijkend, is het sterke hoogteverschil goed te ervaren, net als bij de Achterweg (kijkend tussen de panden door aan de evenzijde/oostzijde richting Van Hogendorpstraat).

Molensloot bij Korenmolen Windlust.
Foto 1908. GAW00182

Stegen en slopjes

De dorpskern heeft de karakteristieke structuur van een oud dorp met smalle straten en bebouwing direct aan de straat. Er zijn geen of slechts smalle stoepen en voortuinen, enkele uitzonderingen daargelaten.

Een ander belangrijk aspect van de structuur van het centrum is de stegenstructuur, zoals met name aan de Schoolstraat, Langstraat en Achterweg aanwezig. Op veel plaatsen is sprake van een voor- en achtererfbebouwing met stegen tussen de panden voor de bereikbaarheid van de achtererven. De achterbebouwing bestond uit woonruimten aan doodlopende kleine stegen, zogenaamde slopjes, en uit werkplaatsen en stallen, zoals bijvoorbeeld bij Schoolstraat 14/14a/16 en 18/20/22. Er lagen vaak meerdere huizen aan een steeg. Er waren ook onbebouwde achtererven, in gebruik als nutstuin of bleekveld, bijvoorbeeld achter Langstraat 15-19, maar die zijn zeldzaam geworden. Deze structuur is langzamerhand steeds meer aan het verdwijnen, de achterliggende bebouwing is gesloopt en de stegen zijn deels of geheel dichtgebouwd. In sommige gevallen is er nog slechts een poort zichtbaar, zoals tussen Schoolstraat 5 en 7, maar vaak is de structuur vanaf de straat niet meer herkenbaar. Bij de nieuwbouw van huizen aan een steeg van Achterweg is deze karakteristieke structuur behouden (Pastoriepad 1-23).

Steeg tussen Schoolstraat 14 en 16. Foto 2015.

Straatprofielen dorpscentrum

Oorspronkelijk waren de straten onverhard; hoofdwegen werden al vroeg bestraat, maar veel secundaire wegen waren pas in de twintigste eeuw aan de beurt. Zo werd de Duinrellweg in de jaren 50 van de twintigste eeuw bestraat. De historische bestrating bestaat uit gebakken klinkers zoals die in de jongere wegen als de Korenlaan liggen. Deze historische wijze van bestrating is karakteristiek en is benoemd in de waardering van het beschermde dorpsgezicht. Er zijn maar enkele delen van straten waar de historische profieling behouden is. Historisch zijn de molgoten van klinkers, zoals bij het eerste deel (tot en met nummer 10) van de Duinrellweg en een deel van de Berkheistraat en een deel van de Schoolstraat net

Berkheistraat gezien naar het Plein.
Foto 2015.

als de molgoten van natuurstenen keitjes (kinderkopjes), zoals bij de Gang, het Plein, en een ander deel van de Berkheistraat. De steeg naast Schoolstraat 65 is eveneens met klinkers bestraat en heeft een molgoot van klinkers. Ook het pad naar de pastorie op Schoolstraat 2 is met klinkers bestraat. Onderdeel van het straatprofiel zijn ook de historische stoepen. Ze bestaan uit bestrating met hardstenen stoepstenen, bijvoorbeeld voorzien van hardstenen of gietijzeren balusters en kettingen om het privéterrein af te schermen (Plein 1).

Een deel van het oude tracé, straatprofiel en type bestrating van de voormalige toegangsweg naar de molen bevindt zich bij de hoek Molenweg/Molenstraat en tussen de graanmaalterij en de loods achter de molen. Hierover liepen paard en wagen met het graan naar de molen.

De bestrating bij de Molen herinnert aan de voormalige toegangsweg naar de molen. Foto 2015.

Beschermde dorpsgezichten

In het centrum liggen twee beschermde dorpsgezichten, namelijk de dorpskern (sinds 1967) en de 'landgoederen-zone Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg' (sinds 2007). Deze twee sluiten op elkaar aan. Bij de beschikking van 1967 werd veel nadruk gelegd op de waarde van de historische bestrating en bomen in het dorp. Daarnaast werd de intimiteit van het Plein positief gewaardeerd door zijn afmetingen, de gevelwanden en de excentrische ligging ten opzichte van de kerk. Behalve dat de architectuur op zichzelf van belang werd geacht – onder meer vanwege de ouderdom van de bebouwing – werden de contrasten in massa's tussen het Plein en de Gang enerzijds en de kerk en de bebouwing van de Duinrellweg anderzijds als waardevol benoemd. Ook werden de tuinmuur en tuin van het Baljuwhuis positief benoemd, alsmede de structuur van de Gang, namelijk de smalle steeg-achtige ruimte die zich verbreed naar een pleinachtige ruimte ter hoogte van Gang 7. Deze specifieke waarden bepalen nog steeds het karakter van het dorpscentrum.

Ambachtslieden en winkeliers

In het centrum van Wassenaar waren in de zeventiende eeuw al ambachtslieden en winkeliers gevestigd: groothandels in bier, een grutterij, een smederij, een wagenmaker, diverse bakkerijen. Ook waren er diverse herbergen gevestigd en er stonden enkele boerderijen (bijvoorbeeld Langstraat 79-81, Langstraat 54 en 77). Verscheidene woon-winkelpanden zijn beschermd als rijks- of gemeentelijk monument, zoals Langstraat 3, 13-15, het hoekpand Plein 19 / Langstraat 1 en Langstraat 196 (op de hoek met de Gravestraat). Andere woon-winkelpanden met zeer hoge cultuurhistorische waarden zijn onder meer Langstraat 6-8, 10 en 24-26. Het karakter van overwegend horeca en detailhandel is in de loop van de twintigste eeuw versterkt. De oude(re) panden vormen de beeld dragers van deze historisch-functionele ontwikkeling.

Langs de Rijksstraatweg, in het buurtschap Den Deijl, waren van oudsher ook horeca-uitspanningen gevestigd, waarvan Huize Den Deijl en de Nieuwe Deijl het meest bekend zijn. Dit startte al in de middeleeuwen met een herberg, waar veel hooggeplaatste gasten op doorreis op bezoek zijn geweest. Deze lokalen vervulden ook een sociaal-maatschappelijke en culturele functie. In 1874 bouwde aannemer Visser voor zijn dochter een café op de hoek met de Van Zuylen van Nijveltstraat, dat inmiddels een van de weinig overgebleven arbeiders-/chauffeurscafé's van Wassenaar is.

Langstraat 79-81. Foto 2017.

Plein

De kern van het dorp Wassenaar wordt gevormd door een driehoekig plein, genaamd Plein. Hier komen de belangrijkste wegen samen in een vijfsprong, namelijk de Langstraat, Gang, Duinrellweg, Schoolstraat en Berkheistraat, die alle deel uitmaken van het historische wegenpatroon van het centrum. Rond het Plein concentreert zich de oudste bebouwing van het dorp, met aan de westzijde, excentrisch gelegen ten opzichte van het Plein, de middeleeuwse dorpskerk. Deze dorpskerk (Plein 3) is het oudste monument van Wassenaar en ligt op het hoogste punt van het gebied.

Natuurstenen sarcofaag met grafplaat uit de twaalfde eeuw. Mariëtte van Lit.

Doopvont van de Dorpskerk. Foto 2011. Mariëtte van Lit.

Dorpskerk

Archeologische vondsten tonen aan dat er sinds de zesde of zevende eeuw sprake is van permanente bewoning van het Plein en omgeving. Vanaf ongeveer 700 werd hier begraven. De eerste tufstenen kerk stamt uit de tiende eeuw, maar kent waarschijnlijk een houten voorganger. In 2001 zijn delen van de tufstenen fundering van deze kerk, overwelfde grafkelders en restanten van een hoogaltaar vrijgemaakt. Rond 1150 startte de bouw van de huidige dorpskerk, gewijd aan Willibrord. De ringgracht die om de kerk liep, is gedempt. Deze gracht volgde het tracé van de huidige Duinrellweg en de Kerkhoflaan en liep ter hoogte van Plein 10 'achterom' de kerk. De gracht stond in verbinding met de Kaswating. Sporen van deze gracht zijn in 1991 gevonden bij graafwerkzaamheden bij Plein 10. In 1868 is een twaalfde-eeuwse sarcofaag opgegraven tijdens restauratiewerk aan de (huidige) consistoriekamer. In totaal zijn er tien grafdeksels en een sarcofaag opgegraven; een aantal grafdeksels staat nu opgesteld in de Dorpskerk.

De eerste, tiende-eeuwse, tufstenen kerk werd in de dertiende eeuw door de huidige toren opgevolgd. Het schip stamt uit de vijftiende eeuw en koor en sacristie zijn zestiende-eeuws. Na vernielingen in 1573 werd de kerk (met uitzondering van het koor) hersteld. Rond de kerk bevindt zich de begraafplaats, die na de Tweede Wereldoorlog drie keer is uitgebreid. Behalve de aanleg zijn de toegangshekken, (keer) muren met ijzeren hekwerken en een bijgebouw van historisch belang, net als de graven, waaronder die van het geslacht Van Wassenaer, zoals het grafmonument van Sophia Wilhelmina gravin van Wassenaer Obdam-barones van Heeckeren van Kell. In de Dorpskerk zijn ook nog enkele tastbare herinneringen aan de Van Wassenaers aan te wijzen, zoals het orgel waar onderaan een sierlijk gesneden bord met het wapen van de familie Van Wassenaer prijkt. Historische gebeurtenissen die hier plaatsvonden waren onder meer het huwelijk van prins Marie, dochter van prins Frederik der Nederlanden, met prins Wilhelm Adolf van Wied in 1871 en de doop van prinses Alexia van Oranje-Nassau in 2005.

Aan het Plein liggen meer belangrijke monumenten zoals het uit 1742 stammende Baljuwhuis, waar de baljuw resideerde, inclusief koetshuis, stalgebouw en met inbegrip van de tuinmuren (Plein 1, complex historische buitenplaats), de negentiende-eeuwse dorpspomp en het voormalige zeventiende-eeuwse Rode Kruisgebouw dat als school gebouwd is en waar later de Openbare Bibliotheek in werd gevestigd (Plein 2). Het Baljuwhuis werd gebouwd in opdracht van Joan van Gybelant, die sinds 1711 baljuw en schout was. Het huis vormt door zijn grootte en uitstraling de 'hoeksteen' van het Plein. Ook Plein 12 en 12a, woonhuizen, en Plein 19 / Langstraat 1, een woonhuis-winkel, zijn van rijkswege beschermd vanwege hun ouderdom. De als gemeentelijk monument beschermde huisnummers Plein 10, 11, 14, 15, 17, 17a en 18 zijn merendeels negentiende-eeuws. In het voormalige Regthuys was ooit een herberg waar het dorpsbestuur vergaderde en recht werd gesproken.

Dichtbij het Plein liggen uiteraard nog meer beschermde monumenten en belangrijke gebouwen, zoals de veldwachterswoning uit 1907 op Berkheistraat 11-13 en de scholen aan de Schoolstraat.

Plein 10, voormalig postkantoor met bovenwoning uit 1883. Foto 2010.

Duinrellweg

Langs de begraafplaats loopt de Duinrellweg naar de voormalige, in de zeventiende eeuw aangelegde buitenplaats Duinrell. Deze oprijlaan van de buitenplaats begon al ter hoogte van de kerk; aldaar gemarkeerd met een eenvoudig hek. De relatie met de buitenplaats is visueel nog ervaarbaar door de laanbeplanting die aan de overkant van de Storm van 's-Gravesandeweg doorloopt tot aan de toegang van Duinrell. Aan de Duinrellweg en de Reijerlaan staan verscheidene dienstwoningen van Duinrell, zoals koetsiers- en hovenierswoningen.

Gang

De Gang is een belangrijke, middeleeuwse ontsluitingsweg van de kern van het dorpscentrum. De Gang liep van de kerk/het Plein naar het Kloosterland, een stuk grond in eigendom van de abdij van Rijnsburg. De Gang heette oorspronkelijk Weststraet (zoals de Schoolstraat Ooststraat en de Langstraat Zuidstraat heette (de middeleeuwse oriëntatie is niet overeenkomstig de windrichting). Het smalle profiel van de Gang stamt uit 1740 toen met de bouw van het Baljuwhuis ook een deel van de Gang werd benut. Vanaf 1760 kwam de benaming Gang(h) in gebruik naast Weststraat. Rond 1900 stond de Gang ook bekend als Achterslop. Aan de Gang staat bebouwing die in oorsprong al uit de achttiende eeuw stamt, waar wonen en werken gecombineerd werd in de bijbehorende (houten) schuren en erven. De Gang had een agrarisch karakter, waarvan de gesloopte bollenschuur tussen 5/5a en 9 niet meer kan getuigen, maar de voormalige boerderij op Gang 14 nog wel. Huisnummer 7 is ruim twee eeuwen in bezit geweest van de eigenaren van het Baljuwhuis (Plein 1, van 1740 tot 1983) en gebruikt als tuinmanswoning. Veel gebouwen waren sinds 1773 in bezit van leden van de familie Van den Barselaar, die aan de Gang woonden en er hun bedrijf en bijbehorende opslag van materialen hadden. De Van den Barselaars handelden onder meer in grind, zand, stenen en ander bouw materiaal.

Gang met rechts de tuinmuur van het Baljuwhuis. Foto 2015.

Schoolstraat

De Schoolstraat werd aanvankelijk Ooststraat genoemd en staat vanaf 1899 bekend als Schoolstraat – vernoemd naar de verscheidene scholen die hier van oudsher waren gevestigd (waaronder Schoolstraat 5 uit de achttiende eeuw). De straat loopt van het Plein naar de Oostdorperweg/kruising Van Zuylen van Nijveltstraat. Het oudste huis van de straat is Schoolstraat 2, de pastorie van de dorpskerk. Het uit 1612 stammende pand kreeg zijn huidige vorm eind 18de eeuw en wijkt terug van de straat en heeft een ruime voortuin met beuken, klinkerbestrating en een hekwerk. Aan de straat liggen verschillende diepe huizen die in hun ouderdom ten minste tot de achttiende eeuw teruggaan, zoals Schoolstraat 24 (voormalige stadsboerderij) en 49. Bovendien liggen er twee voormalige scholen op nummers 5 en 9, een stadsboerderij (nr. 29) en het negentiende-eeuwse herenhuis Neyenburgh met koetshuis (25-27). Aan het einde van de Schoolstraat staat eveneens oude bebouwing, zoals de achttiende-eeuwse huizen op nummer 49, 53 en 55. De Schoolstraat wordt afgesloten op de hoek van de Van Zuylen van Nijveltstraat met het historisch waardevolle schelpenvissershuisje, later melkhandel (Schoolstraat 82, van Zuylen van Nijveltstraat 245a).

Schelpenvisser aan het Wassenaarse strand. In de negentiende eeuw waren er tussen de acht en tien schelpenvissers in Wassenaar werkzaam, waarvan er zo'n zes een eigen huis(je) bezaten in het dorpscentrum. Deze bedrijfstak hield tot kort na de Tweede Wereldoorlog stand.

Langstraat

De Langstraat heette oorspronkelijk Suytstraat en was de oude hoofdstraat. Hij volgt een licht gekromde lijn, die vooral vanaf het Plein goed zichtbaar is en verbindt het Plein met de Lange Kerkdam. Tot circa 1895 lag er aan de oostelijke zijde van de Langstraat een haven, ongeveer vanaf de rotonde tot aan de Molenstraat. Langs de Lange Kerkdam lag een brede sloot waarmee het water in verbinding stond met de Zijlwatering. Schepen met turf, bier en bouwmaterialen legden aan in de haven. Zand uit de duinen en schelpen werden vanuit Wassenaar naar elders vervoerd. Nadat aan de Oostdorperweg in 1893/94 een nieuwe haven was aangelegd, werd de haven aan de Langstraat gedempt. Na de demping werd dit een groenstrook met bomen.

Aan de Langstraat liggen behalve de vele woon-winkelpanden ook het voormalige uit 1872 daterende raadhuis op 23-27 en het 18de-eeuwse pand Langstraat 29-31, dat als grutterij en later slagerij in gebruik is geweest. De meeste panden met hoge ouderdom aan de Langstraat zijn smalle huizen die in de lengterichting op diepe percelen staan, zoals Langstraat 79-81. Ze zijn ook herkenbaar door hun dakvorm en de dakbedekking met (veelal rode) oud-Hollandse pannen. De achtererven zijn in de laatste decennia grotendeels volgebouwd en grenzen aan de oneven zijde van de Langstraat aan het Tuinpad (die een achterstraat-functie heeft). Aan de straat liggen meerdere panden die een oude kern hebben, maar die minder herkenbaar zijn omdat ze voorzien zijn van een jonge voorgevel, zoals Langstraat 54 en 77. Dit laatste pand heeft een zeventiende-eeuwse kern en de winkelgevel stamt uit 1920.

Kerkstraat

De Kerkstraat dankt zijn naam (sinds 1899) aan de Sint Willibrorduskerk, die hier sinds de achttiende eeuw staat. Het huidige kerkgebouw op Kerkstraat 77 stamt uit 1903. Op de hoek met de Langstraat staat een café-restaurant (Langstraat 44) met het voormalige koetshuis (Kerkstraat 2). Aan het begin van de straat staan enkele van rijkswege beschermde historische panden, namelijk huisnummer 6, huis Wensveen uit 1787 en Kerkstraat 15, huis Pompe uit (waarschijnlijk) 1751, dat als smederij heeft dienstgedaan (smederij is afgebroken) en de voormalige achttiende-eeuwse waag. Deze smalle, diepe huizen zijn voor de historische structuur belangrijke panden. Vanaf het Kloosterland tot en met de kerk wordt de oudste bebouwing gevormd door negentiende-eeuwse en begin twintigste-eeuwse woonhuizen, die zich met name aan de even zijde bevinden, waaronder de dokterswoning van Duetz, Kerkstraat 42. Aan deze zijde bevindt zich ook het voormalige Zusterhuis (Kerkstraat 26-34), een restant van het r.-k. complex. (nu: verbouwd appartementencomplex)

Langstraat 23-27, het voormalige raadhuis is in 1872 door de regionaal werkzame architect Johannes Gerard van Parijs (1850-1875) ontworpen. Foto 2012.

Links: R.k. Willibrorduskerk. Rechts: R.-k. kerk aan de Kerkstraat. Foto 2003.

Tuinpad

Het Tuinpad is een achterstraat ten noorden van de Langstraat. Aan het aanvankelijk onverharde pad lagen achtererven van huizen aan deze straat waarop schuren, loodsen en magazijnen stonden, zoals Tuinpad bij 38, een loods van een bakkerij aan de Langstraat. Naast schuren en pakhuizen betreft het overwegend kleinschalige, gelijkvloerse woningen van arbeiders en seizoenwerkers, zoals tuinders en schelpenvissershuisjes. Een voorbeeld hiervan is het eind negentiende-eeuwse pand op Tuinpad 23. Begin twintigste eeuw zette de verdichtingen door, aanvankelijk vooral aan de noordwestzijde als een voortzetting van de bebouwing langs de Achterweg. De woningen zijn overwegend eenvoudige arbeiderswoningen zonder een voordeur maar met de ingang aan de zij- of achterkant, bij de keuken, zoals bij Tuinpad 26-30. Door de bouw in de jaren 1920 en 1930 van de twintigste eeuw van enkele kleine rijtjes woningen aan de noordzijde ontstond de aaneengesloten lintbebouwing aan weerszijde van het Tuinpad. Vanaf de jaren 1980 is de geslotenheid aan de noordkant/oneven zijde op enkele plaatsen doorbroken door de aanleg van kleine parkeerterreinen. De geslotenheid aan de zuidkant is behouden.

Tuinpad met links nr. 41, afgebroken in 1965. Foto 1900.GAW07853.

Kelders en waterputten

Er zijn diverse (water)kelders aangetroffen die ouder zijn dan de gebouwen, zoals bij Langstraat 29, Schoolstraat 10/12, en op Backershagen. Ook bij het landhuis Rust en Vreugd, dat in 1987 werd afgebroken, werden resten van een kelder en drie ronde stenen waterputten gevonden. Bij het Regthuys op het Plein zijn eveneens kelders aangetroffen uit de vijftiende tot de zeventiende eeuw. Bij het onderzoek werden ook een stenen waterput, een beerput en een tegelvoer aangetroffen uit de veertiende of vijftiende eeuw en sporen van tonputten uit de tiende tot dertiende eeuw. Op Plein 10 is eveneens een middeleeuwse waterput gevonden. In het muurwerk van de Kerkewoning (Het Kerkehout 103) zijn kloostermoppen uit 1200 aangetroffen, ook is er een laat-middeleeuwse waterput gevonden.

Opgravingen bij het Regthuys. Foto Jan Cieremans.

Korenmolen Windlust

Op de hoek Molenplein-Gravestraat ligt korenmolen Windlust, een rijksmonument uit 1668 met een voormalige molenaarswoning (Molenplein 10, 10 a, 10b, onderdeel van het rijksmonument), graanmaalderij met paardenstal (Molenplein 11) en loods (Molenplein 12). Het molencomplex is samen met de dorpskerk en het Baljuwhuis het meest beeldbepalende monument van het dorpscentrum. De molen lag van oudsher, vanwege de windvang, helemaal aan de rand van het dorp. Deze korenmolen wordt voor het eerst genoemd in 1406 en vormt samen met de Zuidwijksemolen, die aan de Veenwatering staat en de Zuidwijksche polder beemaalde, de enige overgebleven molen van Wassenaar. De korenmolen heette eerst ook Zuidwijksemolen. De korenmolen is rond 1400 als houten standerdmolen gebouwd, in 1573 verwoest en herbouwd, om vervolgens in 1668 vervangen te worden door de huidige stenen stellingmolen, die nog steeds als zodanig functioneert. Aan de Gravestraat lag de Molensloot, die in 1915 gedempt is.

Molenplein. Foto 2010.

AGRARISCH ERFGOED EN TUINDERS- EN BOLLENCULTUUR

Boeren hebben vanaf de prehistorie de ontwikkeling van het Hollandse cultuurlandschap bepaald. De goed ontwaterende zandruggen en het inklinken van het aanvankelijk drassige veengebied maakten het gebied uitermate geschikt voor de veehouderij; terwijl op de hogere gelegen zandruggen akkerbouw werd bedreven. Ook de goede infrastructuur met water- en rijwegen en een voordelig geografische ligging nabij belangrijke centra als Leiden en Den Haag was een gunstige vestigingsfactor. Er ontwikkelden zich een kleinschalig streekeigen boerderijtype. De bouw was vooral sober, waarbij veranderingen niet zozeer bouwkunstig van aard waren, maar vooral verband hielden met de bedrijfsvoering. In Wassenaar is nog een rijk en gevarieerd beeld van die ontwikkeling van de boerderijbouw te zien, vanaf de late middeleeuwen tot de periode van de Wederopbouw.

De ontwikkelingen tot 1350 zijn vooral zichtbaar in de sporen die het boerenbedrijf in het landschap heeft achtergelaten in de vorm van blok- en strokenverkaveling. De oudste delen bevinden zich ten zuiden van de Oude Rijn en is daar nog goed herkenbaar aanwezig. Dat geldt ook voor de meer langgerekte, jongere strokenverkaveling, die meer in het zuiden richting de Landscheidingsweg voorkomt.

De ligging van de boerderijen in de Veenzijdsepolder (Raaphorstlaan) en de Oostdorperpolder (Oostdorperweg) op de overgang van de strandwal naar de strandvlakte is kenmerkend voor de agrarische ontwikkelingsgeschiedenis van Wassenaar. Deze overgangen lopen grofweg evenwijdig aan de hoofdstructuur van het dorp waarbij de boerderijen zowel ten westen als ten oosten van de Rijksstraatweg lagen, met name tussen Lange Kerkdam/Papeweg en Maaldrift/Nieuwe weg. Al daar is een aanzienlijk aantal boerderijen, met name aan de westzijde, verdwenen. Vooral aan de Veenzijde liggen de boerderijen nog in een herkenbare lintbebouwing. Bij de Oostdorperweg is aan weerszijden een open lintstructuur herkenbaar aanwezig.

Wat betreft de bollencultuur, die vanaf eind negentiende eeuw opkwam, laten de fysieke relictten zien dat deze zich rond de Oostdorperweg en de Katwijkseweg. Dit gebied vormt de zuidrand van de Bollenstreek. De op de zanderij gelegen tuinderijen lagen vooral aan de Rijksstraatweg, maar zijn grotendeels verdwenen, behalve bijvoorbeeld bij Rijksstraatweg 601, waar het bedrijf Griffioen gehuisvest is en ook nog volkstuinen voorkomen.

Een tegeltableau met het Bijbelse thema 'De Verloren Zoon' in De Kerkewoning. Foto 2006.

De Kerkewoning (Het Kerkehout 103). Foto 2006.

Ontstaan van de boerderij

De boeren die zich vanaf de vierde eeuw voor Christus hier vestigden, hadden alle ruimte, maar ze vestigden zich vooral op de flanken van de hoger gelegen strandwallen die goed op de wind lagen en waar zoet water en bouwmaterialen ruim voorhanden waren.

De opzet van de boerderij, waarbij woon- en stalgedeelte onder één dak lagen, bleef eeuwenlang dezelfde. Het zogenoemde hallehuistype bestond uit een kleine rechthoekige plattegrond met een driebeukige indeling, waarvan de middelste beuk de breedste was. Een samenstel van houten spanten droeg het rieten dak. De muren tussen woon- en stalgedeelte bestonden uit hout- en vlechtwerk van rijshout, bestreken met mest en leem. De rook van de stookplaats in het woongedeelte trok via een afsluitbare opening in het dak weg.

De middeleeuwen: de overgang van hout naar steen

Er is weinig bekend over hoe het boerenbedrijf omstreeks 1100 functioneerde. Boerderijen waren zonder uitzondering opgetrokken uit vergankelijk materiaal.

Het vergankelijke en brandbare hout werd na het midden van de twaalfde eeuw steeds vaker vervangen door kostbare, maar meer duurzame en (brand)veilige bakstenen. Dit gebeurde het eerste bij kerken, kloosters en kastelen en vanaf de veertiende eeuw ook bij de stadshuizen. De bebouwing op het platteland liep daarbij achter want pas in de loop van de vijftiende eeuw werd baksteen betaalbaar voor de boeren. Houten boerderijen zijn er niet meer. Wel is bij enkele boerderijen te zien hoe de ontwikkeling van hout naar steen heeft plaatsgevonden. Oostdorperweg 201 heeft een aantoonbare de geschiedenis die teruggaat tot de vijftiende eeuw. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat tegen het houten hallehuis een half verdiept gelegen kelder met daarboven een opkamer is gebouwd. Hierdoor

Oostdorperweg 201. Foto 2006.

kreeg de boerderij zijn kenmerkende L-vormige plattegrond. Het op deze wijze verbouwen van bestaande houten boerderijen gebeurde tot ver in de zestiende eeuw. Hoewel elke boerderij zijn eigen geschiedenis kent, heeft deze groep behalve de L-vormige plattegrond ook andere gemeenschappelijke kenmerken, zoals de aanwezigheid van een als topgevel uitgevoerd voorhuis met haaks daarop de onderkelderde opkamer (Rijksstraatweg 269). In dit voorhuis, waarvan de voorgevel gericht was op de weg, werd niet alleen geleefd, maar ook kaas gemaakt. Tussen woon- en stalgedeelte bevond zich een brandmuur met de schouw. Aan weerszijden hiervan maakten spievensters het mogelijk om het vee in de gaten te houden. In het stalgedeelte, dat grensde aan de weidegebieden, stond het vee in de beide zijbeuken met de kop gericht naar de bredere middenbeuk. Van hieruit werd het vee gevoerd. Langs de muur bevond zich het kruipad of koegang, waar de koeien gemolken werden, de melk naar de werkkeuken ging en de mest werd afgevoerd.

Kelder van boerderij Huis ter Weer, Deijlerweg 153. Foto 2006.

1550-1650: Opkomst van de langhuisboerderij

De periode tussen 1575 en 1650 staat bekend als een tijdperk van stijgende economische welvaart, waarvan ook het platteland profiteerde. De groei van de stedelijke bevolking leidde tot een goede afzetmarkt voor luxe producten als boter en kaas, die langer houdbaar bleven dan melk. De polders werden bedijkt, waardoor de meeste boeren zich definitief konden toeleggen op de lucratieve veeteelt, die minder vergt van de bodem dan akkerbouw. In deze periode van groei en bloei was het leven niet altijd positief. Als Hollandse variant op de 'verschroeiende aarde' tactiek, zijn rond 1573 veel boerderijen verbrand en landbouwgronden onder water gezet. Enkele jaren na deze diepe depressie werd weer in het platteland geïnvesteerd. Snel opkomende welvaart maakte her- en nieuwbouw van vele boerderijen mogelijk, zoals blijkt uit het aantal bewaard gebleven boerderijen uit die periode. In de traditie van het hallehuis ontstond een nieuw type stenen langhuisboerderij met inpandige kelder, waarvan de opzet tot in de twintigste eeuw standaard zou blijven.

De architectuur was functioneel en slechts spaarzaam van (dure en modieuze) details voorzien. Er is daardoor geen of nauwelijks sprake van stijlen, zoals bij stedelijke architectuur.

Langhuis: indeling woongedeelte

Het oudste voorbeeld van een langhuisboerderij is Deijlerweg 153. De overwelfde kelder, traditiegetrouw gelegen aan de koele noordzijde, was toegankelijk via het voorhuis. Dat was immers de leefruimte, waar ook de kaasbereiding plaatsvond. Aan de hand van boerderijen die daarna volgens hetzelfde principe werden gebouwd, is te zien dat het gebruik van de verschillende vertrekken is gewijzigd. Dit heeft waarschijnlijk te maken met verregaande specialisering op de zuivelbereiding en de intensivering en vergroting van de productie. De boerderijen op Rijksweg 191 en Oostdorperweg 206 laten zien hoe de zuivelbereiding zich verplaatste naar een ruimte achter de brandmuur. Dit deel van de stal werd afgescheiden van de stal en kreeg de bestemming als achterhuis of werkkeuken. Dat betekent dat veel kelders van zeventiende-eeuwse langhuisboerderijen van meet af aan alleen via het achterhuis of een achter de kelder gelegen kelderkamer toegankelijk waren. De werkkeuken werd het domein van de boerin. De entree in de zijgevel verving die van het voorhuis, die alleen nog bij bijzondere gelegenheden als begrafenissen of huwelijken werd gebruikt. In de werkkeuken stond een koelbak met waterpomp, een schouw met een broodoven en daarnaast een waterfornuis. In de koelbak werden de emmers met de verst gemolken melk koel gehouden, terwijl het op hout gestookte waterfornuis werd gebruikt voor het schoonmaken van melkbussen, zoals bijvoorbeeld bij Het Klein Hoefijzer (Laan van Koot 20).

Boerderij Rodenburg op Oostdorperweg 206, Midden zeventiende-eeuwse langhuisboerderij met typerend voor de bouwtijd korfbogen met geblokte sierstenen als decoratie. Foto 1966. GAWO1477.

Na 1650: nieuwe ontwikkelingen

In de loop van de zeventiende eeuw trad een periode van economische krimp in. Er vonden wel verbouwingen plaats, maar er werd weinig nieuw gebouwd. Sinds het begin van de zeventiende eeuw waren diverse boerderijen verbouwd of vervangen door een buitenverblijf en daarvan zijn ook voorbeelden te vinden in de achttiende eeuw.

Een nieuw element in de bedrijfsvoering is de introductie van de karnmolen in het begin van de achttiende eeuw. Niet langer hoefde melk handmatig te worden gekarnd. In een apart gebouwtje nabij de werkkeuken, het karnhuis, bracht een paard via een krukas de stok in de karnton in beweging (karnmolen en krukas zijn nog aanwezig bij Oostdorperweg 206, bij Laan van Koot 20 en Raaphorstlaan 1 zijn de karnhuizen nog aanwezig).

Boerderij Vrijland op Raaphorstlaan 28 met karnhuis. Foto 1940. GAWO2164.

Doordat de koeien groter werden, bouwde men de gangbare driebeukige stal met bredere zijbeuken. Het is de tijd waar op een meer wetenschappelijke wijze naar de ontwikkeling van de landbouw wordt gekeken. In de duinen werd geëxperimenteerd met kleine gemengde bedrijven, maar die bleken geen succes.

Wanneer nieuwbouw noodzakelijk was, werd vanaf na het midden van de negentiende eeuw (voor het eerst) aansluiting gezocht bij de heersende architectuurstromingen, zoals bij Raaphorstlaan 18.

Een andere aanpassing in de bedrijfsvoering betrof de opkomst van het bak- of zomerhuis als ruimte voor de zuivel- en voedselbereiding. Dit evolueerde in de loop van de negentiende eeuw tot een apart gebouw, waar zomers werd gewoond en gewerkt. Ook andere bijgebouwen maakten veranderingen door. Voor de opslag van hooi werd de traditionele houten vier- of vijfroeier vervangen door een ijzeren of betonnen exemplaar (vanaf circa 1930). Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden houten hooihuizen gebouwd die aan minstens een zijde gesloten waren (bijvoorbeeld Raaphorstlaan 1 en 4). Er is een separaat washok met boenstoep en waterfornuis aangetroffen, zoals bij de Kerkewoning (Het Kerkehout 103). Ook Laan van Koot 20 heeft een op hout gestookt, gemetseld waterfornuis, maar dat staat in de werkkeuken, waarin zich ook een bakoven bevindt.

Raaphorstlaan 18 uit 1876. Foto 2006.

Papeweg 33 met hooihuis. Foto 2006.

Wederopbouw

De schade die in de Tweede Wereldoorlog werd toegebracht aan de Nederlandse agrarische bedrijven was groot. Ruim 50.000 bedrijven waren beschadigd voornamelijk door inundatie, maar ook door bombardementen of vanwege strategische doeleinden. Ruim 8.000 boerderijen waren geheel vernietigd. Door de ligging nabij het regeringscentrum en nabij de Atlantikwall was er in Wassenaar veel oorlogsschade, zoals aan boerderijen op landgoederen, waaronder het zwaar getroffen Duindigt en De Horsten.

Gezien het belang van de voedselvoorziening was een snelle herbouw urgent. Hiertoe werd al in 1940 het Bureau Wederopbouw Boerderijen opgericht, in 1947 omgedoopt tot de Afdeling Boerderijbouw van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting. Dit bureau zou tot ver na de afloop van de oorlog de herbouw van vele boerderijen begeleiden. Omdat de schade, minus een eigen bijdrage van 10 tot 25 % door het rijk werd vergoed, werd de eis van sober en doelmatig bouwen gesteld. Ook de in Wassenaar wederopgebouwde boerderijen zijn een reflectie van de materiaalschaarste en de voor de periode kenmerkende soberheid.

Met gebruikmaking van deze regeling werd in de periode 1951-1952 op De Horsten een drietal boerderijen herbouwd, in de kenmerkende, naoorlogse bouwtrant. De toenmalige eigenaresse van De Horsten, H.K.H. prinses Wilhelmina, gaf de Haagse architect Louis Bok (1883-1953) hiervoor de opdracht. Bok was na zijn afscheid in 1948 als directeur van de afdeling onderhouds- en uitbreidingswerken van de Rijksgebouwendienst (RGD), in dienst getreden als bouwkundig adviseur van het Huis van de Koningin en als particulier architect niet alleen belast met de restauratie van Huis ten Bosch, maar ook met de bouw van andere gebouwen van het koninklijk huis. De drie boerderijen (Eikenhorst 3, Raaphorst 4 en 5) zijn gebouwd op ongeveer gelijke afstand van elkaar op de rand van de strandwal en vormen ruimtelijk, functioneel, historisch en cultuurlandschappelijk een gaaf en herkenbaar architectonisch en typologisch ensemble. Ook de boerderij op Duindigt werd herbouwd. Deze boerderij Waasdorp op den Aschhoop werd in 1948/9 op aanvraag van het Districtsbureau Wederopbouw Boerderijen naar ontwerp van architect Herman Baarda gerealiseerd; het ging om een hoofdgebouw met bijstal met wagenschuur (huidige huisnummer 8a), 2 hooibergen en 2 arbeiderswoningen.

Verdwenen boerderijen

Hoewel Wassenaar rijk is aan boerderijen, telt het dorp ook tientallen verdwenen boerderijen. De zestiende-eeuwse boerderij Het Grote Hoefijzer werd weliswaar in 1899 herbouwd, maar de nieuwbouw werd in 1927 alweer afgebroken. Er zijn in 2009 resten van de boerderij gevonden, waaronder de bostelput. De vijftiende-eeuwse boerderij die ten grondslag ligt aan Huize Backershagen, de Capoenshofstede, werd in 1872 afgebroken. Bij de sloop van Backershagen na een brand in 1974, werden onder meer een zestiende-eeuwse waterkelder en een waterput van de boerderij teruggevonden.

Terwijl de boerderijen aan de oostzijde van de Rijksweg vrijwel allemaal behouden zijn, is er aan de westzijde een aanzienlijk aantal boerderijen afgebroken, waaronder Deijleroord (Hofcampweg 49a) en Klein Deijleroord (Deijlerweg 127a). Ze maakten plaats voor woningbouw. Ook aan de Oostdorperweg zijn verschillende boerderijen afgebroken, waaronder de zeventiende-eeuwse boerderijen Roseveld (Oostdorperweg 102) en Eikenstein (Oostdorperweg 140). De zeventiende-eeuwse kasteelboerderij van Persijn, Groot Persijn (Wittelaan 21) ging in de Tweede Wereldoorlog verloren.

De boerderij De Hofcamp op Hofcampweg 49a. Foto ca. 1938. GAW00063.

Boerderij Roseveld, Oostdorperweg 102. foto 1966. GAW01495.

Boeren in de duinen

Meijndel behoorde samen met Bierlap en Kijfhoek, twee andere Wassenaarse duinvalleien, vanaf de middeleeuwen tot de grafelijke duingronden. Dit gebied is sinds 2007 gemeentelijk beschermd dorpsgezicht. Het erfgoed van Meijndel bestaat onder andere uit een boerderijencomplex uit het tweede kwart van de negentiende eeuw, resten van akkers en weiden, zand- en houtwallen, padenpatronen en windsingels, de wegeaanleg en dienstgebouwen en relictten van een netwerk van spranken. Tenslotte herinneren diverse grens- en jachtpalen in het gebied aan de verschillende eigendomsverhoudingen.

In de middeleeuwen werden deze gronden voornamelijk benut ten behoeve van de konijnenjacht en de houtkap. In de zeventiende eeuw werden de duinvalleien regelmatig beweid. In de achttiende eeuw ontstond de wens de duinen meer institutioneel te exploiteren. De Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw, opgericht in 1776, loofde jaarlijks een beloning uit voor de ontginning van duingrond. In 1788 kreeg boer Van der Harst de beloning voor zijn werk in – wat nu naar hem vernoemd is – de Harstenhoek. Vervolgens werden plannen gemaakt voor grootschalige ontginning van het duin, wat nodig was omdat de duinen dreigden te verstuiwen door niet-planmatige landbouw, maar ook omdat konijnen vrij spel hadden en er onvoldoende helmgras werd aangeplant. Aanvankelijk zonder succes, maar een wedstrijd leverde een plan op dat levensvatbaar was, maar het zou nog tot circa 1830 duren voordat de eerste vallei in cultuur werd gebracht. Toen startte een gesubsidieerd agrarisch experiment dat boerengezinnen stimuleerde zich te vestigen in de duinen. De eerste boerderijen werden in 1833 in Meijndel en Bierlap gebouwd. Het waren gemengde bedrijven, waarbij het vee voornamelijk diende voor de bemesting van de akkers. Ondanks de lage rendementen waren in 1838 in het Wassenaars duingebied al dertien woningen aanwezig. Zo'n 30 akkers waren ingezaaid met haver, rogge, aardappel en hooi voor het vee. De walletjes werden beplant met bomen om het zand, wind en zeezout tegen te houden.

Ondanks de indrukwekkende getallen mislukte het experiment jammerlijk. Exoten sloegen niet aan, het bemesten met kunstmest ging door een contractbreuk niet door en tot overmaat van ramp werden in de jaren na 1840 de subsidies beëindigd. De aardappelteelt werd nog enige tijd doorgezet, maar eigenlijk bleek de schapenteelt als enige winstgevend. In 1850, toen het land verkocht werd, bleven enkele boerderijcomplexen met hun schaaresschuren staan, evenals de akkertjes en weilanden met hun structuur van paden, windsingels en houtwallen. Hoewel na verkoop en opsplitsing Meijndel, Bierlap en Kijfhoek een paar jaar later alweer in één hand

Boerderij in Meijndel, circa 1840. Foto 2003.

kwamen, brokkelde de agrarische structuur in een hoog tempo verder af. Tegenwoordig resteren drie opstallen, waaronder een opzichterswoning en een grote stenen stal uit 1833, die bekend staan als Boerderij Meijndel (nu: de Tapuit). Dit complex is als rijksmonument beschermd. Eén van de schaapskooien is verplaatst naar Duinrell en is daar nog steeds in gebruik.

Meijndel is niet alleen vanwege de agrarische ontginning in cultuurhistorisch opzicht bijzonder. Vanaf 1874 begon de Duinwaterleiding van 's-Gravenhage door middel van zogenoemde spranken drinkwater aan het gebied te onttrekken. De aanleg van het hoofdkanaal van het sprankenstelsel vond plaats in 1872-1874. Deze sleuven of greppels doorsneden het duingebied en deden de grondwaterstand dalen. De structuur van spranken werd in de loop der jaren verder uitgebreid. Het ontwerp voor de Haagse duinwaterwinning is van de hand van Ir. I.A.A. Waldorp. De uitvoering van de aanleg van de spranken was in handen van de Duinwaterleiding van 's-Gravenhage. Op Meijndelseweg 34 staat een dienstgebouw met werkplaats en dienstwoning, Meijnhof genaamd, dat in 1948 werd ontworpen door architect J.M. Luthmann in opdracht van de Duinwaterleiding van 's-Gravenhage (gemeentelijk monument).

In 1908 werd een poging ondernomen een villawijk op de gronden van Meijndel te bouwen. Dit initiatief kreeg een concrete invulling met de aanleg van waalklinkerwegen en de bouw van enkele villa's. In 1925 kwamen de gronden in handen van de gemeente Den Haag die ze bestemde voor Duinwaterwinning. Rond 1925 begon ook de recreatiefunctie van Meijndel, waarbij eerst melk als versnapering werd aangeboden en later de horeca zich ontwikkelde met een theeschenkerij en pannenkoekenrestaurant.

Van de villa's, waar vanaf de jaren twintig onder meer een radio-ontvangststation was ondergebracht en tijdens de Tweede Wereldoorlog Duitse soldaten ingekwartierd werden, rest niet meer dan de overgroeide resten van de tuinaanleg en wat bestrating.

Bollencultuur

De bollencultuur, die vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw op de zandgronden langs de kust van Noord- en Zuid-Holland opkwam, was ook in Wassenaar een bedrijfstak van grote betekenis. Vanaf het einde van de negentiende eeuw tot na de Tweede Wereldoorlog kende Wassenaar een bloeiende bollencultuur met circa 200 telers. Het betrof veel kleine zelfstandigen, veelal familiebedrijven. Hun

Dienstgebouw Meijnhof met werkplaats en dienstwoning. Foto 2012.

W.Chr. C. Bleckmann, Bollenvelden bij De Klip, Wassenaar, olieverf op doek 53,5 x 83,5 cm. Op het schilderij is goed te zien dat het terrein is afgegraven voor de bollencultuur.

betekenis kan moeilijk onderschat worden, mede vanwege het exportbelang en de omvang; er waren ook grote kwekerijen bij. Na de Tweede Wereldoorlog had Wassenaar nog zo'n 50 kwekers en nam het aantal snel verder af. De bedrijfstak concentreerde zich vooral aan de noordzijde van het dorp in de omgeving van Oostdorp, de Katwijkse- en de Rijksstraatweg, maar ook aan de Spinbaan. Door de schaalvergroting en oprukkende woningbouw is het kleinschalige bollenlandschap, inclusief de bijbehorende hagen, inmiddels grotendeels herverkaveld, bebouwd of ontwikkeld tot natuur. Een bescheiden aantal van de bijbehorende, kenmerkende bedrijfsgebouwen en tuinbouwgrond vormt de fysieke herinnering aan het letterlijk 'bloeiende' verleden van Wassenaar. De meeste, zowel in hout als in steen opgetrokken bollenschuren, vaak met bijbehorende woning, zijn inmiddels gesloopt. Een aantal behouden bollenschuren is herbestemd tot woonhuis, waarbij hun herkenbaarheid in hoge mate is afgenomen, zoals de voormalige schuur op de hoek Santhorstlaan-Middelweg en de bollenschuur van Bellesteyn aan de Oostdorperweg. De nog resterende woonhuizen met bollenschuren bevinden zich vooral langs de Oostdorperweg en omgeving en laten zien dat deze bedrijfstak zich vooral in dit noordelijke deel van de gemeente het langst heeft gehandhaafd.

De gronden ten noordwesten van de Katwijkseweg behoorden, voordat ze als bollengrond in gebruik werden genomen, tot de buitenplaats Rijksdorp. Het huis van deze in oorsprong zeventiende-eeuwse buitenplaats werd in 1818 gesloopt, waarna herbouw plaatsvond. Na 1900 werd een deel van de gronden bestemd voor de aanleg van een villawijk en een ander deel in gebruik genomen werd als tuinbouwgrond; sloop van het huis volgde in 1919. Een deel van de laanstructuur en diverse monumentale bomen, herinneren evenals de vijfverpartijen aan de formele aanleg van het 17de-eeuwse Rijksdorp. Van de bollencultuur resteert aan de Katwijkseweg slechts een klein deel van de bebouwing, waaronder het bollenbedrijf van Overdevest op Katwijkseweg 19a en een stellingenschuur uit 1912, schuin achter (ten noorden van) Katwijkseweg 34 (gemeentelijk monument). Het betreft een schuur van drie bouwlagen, hetgeen uitzonderlijk is. Bovendien is het een vroeg voorbeeld van dit type stellingenschuur. Andere grotere schuren van dit type in de regio (Hillegom, Sassenheim) stammen uit de jaren twintig. In Wassenaar is de schuur uniek.

De in het open land gelegen bollenschuur op de Katwijkseweg 34. Foto 1912.

Aan Hoge Klei resteren nog enkele bedrijven, zoals J.A. Schrama & Zoon aan de Verlengde Hoge Klei, en er staan nog enkele woningen van bollenkwekers, zoals Hoge Klei 7 uit 1913, een woonhuis met bedrijfsruimte in opdracht van T. Oosterveer. Gebouwd door de lokale aannemer Remmerswaal, die bijvoorbeeld ook het woonhuis voor een bloembollenkweker op Oostdorperweg 2-4 in 1922 bouwde. Aan de Oostdorperweg, waar vooral kleinschalige bollenbedrijven gevestigd waren, staat nog een viertal woonhuizen met bollenschuren erachter namelijk op huisnummers 46-46a; 62; 159; 169-171. Behalve dat ze gering zijn in omvang, zijn al deze schuren in hun hoofdvorm aangetast door veelal meerdere verbouwingen – de schuur achter huisnummer 169-171 is in dat opzicht nog het meest gaaf bewaard gebleven. Noordelijker aan de Oostdorperweg, bij boerderij Bellesteyn op huisnummer 197, staat ook nog een tot woning verbouwde bollenschuur. Er werden ook bollen geteeld op de gronden van de Spinbaan. Schouwweg 19A was begin twintigste eeuw gebouwd als huis met aangebouwde, houten bollenschuur, maar deze is reeds in 1922 bij de woning getrokken. Vermeldenswaard is tot slot Schouwweg 15 en 16, een dubbele woning uit 1913 van arbeiders die in de bollenkwekerijen werkten.

Links: Bollenvelden bij Hoge Klei. Foto 2010.

Onder: Huis met houten bollenschuur aan de Schouwweg 19A. Foto 2012.

Aanvankelijk waren de meeste bollenschuren van hout, maar vanaf het begin van de twintigste eeuw namen de stenen gebouwen de overhand. Het betrof in beide gevallen één of tweelaags rechthoekige schuren met een kap. Tijdens het Interbellum (1918-1940) ontwikkelde zich bollenschuren met een (overstekend) plat dak. Parallel aan deze architectonische ontwikkeling verliep de bedrijfsontwikkeling, die gericht was op het optimaliseren van de condities van het bewaren, drogen, ventileren en verwerken van de bloembollen. De houten stellingen ofwel de tableaux maakten deel uit van de vloer- en dakconstructie. Kenmerkend voor het oudste type bollenschuur zijn de reeksen met tochtdeuren in de langsgevels om de op stellingen gelegen bollen goed te kunnen laten drogen. De tegenover elkaar geplaatste openingen van de vloer tot aan het plafond werden opengezet om te zorgen voor enige tocht. Met een potkachel werd de luchtvochtigheid geregeld. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw werd met handhaving van de karakteristieke hoofdvorm, meer en meer gebruik gemaakt van geforceerde ventilatie. Dat betekende vaak een toevoeging van stookhuizen. Bij deze generatie bollenschuren waren de openingen van een kleiner formaat. Maar ook deze schuurruimten werden gaandeweg vervangen. Veel bedrijven gingen met de tijd mee en kozen voor verrolbare gaasbakken en later voor de kubkisten; daardoor werden de meerlaagse bollenschuren onpraktisch en overbodig. Het enige voorbeeld van een bedrijfswoning bij een bollenbedrijf is Rijksstraatweg 601.

Hoge Klei

De halfverharde weg Hoge Klei is de enige overgebleven onverharde weg van Wassenaar. De weg vormt een belangrijk onderdeel van de beleving van de historie van Hoge Klei. Er is een typerend straatprofiel met halfverharding, en hagen aan weerszijden van de weg met streekeigen beplanting, waaronder liguster, meidoorn, vlier en braam. Natuurlijk spelen ook door de historische, kleinschalige bebouwing uit de negentiende en vroeg-twintigste eeuw aan Hoge Klei 2, 3, 4 en 7 en de doorzichten op het agrarische land erachter een belangrijke rol.

Van het grondgebruik is bekend dat Oostdorp/Hoge Klei in de tweede helft van de negentiende eeuw gebruikt werd voor kleinschalige akkerbouw, voornamelijk warmoezerij (groenteteelt). Daarnaast waren er volkstuinten, waar groenten voor eigen gebruik werden geteeld, en was er kruiden- en rozenteelt.

Mogelijk al in de negentiende eeuw, maar in ieder geval in de eerste helft van de twintigste eeuw, verschoof de nadruk naar bollenteelt. Het gebied tussen Hoge Klei/Verlengde Hoge Klei en de Kaswatering wordt nog steeds vrijwel geheel gebruikt voor de bollenteelt. De woonhuizen en bedrijfsgebouwen inclusief kassen van de kwekers staan aan Hoge Klei en de Verlengde Hoge Klei. Hoge Klei is nog een van de inmiddels zeer zeldzame plekken waar de bollencultuur van Wassenaar nog in stand gehouden is. Op deze plek is een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van Wassenaar nog te ervaren.

Hoge Klei met hagen aan weerszijden van de onverharde weg. Foto 2010.

Kruiden- en rozenteelt

Behalve vee- en bollenteelt zijn ook de kruiden- en rozenteelt in Wassenaar van belang. De kruidenteelt door particuliere kwekers in Wassenaar dateert ten minste uit de achttiende eeuw. De teelt zelf, bijvoorbeeld door kloosters, is natuurlijk al zo oud als Methusalem. Het gaat hierbij om medicinale kruiden, zoals maanzaad en valeriaan. Daarnaast werden in de regio vanaf de negentiende eeuw rozen voor de parfumindustrie geteeld. Deze genoot landelijk bekendheid, maar er zijn nu vrijwel geen sporen meer van bewaard gebleven. De kruiden en de rozen werden gedroogd in schuren met droogovens erin; dit is bijvoorbeeld bekend van Hoge Klei 1 (boerderij Rozenstein) en 2, en Oostdorperweg 27-29 (boerderij Bloemlust). De laatste rozenteler staakte zijn teelt rond 1930. Verscheidene boerderij- en straatnamen herinneren aan de rozenteelt (naast Rozenstein en Bloemlust bijvoorbeeld Roseveld, Rozensteinstraat en Bloemluststraat).

Rozendroogoven in de rozendroogkamer van de voormalige boerderij Bloemlust, Oostdorperweg 29. Niet meer aanwezig. Foto ca. 1974. GAWO4978 en 04979.

BUITENPLAATSCULTUUR

Het Wassenaarse landschap wordt sinds het einde van de zestiende eeuw in hoge mate gedomineerd door de buitenplaatscultuur. Vanwege de geconcentreerde ligging van buitenplaatsen langs de Vliet en op de hoger gelegen strandwallen van Leidschendam-Voorburg, Voorschoten en Wassenaar is het gehele gebied van 28 vierkante kilometer groot aangewezen als een van rijkswege beschermd dorpsgezicht. Daarbinnen zijn de meeste buitenplaatsen beschermd als rijksmonument. Veel buitenplaatsen zijn vanaf het begin van de twintigste eeuw ontwikkeld als villawijk of zijn opgedeeld in kleine buitens; desondanks zijn er nog altijd veel buitenplaatsen en heeft de buitenplaatscultuur nog altijd een leidende positie in het aanzien en de kwaliteit van de gemeente.

Verdedigbare huizen

De komst van de Graven van Holland als machthebbers van het kustgebied tussen de Maas en de Rijn aan het eind van de negende eeuw zorgde voor de introductie van een nieuw type woning, het verdedigbare woonhuis. De strandwallen en waterlopen zorgden voor een stevige en strategische basis om hier deze woonplaatsen te bouwen.

Opdrachtgevers waren naast de landsheren de hoge adel. Zij hadden heerlijkheden in leen gekregen met daarbij allerlei privileges in ruil voor erkenning van hun heer en militaire bijstand. Om hun gebied te kunnen besturen en vijanden te kunnen weren, lieten zij mottekastelen bouwen. Dit waren kunstmatig opgeworpen aarden heuvels met daarop een houten en vanaf de dertiende eeuw stenen versterking (donjon, woontoren). De bebouwing op de voorburch bestond uit dienstwoningen en gebouwen voor (voedsel)productie, zoals een boerderij. Een gracht er omheen zorgde voor extra bescherming. De Heren van Wassenaar hadden ter plaatse van het Burchtplein in Wassenaar, en mogelijk ook bij Ter Horst, hun burcht.

De Burcht

Tot 1929 lag op de plaats van het huidige Burchtplein een grote heuvel. Deze motteheuvel was een kunstmatig opgeworpen heuvel met een diameter van 50 meter en een hoogte van circa 6 meter. Deze 'groene berg' lag toen nog vrij in het weiland. Eeuwenlang deden verhalen de ronde dat hier de burcht van de heren van Wassenaar had bestaan waarnaar al in 1848 een archeologisch onderzoek plaatsvond. De conclusie toen: er zou al in Romeinse tijd een heuvel zijn geweest, die in de mid-

Het Burchtplein omstreeks 1920, vóór de aanleg van het plantsoen. GAW763.

deleeeuwen door de Van Wassenaers als locatie voor een versterkte burcht was gebruikt. Vanwege bouwplannen in 1916 besloot de eigenaar van de grond, baron Van Heeckeren, om opnieuw onderzoek te laten uitvoeren. Toen werd geconcludeerd dat er sprake moest zijn geweest van een mottekasteel, een versterking op een kunstmatige heuvel met een gracht eromheen. Bij onderzoek in 2011 zijn vondsten uit de tijd van dit kasteel gedaan die gedateerd worden op de twaalfde tot en met veertiende eeuw, en zijn sporen van de gracht gevonden.

De burchtheuvel is in de jaren '20 van de twintigste eeuw afgegraven om plaats te maken voor een nieuwe woonwijk met een plantsoen en een vijverpartij. De nieuwe straten kregen namen die verwijzen naar de burcht: Burchtlaan, Burchtplein, Ridderlaan, etc.

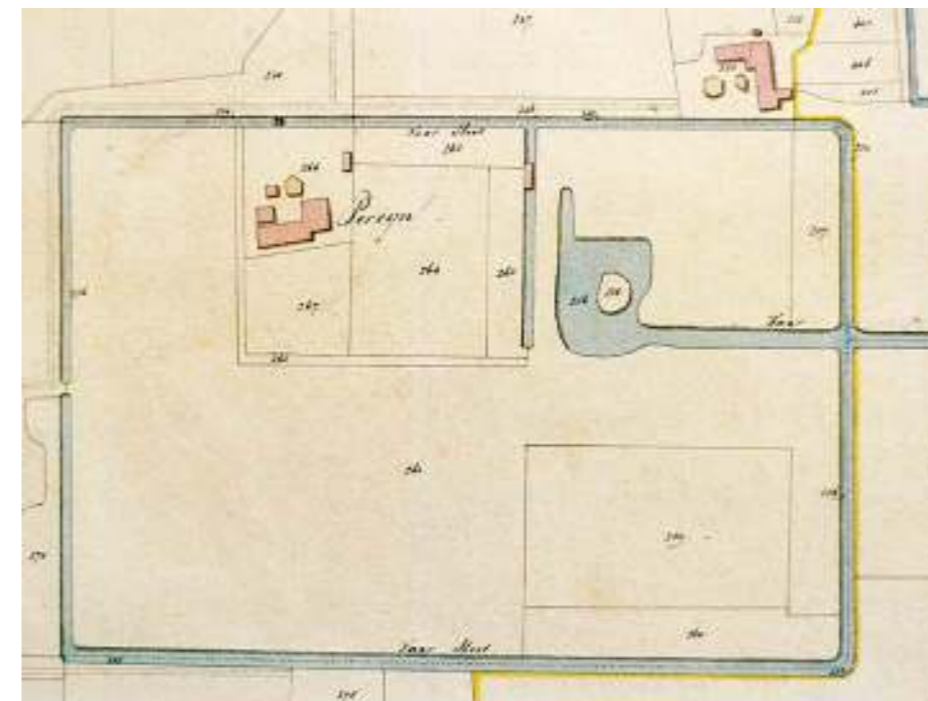
Kasteel Santhorst als voorbeeld van een versterkt en omgracht verdedigbaar huis. Tekening Roelant Roghman, 1646.

Middeleeuwen

Tussen de dertiende en vijftiende eeuw werden de goed verdedigbare kastelen met metersdikke bakstenen muren en hun torens, ophaalbruggen en grachten ontwikkeld. De Van Wassenaers en hun afstammelingen bouwden hun kastelen op het huidige grondgebied van Voorschoten (kasteel Duivenvoorde, Rosenburgh, Santhorst en Ter Horst). Andere middeleeuwse kastelen zijn Raaphorst (dertiende eeuw), Zuidwijk (voor 1420) en Ter Weer. Ook Bellesteijn (Oostdorperweg), Huis te Hoefijzer (De Wittenburg) en Vreeburg (Van Wijnbergenlaan, dertiende eeuw) waren verdedigbare huizen. Over hun bouwgeschiedenis is betrekkelijk weinig bekend. Duidelijk is wel dat het, in tegenstelling tot de kastelen van de landsheren, ging om versterkte huizen van bescheiden omvang, ontstaan vanuit een woontoren of donjon. Ze werden op zandopduikingen gebouwd, waar het toponiem 'horst' naar verwijst. De later gebouwde kastelen uit de vijftiende en zestiende eeuw hielden de uitstraling van het traditionele kasteel, hoewel de verdedigingsfunctie afnam. De woonfunctie nam daarentegen in betekenis toe. Eén van de bekendste voorbeelden hiervan is het verdwenen Huis Persijn. De rechthoekige grachtenstructuur, net als de plek van de voormalige slingervijver en de vaarsloot naar de wetering zijn nog steeds herken-

baar in het landschap aanwezig. Ook de andere kastelen zijn in de achttiende en negentiende eeuw afgebroken, zoals Raaphorst, Santhorst, Ter Weer en Zuidwijk. Deels werden zij vervangen door nieuwe buitenhuizen. Bij Ter Weer is sprake van de meest grootschalige en langdurige opgraving van een Wassenaars kasteel. Van Ter Weer (afgebroken in 1738) zijn delen van de ommuring, kelders, bruggenhoofd en waterputten gevonden. Daarnaast zijn vondsten uit de ijzertijd gedaan. In een van de waterputten is een veertiende-eeuwse, gouden ring gevonden. Op Zuidwijk zijn naast ijzertijdsporen ook resten van de fundering van het in 1821 gesloopte kasteel gevonden; Sloop van kasteel Santhorst vond in 1819 en 1869 plaats, maar ook hiervan resteren funderingen, evenals de structuur met oprijlaan en grachten. Vergelijkbare ontwikkelingen deden zich voor bij Raaphorst en Persijn.

Het zestiende-eeuwse Kasteel Persijn werd in 1809 voor sloop verkocht. De pachtboerderij en de waterstructuur met gracht en waterpartij bleven intact, zoals deze kadastrale kaart van rond 1830 laat zien.

De veertiende-eeuwse gouden ring, door amateur archeologen gevonden bij Ter Weer tijdens grootschalige opgravingen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Foto provinciaal archeologisch depot Zuid-Holland.

Lustoord en statussymbool

De Tachtigjarige Oorlog zorgde voor een omslag, zowel in bestuurlijk, politiek, sociaal maatschappelijk als economisch opzicht. De bestaande oude adel moest haar macht en invloed afstaan aan de nieuwe handelselite en de regenten uit de stad. Deze nieuwe rijken kochten heerlijkheden, met daarbij behorende kastelen omwille van status en macht. Het bezit van een heerlijkheid gaf de heer ervan bepaalde bestuurlijke rechten. Zo verwierven ze een titel. Met 'heerlijkheid' werd het gebied aangeduid waarop die rechten betrekking hadden. Boerderijen werden gekocht en 'hofsteden' gesticht om er 's zomers de drukte en de stank van de stad te ontvluchten en te genieten van de genoegens van het landleven. Het landelijk gebied tussen Leiden en Den Haag was niet alleen aantrekkelijk vanwege de aanwezigheid van strandwallen, maar bovendien goed bereikbaar via de daarop gelegen heerwegen. De voorkeur genoot echter het transport over water, dat in 1638 een belangrijke impuls kreeg door de voltooiing van de Trekvlies tussen Leiden, Delft en Den Haag. De buitenplaats als lustoord en statussymbool deed zijn intrede, waarbij voor het eerst huis, tuin en interieur onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. Geïnspi-

reerd door de Europese vorstenhuizen en aangemoedigd door zijn secretaris Constantijn Huygens gaf stadhouder Frederik Hendrik de opdracht voor de bouw van Huis Honselaarsdijk (1621), Huis ter Nieuburch (1631) en Huis ten Bosch (1645). Het is de periode waarin de Hollandse Renaissance overging in het Hollands Classicisme. De Wassenaarse voorbeelden van deze stijl zijn sterk verbouwd, zoals Clingendael, of gesloopt zoals Rijksdorp (1663).

Formele tuinen

De tuinen werden in een formele, op Franse hofuinen geïnspireerde stijl aangelegd, zoals de classicistische tuin op Clingendael (1680). Bekende namen werden aangetrokken voor de bouw en de tuinaanleg, zoals Pieter Post voor Rijksdorp (1662), Jacob Roman voor Duinrell (1681) en Daniel Marot voor Zuidwijk (1710). De ligging tegen de duinen bood enorme voordelen. Daardoor kon bij de aanleg van parterres en vijvers met fonteinen gebruik worden gemaakt van het natuurlijke hoogteverschil en het kwelwater van de duinen (duinrellen). Dat weerhield andere buitenplaatseigenaren er overigens niet van om te kiezen voor een vergelijkbare tuinaanleg, zoals de eigenaar van Duindigt en Backershagen.

De formele tuinen raakten uit de mode en zijn verdwenen. Wat rest zijn monumentale bomen aan de formele (laan)structuren, zoals die nog op Clingendael, De Paauw, Backershagen (linden), Langenhorst, Groot Haesebroek (eikenlanen) en Rijksdorp (een rij beuken achter Katwijkseweg 15) te vinden zijn. Ook zijn er resten van vijverpartijen van verdwenen buitenplaatsen, zoals de komvormige vijver van Rijksdorp (bij Katwijkseweg 15) en een schelpvormige vijver van Laan en Duin (bij Maaldrift 5).

Beeld bij De Paauw. Foto 2003.

Restanten van een bomenlaan van formele structuur die Rijksdorp in de zeventiende eeuw kende, gelegen bij Katwijkseweg 15. Foto 2013.

Op zoek naar de romantiek

In het derde kwart van de achttiende eeuw kwam een nieuwe stijl in zwang: de vroeg landschappelijke stijl. Cornelis Backer breidde zijn grondbezit rond 1772 uit om naar de laatste mode verscheidene deeltuinen op Backershagen te kunnen realiseren. Geïnspireerd op de landschapstijl werd afstand gedaan van de gekunstelde Franse tuinarchitectuur met zijn geschoren hagen en rechte lanen. Op zoek naar de romantiek en het pittoreske ontstonden parken met meer besloten tuinontwerpen, de zogenaamde Vroege Landschapsstijl. In de ontwerpen werd ernaar gestreefd om een 'arcadisch', dat wil zeggen landelijk en idyllisch, landschap te scheppen. Het moest er natuurlijk uit zien; alsof de hand van de mens er niet was geweest. In werkelijkheid dacht de ontwerper over ieder detail na. Het contrast tussen open weiden en gesloten bosjes, tussen licht en donker, tussen besloten-

Huize Clingendael werd in de zeventiende eeuw gebouwd in Classicistische stijl met een daarbij behorende omvangrijke tuinaanleg in een geometrisch opgezette Formele tuinstijl. Deze structuur is benut bij de transformatie in landschapsstijl. Foto 2010.

heid en vergezichten hoorde tot de kernkwaliteiten van de parken. Ook bij kleine parken werd hiernaar gestreefd. Het ideaal was stilte en harmonie.

Bij de vroege landschapsstijl, die populair was van ongeveer 1760 tot 1815, werd dit bereikt met kronkelpaadjes, kunstmatig opgeworpen heuvels, serpentinevormige vijvers met eilandjes en hier en daar een waterval. Als sierelementen waren er follies (opzettelijk nutteloze, vaak bizarre bouwwerkjes), zoals ruïnes, hermitages (grotten waarin een kluizenaar 'leefde'), Turkse tenten en Chinese tuinkoepeltjes, zoals de hermitage op Backershagen (ca. 1772).

In Wassenaar is een relatief grote concentratie aan vroeg-landschappelijke elementen en structuren bewaard gebleven, zoals op Langenhorst, Rust en Vreugd, Zuidwijk, Oosterbeek en Backershagen. Het gebied rond de hermitage van Backershagen, met kronkelpaden, een heuvelachtig mos-eiland met een grot, die als stoffage onderdak bood aan een kluizenaar, vertoont duidelijk alle kenmerken van de vroege landschapsstijl en is een uitzonderlijk voorbeeld daarvan. Vlakbij, op een nabijgelegen kunstmatig aangelegde heuvel, is een theekoepel met geheime uitgang gebouwd.

De achttiende-eeuwse kluizenaarsgrot op Backershagen met de glooiende mosheuvels kent een hoge zeldzaamheid. Foto 2010.

Weidse uitzichten

Rond 1800 zette, vanwege de Franse overheersing, een periode van neergang in. De instelling van erfbelasting maakte het moeilijker om een buitenplaats in de familie te houden en de inkomsten liepen terug als gevolg van de economische recessie. Diverse buitenplaatsen werden gesloopt. Toch kwamen er enkele buitenplaatsen bij en werd zelfs geïnvesteerd in de modernisering van diverse parken. Dat betekende de aanleg van ruime en weids opgezette parken in (late) landschapsstijl met zichtlijnen die tot ver buiten het eigen terrein doorliepen. Gebogen waterpartijen, golvende bosranden en kleine boomgroepen droegen bij aan het ruimtelijk effect.

De late landschapsstijl, populair van 1815 tot 1870, kende veel meer 'lange lijnen' dan de vroege stijl, met weidse doorzichten door het park en daarbuiten en grote gebaren met langgerekte, slingerende vijvers. Ook hier zijn hoogteverschillen aangebracht en er stroomden natuurlijk ogende beken. De nadruk lag op fraaie uitzich-

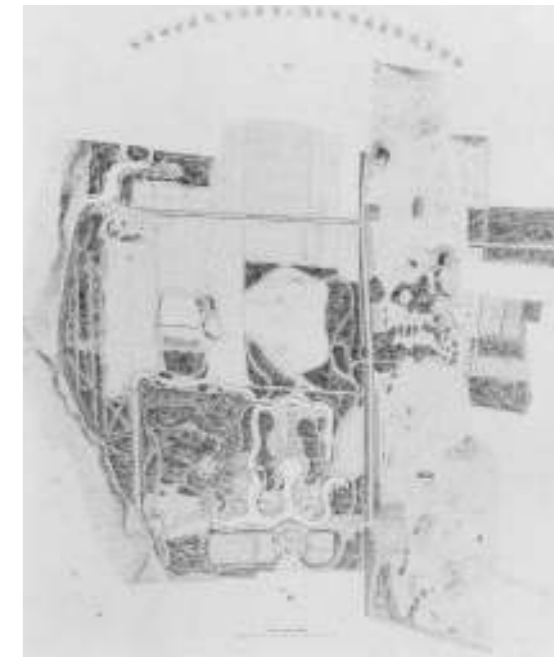
ten over een vijver of een weide. In tegenstelling tot de vroege stijl, waar weiden vooral voor de sier aanwezig waren, waren de weiden er voor vee en herten. Op deze manier werd een landelijk, pastoraal gevoel opgeroepen. Tussen weiden en park stonden onzichtbare hekken: in plaats van hekken zijn er greppels en andere hoogteverschillen of elementen aangebracht waardoor het vee niet uit de weide kan. Omdat dit vanaf een afstand niet te zien is, lijkt het landschap ononderbroken door te lopen.

Voorlinden te Wassenaar is een voorbeeld hiervan. J.D. Zocher jr. nam de werkzaamheden van zijn vader J.D. Zocher sr. over en liet voor het huis een grote weide voor grazend vee aanleggen. Zo was het huis vanaf allerlei plekken goed zichtbaar en waren er vanuit het huis fraaie zicht op deze weides. De weide en het gazon voor het huis leken in elkaar over te vloeien. Toch waren weide en gazon gescheiden; in dit geval door een serpentinevormige vijver. Zo kon het vee niet bij het huis zonder dat er een hek geplaatst hoeft te worden.

Voorlinden op een prent van Lutgers uit 1856 laat een romantisch landschap zien met open weiden en boomgroepen die de bijgebouwen en ommuurde moestuinen maskeerden. GAWo2812.

Bij de late landschapsstijl werden minder pittoreske gebouwtjes dan bij de vroege stijl toegepast. De meeste bouwwerken hadden een functie binnen de buitenplaats en binnen het parkontwerp, zoals bruggen, dierenverblijven en tuinmeubilair. Een neoklassieke of neogotische stijl werd geprefereerd; later werd ook de Zwitserse chaletstijl populair en kwam het Japonisme op. In de ontwerpen van J.D. Zocher jr. zijn vooral de vergezichten en de vrije vormgeving typerend. Zijn parken ogen groter en ruimer dan ze in werkelijkheid zijn, ook omdat hij goed gebruik maakt van het landschap om de parken heen. Dit heet 'borrowed landscape': de omgeving wordt als het ware geleend, om zo mooie en zo bijzonder mogelijke uitzichten te realiseren. Een voorbeeld is de visuele relatie tussen De Paauw en Raaphorst, een tactiek die Zocher jr. ook op Backershagen toepaste.

Voorlinden, plattegrond uit 1843. Foto RCE320319, G.J. Dukker.

Brug, behorend tot de Parkenroute, met gegoten beeld van een hert op een sokkel bij de Spelderslaan, ter hoogte van de Jagerslaan, bij de ingang van de Hertenkamp. Foto Mariëtte van Lit.

Zicht op de seringenberg op de Horsten. Petzold voorzag de heuvel van seringen. Foto 2010.

Prinselijke invloed

Een belangrijk rol bij de aanleg van de parken in landschapsstijl was weggelegd voor Z.K.H. prins Frederik der Nederlanden. Hij kocht in Wassenaar en Voorschoten tussen 1838 en 1854 achtereenvolgens De Paauw, Raaphorst, Ter Horst, Eikenhorst, Backershagen (inclusief De Hertenkamp en De Drie Papegaaien) en Groot Haesebroek (inclusief Wildrust, Het Zwarte Hek) aankocht, waardoor één groot groen, aaneengesloten gebied van maar liefst negen buitenplaatsen ontstond. Opgegroeid aan het Pruisische hof en getrouwd met zijn nicht, Louise van Pruisen, vroeg hij de Duitse landschapsarchitect C.E.A. Petzold, bijgestaan door zijn landgenoot H.H.A. Wentzel, één samenhangend park in landschapsstijl te maken van zijn bezittingen. Carl Eduard Adolph Petzold (1815-1891) begon zijn carrière in 1831 als leerling in dienst van prins Hermann von Pückler-Muskau. In 1846 kocht Prins Frederik het park en slot in Bad Muskau waar Petzold werkzaam was. Al snel, in 1852, werd hij door de prins aangesteld als parkhoofd voor al zijn bezittingen. Die functie bleef hij tot 1872 vervullen; onderwijl ging hij vanaf 1854 in Wassenaar aan de parken van de prins werken. Vervolgens maakte hij naam in Nederland en was hij onder meer betrokken is bij de parken van Huis Rhederoord, Zypendaal, Twickel en Duinlust. Ook bleef hij in Wassenaar actief, bijvoorbeeld bij Kasteel Oud Wassenaar. De eveneens Duitse architect H.H.A. Wentzel ontwierp onder meer Beukenhorst, de Princessetuin, met een paviljoen, een stadium (een overdekte zitbank, die zich thans op Huize de Laar te Ommen bevindt) en klassieke beelden. De zinken beelden zijn exacte kopieën van de marmeren beelden op de beroemde Schlossbrücke in Berlijn, die rond 1820 werd ontworpen door Karl Friedrich Schinkel.

Na het overlijden van Prins Frederik viel zijn zorgvuldig bijeen gekochte bezit voor een groot deel weer uiteen. Zijn parkenroute met bijbehorende elementen (dienst-

Gravure van prins Frederik, ca. 1850. GAW.

woningen, hekken en bruggen, zoals aan de Groot Haesebroekseweg, Jagerslaan en Schouwweg) is onderdeel van zijn belangrijke ruimtelijke erfenis. Ook zijn sociaal-maatschappelijke verbondenheid met de Wassenaarders wordt als verdienste beschouwd: zijn grote reputatie als verbinder en vredesstichter, zijn integriteit en zijn liefdadigheid, zoals de oprichting van de spijskokerij bij de Dorpskerk en de naaischolen.

Het was de verdienste van Koningin Wilhelmina dat Raaphorst, Eikenhorst en Ter Horst sinds 1904 als één geheel bij elkaar bleven, waardoor de samenhang binnen de monumentale aanleg van Petzold in dit deel van de landgoederenzone niet verstoord raakte.

Het zinken beeld 'de Strijders', ofwel 'Athena unterstützt den Krieger', dat omstreeks 1855 bij de ingang naar de prinsessetuin is geplaatst. Foto 2010.

De Princessetuin bij De Paauw. Foto 2003.

Een van de bruggen van de parkenroute. Foto 2021.

Eind negentiende en begin twintigste eeuw

De kenmerkende landschappelijke aanleg waarbij een afwisselend en kleurrijk coulisselandschap ontstond met bospaden langs een golvende bosrand is ook nog waarneembaar op de Beukenhorst (1854) en Oud Wassenaar (1879). In het laatstgenoemde park neemt het in een uitbundige neorenaissance stijl vormgegeven kasteelachtige landhuis van C. Muysken een centrale plaats in. In die tijd werden verscheidene 'moderne kastelen' gebouwd, zoals het in oudhollandse stijl vormgegeven Kasteel Wittenburg (1899), ontworpen door het Architectenbureau Van Nieuwkerken. De tuinen rondom het huis kregen een gehistoriseerde, geometrische aanleg en vormden daarmee een relatie met het huis. Op De Wittenburg (1910) realiseerde L.A. Springer een geometrische tuin op het voorplein (1910) en op Clingendael maakt hij de zogenaamde oudhollandse tuin met bordestrap (1881). Op Clingendael bevindt zich bovendien de enige Japanse tuin uit het begin van de twintigste eeuw in Nederland. Marguerite M. Baronesse van Brienen (1871-1939), freule Daisy, liet de tuin rond 1910 aanleggen. Zij maakte hiervoor reizen naar Japan, waarbij ze enkele lantaarns, een watervat, beeldjes en bruggetjes voor de tuin aankocht.

De Zochers in Wassenaar

Van alle tuin- en landschapsarchitecten die in Nederland in de landschapsstijl werkten, genieten de Copijnen en de Zochers veruit de meeste bekendheid. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze stijl in Wassenaar zijn J.D. Zocher sr. en jr. en L.P. Zocher. De Zochers genoten grote landelijke bekendheid en waren ongekend populair. Ze werden gekarakteriseerd als getalenteerd, sober, werklustig en praktisch. Ze waren stijlvast in hun keuzes voor de landschapsstijl. Ze waren ook actief als architect. Zo ontwierp J.D. Zocher jr. een uitbreiding van De Paauw, realiseerde diverse dienstwoningen voor prins Frederik en bouwde Beukenhorst. De Zochers zijn verbonden met Clingendael (1800/1838/1851), Duinrell, Duindigt, Oosterbeek (1783 en 1855), Voorlinden (ca. 1803 en 1834), Blankenburg (1834), De Paauw (1839-1840), De Horsten (1839-1840), Langenhorst (ca. 1840), Beukenhorst (1845), Raaphorst, Backershagen (ca. 1840) en Zuidwijk (1872). De Zochers hebben

Hollandse tuin op Clingendael. Foto 2010.

De portierswoning van De Paauw, aquarel van J.D. Zocher jr. GAW279.

het groene aanzicht van Wassenaar in hoge mate bepaald. Ze hebben een groot en herkenbaar oeuvre achtergelaten van hoge kwaliteit. De oudste parken, van Zocher sr., zijn in de vroege stijl ontworpen. De meeste parken zijn in de late stijl ontworpen waarbij Jan David jr. één van de belangrijkste en meest productieve vertegenwoordigers van deze late landschapsstijl in Nederland is.

De doopsgezinde Zochers kwamen oorspronkelijk uit het Saksische Thurgau in Duitsland. Het was een geslacht van lakenwevers. Johann David Zocher senior (1763-1817) kwam rond zijn twintigste levensjaar naar Nederland. In het midden van de achttiende eeuw was er al een familielid naar Nederland vertrokken, de tuinarchitect Christian Friedrich Zocher. Mogelijk was hij de voortrekker voor het vertrek van Johann naar Nederland. Ook de Duitse tuinarchitect Johan Georg Michael (1738-1800) kan deze aanzet gegeven hebben. Hij werkte al in Nederland en hij was Johanns leermeester en in eerste instantie ook zijn baas. Zocher sr. trouwde met de dochter van tuinarchitect Michael, en kreeg met haar in 1791 een zoon: Johan (Jan) David Zocher junior (1791-1870) – verreweg de bekendste Zocher. Vijf jaar later werd Karel Georg (1796-1863) geboren, die ook in zijn vaders voetsporen zou treden. Juniors zoon Louis Paul (1820-1915) kwam al jong in de leer bij zijn vader en ontwikkelde zich snel als (tuin)architect. Van deze twee jongste Zochers komen in Wassenaar niet voor.

Seniors' eerst bekende werk in Zuid-Holland was Oosterbeek in Wassenaar, uit 1786. Dit park heeft al zijn typerende kenmerken, zoals de afwisseling tussen open gazon, boomgroepen en slingerende, strakke oeverlijnen van de vijver met glooiende oevers. De kleuren en vormen van de verschillende bomen spelen een belangrijke rol in het schilderachtige karakter van het park, net als de spiegeling van de bomen in de vijver. Op De Paauw, Ter Horst en Raaphorst in Wassenaar is de hand van Zocher jr. goed zichtbaar. Hij werkte rond 1840 in opdracht van prins Frederik aan deze parken. Zijn handschrift is herkenbaar aan het slingerende pad dat langs open weiden, vrijstaande bomen, boomgroepen en bosjes voert. De overgang tussen gras en beplanting is strak, net als de overgang tussen het gras en het pad. Enkele smeedijzeren bruggen uit die tijd herinneren aan die werkzaamheden.

Oosterbeek. Foto 2014, Peter Verhoeff.

Jacht- en grenspalen en andere bijzondere elementen

Van oudsher zijn grenspalen een belangrijk middel om grenzen te markeren. Dit kunnen gemeentegrenzen zijn, maar ook grenzen tussen hoogheemraden of tussen eigenaren. De grenspalen van de buitenplaatsen dienen om grondgebied en/of jachtgebieden te markeren. Niet alleen Prins Frederik, maar ook Willem I, prinses Marie en Baron Van Wassenaer Van Catwijck lieten hun gebieden markeren met jacht- en grenspalen. In totaal zijn er circa 30 van dit soort palen op Wassenaars grondgebied. De palen zijn goed herkenbaar in hun functie. Zo staat op de palen van Prins Frederik de tekst "eigen jagt Z.K.H. Prins Frederik", op die van de baron "Baron van Wassenaer van Katwijck eigen jagt", en op die van Willem I "Privatieve Jagt van den Koning".

Op en rond buitenplaatsen zijn veel bijzondere elementen te vinden, zoals het Schiethuis en de schietbaan op De Horsten, een schaatsvijver en een heuvel met een theekoepel op Backershagen, een pomp bij Rust en Vreugd en een paardenrink met leeuwen bij De Paauw. Ook speelhuisjes, zoals het Hertenhuisje voor de jongste dochter van Prins Frederik uit 1860 op Backershagen, komen voor, net als prieëlen.

Een belangrijk kenmerk van de buitenplaats zijn bruggen en hekwerken, zoals bij Schouwweg 61 en de Hertenkamp aan de Jagerslaan, beide rond 1854 door H.H.A. Wentzel ontworpen. Vooral omdat ze de buitens als eerste element vanaf de straat aankondigen, of, in het geval van de parkenroute, deze route herkenbaar maken.

Jachtpaal van prins Frederik. Foto 2012.

Theekoepel Backershagen.
Foto 2021 C. Scheffer.

Het schiethuis op De Horsten is rond 1860 gebouwd voor de jagers om te oefenen en is een beeldbepalend onderdeel van de parkaanleg. Foto ca. 1905. GAWo2685.

De biddende jongeling op De Paauw.
Foto 2019.

Juist daarom is het betreuenswaardig dat deze landmarkeringen veelvuldig verplaatst worden. Zo zijn de ijzeren draaihekken van de toegangsbrug van Schouwweg 61 naar Duinrell verplaatst; en is de entree van De Horsten aan de Papeweg een combinatie van verschillende toegangshekken uit het park.

Een bijzonder element van de buitenplaatsen in Wassenaar zijn de vele vinkenbanen. Dit zijn opstellingen in het weidegebied om kleine (trek)vogeltjes te vangen ter consumptie. Namen als Vinkenlaan en Vinkenburglaan herinneren hier nog aan, evenals open plekken in de parken. Zo'n plek is op Wildrust later in gebruik genomen als tennisbaan. In Meijndel bestaat nog een vinkenbaan, die tegenwoordig wordt gebruikt om trekvogels te ringen.

Bovendien staan op buitenplaatsen vaak bijzondere elementen die de tuinen en parken sieren, zoals zonnewijzers, vazen en beelden. Zo staan op De Paauw onder meer beelden van Victoria en van de biddende jongeling. Deze aankleding vormt een onlosmakelijk onderdeel van de buitenplaats geschiedenis.

Rust en Vreugd met rechts een waterpomp, die in 1916 in het park is geplaatst ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de toenmalige eigenaresse, mevrouw W.A. van Ommeren. Foto 2011.

Veranderingen in de twintigste eeuw

Begin twintigste eeuw gingen diverse buitenplaatsen verloren, doordat de percelen verkaveld werden ten behoeve van woningbouw. Geïnspireerd op de hoogtijdagen van de Gouden eeuw ontstonden ook nieuwe, kleinere buitenplaatsen met koetshuizen en dienstwoningen, vaak gecombineerd met automobieltgarage en chauffeurswoning, zoals bij Frisiastate uit 1910 (Lindelaan 2). Soms werden oude buitens vervangen door nieuwbouw waarbij op de oude terreinen nieuwe buitens werden gebouwd, zoals Meyland op Backershagen (1912), Ivicke op Rust en Vreugd (1913) en Maarheeze op Oud Clingendaal (1914). Hierbij bleef relatief veel van de historische aanleg bewaard.

De ontwikkeling naar een meer architectonische vormgeving van de tuin rondom het huis werd vervolgd. In de Nieuwe Architectonische stijl werd de tuin als voortzetting van het huis gezien. Het mooiste voorbeeld hiervan is Villa Maarheeze. Architect Co Brandes was betrokken bij alle aspecten van het ontwerp. Voor de tuinaanleg werkte hij samen met de belangrijkste vertegenwoordiger van deze stijl, Dirk Tersteeg.

Villa Maarheeze. Foto net na bouw, circa 1916. GAWo1791.

Automobieltgarage met chauffeurswoning van Villa Maarheeze, gebouwd ca. 1916. Foto jaren dertig. Privécollectie.

De jachtkamer van Oud Wassenaar. Foto 1920. GAWo2613.

Moestuinen op buitenplaatsen

Specifiek onderdeel van boerderijen zijn van oudsher, vanwege het zelfvoorzienende karakter, de moestuinen en boomgaarden. Ze vormen echter ook een wezenlijk onderdeel van middeleeuwse kastelen en de buitenplaatsen, die vanaf de zeventiende eeuw een plek in het Wassenaarse landschap veroverden. Prins Frederik had op zijn buitenplaatsen zelfs de beschikking over meerdere moestuinen, zodat er ook verse levering aan producten mogelijk was naar de stad. Deze traditie zetten zich bij de nieuwe generatie buitenplaatsen in de twintigste eeuw voort. Het bekendste voorbeeld daarvan is wellicht de moestuin van Villa Ruys, die een indrukwekkende kas met orangerie en stookgebouw had, die veel weg had van de Engelse kassen in Kew Garden. D.T. Ruys had veel interesse in tuin- en landbouw en was actief in diverse commissie voor tuinbouw en plantkunde.

Ingekleurde prentbriefkaart van Villa Ruys aan de Paauwlaan 6, ontworpen rond 1914 door architect L.J. Zaaijer voor D.T. Ruys. Links de orangerie. Foto ca. 1920. GAWo8084.

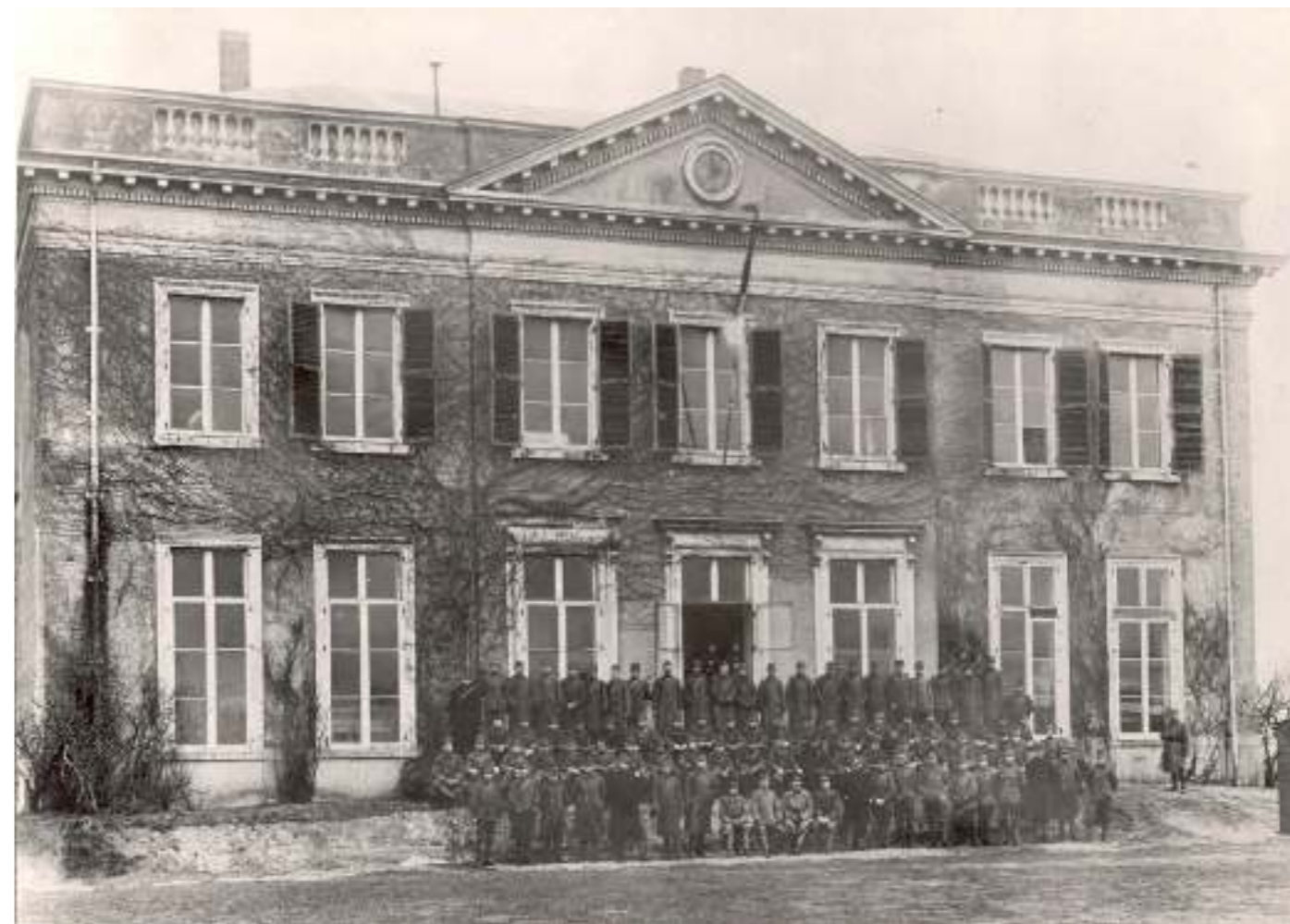
Ketelhuis en muur van moestuin villa Ruys. Foto Mariëtte van Lit.

Deze moestuinen met bijhorende tuinmuren maken een wezenlijk onderdeel uit van de buitenplaats- en villacultuur, zoals die nog in meer of mindere mate herkenbaar aanwezig zijn op Langenhorst, Duindigt, Backershagen, Groot Haesebroek, Rust en Vreugd, De Paauw, Voorlinden, Blankenburg, Kasteel Oud Wassenaar en Terveken. Naast consumptie en sierteelt werden de verschillende groente, fruit en siergewassen in de negentiende en twintigste eeuw naar tuin- en landbouwten- toonstellingen- en wedstrijden ingezonden.

Verdwenen buitenplaatsen

Sommige buitenplaatsen zijn geheel verdwenen, een belangrijke reden hiervoor was de economische crisis in de eerste helft van de achttiende eeuw. Voorbeelden hiervan zijn de buitenplaatsen Laan en Duin bij Maaldrift, waarvan enkel nog een schelpvormige vijver als herkenbaar relict in het landschap (ter hoogte van Maaldrift 5) ligt, en de zeventiende-eeuwse buitenplaats Vinkenburg nabij Oostdorperweg 103. Hiervan zijn fundamenten, opgebouwd uit middeleeuwse kloostermoppen en plavuizen aangetroffen. Van de verdwenen buitenplaats Rijksdorp zijn nog enkele lanen, bomen en een komvormige vijver (bij Katwijkseweg 15) behouden. Van de buitenplaats Maritima (Papeweg 2), zijn nog een toegangshek en het koetshuis met bovenwoning uit 1911 van architect G.J. van der Mark over. De verdwenen buitenplaats Groenendaal komt terug in de renbaangeschiedenis van Wassenaar. De bewoningsgeschiedenis is nog veel ouder. Op de terreinen (nu voor sport ingericht) zijn ijzertijdvondsten gedaan.

Huize Rijksdorp aan de Katwijkseweg, afgebroken in 1919, met op de stoep een detachement militairen, belast met de kustbewaking. Foto 1917. GAWo2754.

VILLACULTUUR

Schouwweg 87, villa Arcadia, gebouwd in 1917. Foto 2002.

Ontwikkeling van de gemeente vanaf 1910

Tot 1910 was Wassenaar voornamelijk een buitenplaats- en een agrarische gemeente, die toen ongeveer 3600 inwoners telde. Ruim 60% van de beroepsbevolking, variërend van tuinman, koetsier en huishoudster tot bloemist, timmerman en slagter werkte al dan niet direct voor buitenplaatseigenaren. Het resterende deel was werkzaam in de landbouw, vooral de veeteelt en de bollencultuur. Het merendeel van het grondoppervlak werd ingenomen door de duinen, weilanden en akkers, en door bossen en parken van de buitenplaatsen. De grootste concentratie aan bebouwing bevond zich in het dorpscentrum aan de Langstraat, het Plein en enkele uitvalswegen zoals de Kerkstraat en de Schoolstraat. Belangrijkste blikvanger in het dorpscentrum was de in oorsprong middeleeuwse dorpskerk aan het Plein. Buiten de dorpskern sprong de rooms-katholieke kerk in het oog, en aan de zuidrand korenmolen Windlust en de Burchtheuvel.

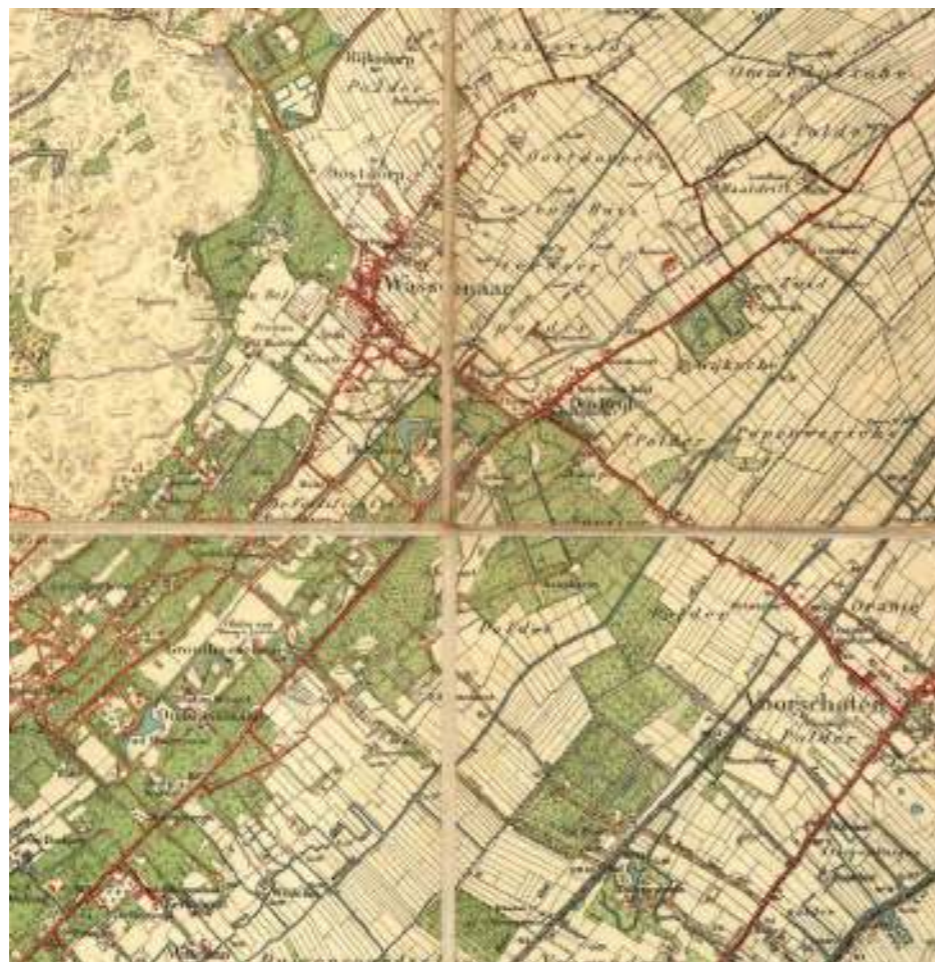
Rond 1910 vond een omslag plaats en veranderde Wassenaar in hoog tempo ingrijpend. Bij de ontwikkeling van Wassenaar spelen vier factoren een belangrijke rol, namelijk de opkomst van de automobiel en het openbaar vervoer, de verkoop van buitenplaatsen (het grote aanbod), de enorme toename van de vraag naar woningen voor de hogere- en middenklasse buiten de stad én de veranderingen in wet- en regelgeving die gevolgen hadden voor de dorpsontwikkeling.

De infrastructuur neemt toe

Door de verharding van de wegen verbeterde de conditie voor het vervoer over de weg. De automobiel kwam als nieuw vervoermiddel beschikbaar voor een bredere groep welgestelden en stelde hen in staat zich makkelijker en sneller te verplaatsen van de stad naar het platteland. De bereikbaarheid van Wassenaar per openbaar vervoer kreeg een eerste impuls door de aanleg van de spoorlijn van Amsterdam naar Rotterdam (1841-1847), die bij Voorschoten een halte kreeg. Vanaf Voorschoten verzorgden vanaf 1885 tot 1910 een stoomtram en nadien een paardenomnibus het

openbaar vervoer naar Wassenaar. Een nog grotere impact had de aanleg van de Hofspoorlijn, die in 1908 gereed kwam. Daarbij kwam in 1910 een busverbinding tussen het Toernooiveld in Den Haag en de Groot Haesebroekseweg tot stand. De echte doorbraak van het openbaar vervoer was een feit met de aanleg van bus- en tramlijnen naar Leiden en Den Haag (1923-1925). De tramlijn van de Turfmarkt in Den Haag naar het Havenplein in Leiden van de Haagsche Tramweg-Maatschappij (HTM), de zogenaamde Gele Tram, was van groot belang. Deze lijn kreeg onder meer een halte bij de hoek Prinsenvweg-Lange Kerkdam. De voorzieningen maakten Wassenaar relatief snel en goedkoop bereikbaar vanuit Den Haag en Leiden. Niet langer trok alleen de hoogste klasse naar Wassenaar; het dorp werd ook bereikbaar voor de middenklasse. Als gevolg hiervan ontstaat ook de vraag naar een ander type woning (twee-onder-een-kapwoningen). De tramlijn is niet meer aanwezig, maar er zijn nog fysieke sporen. Zo bevinden zich op en rond de Schoutstraat woningen van de arbeiders van de HTM, daar waar zich toentertijd de tramremise (gesloopt in 1974) bevond. Niet alleen dit gehucht is een tastbaar relict van de tram, ook De Lus, de keerplaats van de tram bij de Van Zuylen van Nijveltstraat herinnert aan de HTM.

Topografische kaart uit 1923, met het tracé van de HTM. Kaart 1923.

De Lus. Foto 1945. GAW03074.

Het complex HTM-woningen werd in 1923 gelijktijdig met de remise gebouwd. De remise is in 1974 gesloopt. Foto 1955. GAW3052A.

Aan de Hofpleinspoorlijn herinnert het koffiehuisje, een houten gebouwtje (ook wel koffiehuisje of limonadekiosk, Buurtweg 116) dat in 1908 in chaletstijl is gebouwd. Het ontwerp is van F.A. Koch (1864-1935). Opdrachtgever F.J.Th. van Keeken (1860-1924) was directeur van een limonadefabriek en van de Volksbond tegen drankmisbruik, afdeling Den Haag. Het is het laatste van de identieke huisjes, die in en rondom Den Haag stonden. De kiosk lag aanvankelijk bij een halte van de vroegere Hofpleinspoorlijn, sindsdien is het twee keer (enige meters) verplaatst, waaronder in 2018.

Automobieltuur in Wassenaar

Met de komst van de auto rond 1900 deed de garage als nieuwe type gebouw zijn intrede in Wassenaar. Dit gebouwtype speelt binnen de architectonische ontwikkeling van Wassenaar een grote rol.

Al vanaf het begin van de twintigste eeuw werden in aanvulling op of in plaats van koetshuizen garages met chauffeurswoningen gebouwd. Mogelijk is de garage

annex chauffeurswoning op Rijksweg 554 uit 1905 – behorende bij Hoogwoude en ontworpen door het architectenbureau Hoek & Wouters – het eerste voorbeeld. Paard en wagen waren natuurlijk niet direct verdwenen. Aanvankelijk bleef doorgaans het koetshuis met paardenstalling bestaan en werd de autoberging onderdeel van dit bijgebouw. In 1910 werd bij Frisiastate aan de Lindelaan 2 een gecombineerd gebouw voor paarden, koetsen én automobielen gebouwd, eveneens door architectenbureau Hoek & Wouters. Ook reder D.T. Ruys koos in 1914 voor zijn villa voor een combinatie van autogarage met paardenstallen, wagenbergplaats en dienstwoning (Paauwlaan 8), net als de eigenaar van Ivicke in 1912 (Rust en Vreugdlaan 7). Voorbeelden van zelfstandige automobielsingarages met chauffeurswoningen zijn te vinden op de buitenplaats Ter Veken uit 1911 (Schouwweg 29) en op Maarheeze uit 1914 (Rijksweg 669). Bij de garage van Meijland staat zelfs nog een benzinepomp. Ook de garagebedrijven met benzinepompen in de villawijken zijn natuurlijk een kenmerk van deze ontwikkeling, zoals Schouwweg 22.

Villa Ruys heeft als laatste generatie buitenplaatsen een koetshuis met een garage en chauffeurswoning. Foto 2019.

Dat vanaf de jaren 1920 de iets minder welgestelden en zelfs de middenstand zich een automobiel konden veroorloven, bewijzen de vele vrijstaande en aangebouwde garages die in die tijd gebouwd werden. Niet alleen bij grote villa's, zoals de dubbele garage bij landhuis Hertelaan 1 uit 1928, maar ook bij middenstandswoningen, zoals de dubbele woning aan de Prinses Marielaan 11-13 uit 1929 (garage aan nummer 11), werden garages gebouwd. Bovendien werden inpandige 'drive-in-garages' gerealiseerd – opnieuw niet alleen bij villa's en landhuizen, zoals bijvoorbeeld Sophialaan 1 uit 1934, maar ook bij middenstandswoningen, zoals Teylingerhorstlaan 19-21 uit 1932. Het landhuis Van der Oudermeulenlaan 5 uit 1930 behoort tot de vroegste

Koetshuis annex chauffeurswoning en garage van Frisiastate uit 1910. Foto 2003.

voorbeelden van een drive-in-garage in Wassenaar, net als de drive-in-garages met bovenwoningen aan de Korenlaan 21 en Molenweg 28 uit 1926. De drie woningen op de hoek Molenweg-Molenstraat (nu: Molenweg 17-27/Molenstraat 25) uit dezelfde tijd hadden twee drive-in-garages. Deze ontwikkelingen van de automobielcultuur in Wassenaar zijn ook in breder perspectief opvallend, want elders werden de drive-in-woningen pas in de jaren dertig geïntroduceerd.

Korenlaan 21 met inpandige garage. Foto 2013.

Woningbouw met inpandige garage, hoek Molenweg-Molenstraat. Foto 1975. GAWO1396, Jan Stegeman.

Ruimte en gezonde buitenlucht

De bevolkingsgroei in de steden nam vanaf het einde van de negentiende eeuw door de industrialisatie sterk toe, terwijl de hygiënische omstandigheden, vooral onder de laagste sociale klassen, slecht waren. De midden- en hogere klassen trokken de stad uit om de ruimte, rust en gezonde buitenlucht op te zoeken. Deze klassen beschikten over relatief veel vrije tijd en hadden in toenemende mate interesse voor de natuur. De beschikbaarheid over een automobiel en goed openbaar vervoer verlaagde de drempel om te verhuizen. Diverse exploitatiemaatschappijen speelden hierop in door villawijken op gronden van voormalige buitenplaatsen te ontwikkelen. Bij hun reclame voor de wijken was de aanwezigheid van openbaar vervoer een belangrijk verkoopaspect. Door de relatief korte afstand tot de stad hield de welgestelde nieuwkomer de beschikking over stedelijke voorzieningen zoals theaters, winkels, horeca en musea. Deze nieuwelingen kwamen niet alleen uit de omringende steden, ook voor Rotterdammers was Wassenaar populair, mede als gevolg van de aanleg van de Hofpleinspoorlijn. Daarnaast vonden oud-Indiëgangers hun weg naar Wassenaar. Behalve dat Wassenaar weinig belasting hief en dus een relatief gunstig fiscaal klimaat had, kwam begin twintigste eeuw veel bouwgrond beschikbaar doordat een aantal grote buitenplaatsen verkocht werd.

Verkoop van buitenplaatsen

De buitenplaatsgronden die rond 1910 op grote schaal op de markt kwamen, werden door exploitatiemaatschappijen of in ontwikkeling gebracht voor de aanleg van villawijken of tot kleinere, nieuwe buitenplaatsen verkaveld. De belangrijkste impuls hiervoor was de verkoop van gronden voor en na het overlijden van de tweede en jongste dochter van prins Frederik der Nederlanden, prinses Marie (1841-1910), waaronder Backershagen, De Drie Papegaaien en Groot Haesebroek. Frisiastate, De Wiltzangk, Meyland, De Paauwhof en Villa Ruys zijn voorbeelden van nieuwe buitens op terreinen van voormalige grotere buitenplaatsen, waarvoor de gronden rond 1910 verworven werden. De eigenaren van dit type nieuwe generatie buitens, waar Ter Veken, De Vrije Blick en Maarheeze eveneens onder vallen, vormden de nieuwe hoogste stand van Wassenaar.

Op de overige terreinen van onder meer Groot Haesebroek en Oud Wassenaar werd voor de hogere klasse vanaf 1909 villabouw gerealiseerd met grote, vrijstaande villa's op royale kavels, gevolgd door de bouw van villawijken voor de hogere middenklasse in De Kieviet en later De Paauw waarbij zowel de huizen als de kavels kleiner waren. Ook werd vanaf de jaren 1920 de twee-onder-een-kapwoning in deze wijken geïntroduceerd.

Bij de aanleg van de villawijken zijn grofweg drie benaderingen te onderscheiden:

- wijken met een vrijwel geheel eigen ontwerp, zoals het Burchtplein of Nieuw Wassenaar;
- wijken waarbij het bestaande wegenpatroon of waterstructuur van de buitenplaatsen (grotendeels) is benut, zoals Groot Haesebroek, waarbij al dan niet nieuwe structuren zijn toegevoegd (De Kieviet);
- wijken waarbij in hogere mate gebruik gemaakt is van de historische structuur van de buitenplaats, zoals de aanwezige watergangen en lanen, zoals Oud Wassenaar en Rijksdorp.

De bevolking neemt toe

Door de enorme groei van de bevolking nam de vraag naar woningen vanaf 1910 gestaag toe. Hoewel er tijdens de Eerste Wereldoorlog sprake was van enige stagnatie, zou de bevolking zich tussen 1910 en 1923 bijna verdubbelen naar 8.034 inwoners.

Ondanks het grote aantal woningen in de nieuwe wijken bleef de bewoningsdichtheid in en rondom het centrum het grootst. Hier vond aanvankelijk vooral langs de bestaande hoofd- en uitvalswegen verdichting plaats. Zo kwam de woningbouw aan de Lange Kerkdam eveneens rond 1910 op gang, net als aan de Oostdorperweg en Kerkstraat.

Het voorzieningenniveau nam in de bestaande woonwijken echter nauwelijks toe. Daar was stromend water, elektriciteit en riolering nog geen gemeengoed. Overigens beschikte vóór 1900 ook niet elke buitenplaats over dit soort voorzieningen en was het fenomeen van de badkamer ook hier nog niet ingeburgerd. Een uitzondering is de goed bewaarde badkamers van Beukenhorst en Kasteel Oud Wassenaar. Nieuwe buitenplaatsen aan het begin van de twintigste eeuw waren doorgaans zelfvoorzienend. Hieraan herinnert het economiegebouw op Voorlinden met voorzieningen.

De haven in Oostdorp werd aangelegd voor het stimuleren van de bedrijvigheid in de gemeente. De waterweg werd bijvoorbeeld gebruikt voor de afvoer van bloembollen, voor de aanvoer van bouwmaterialen en voor de bouw van de sociale woningbouw van Oostdorp, maar ook voor de aanvoer van steenkool voor de fabricage van het stadsgas op het terrein van de (sinds de jaren twintig daar gevestigde) gemeentewerf. De eerste gashouder werd in 1915 gerealiseerd en in 1956 werd een nieuwe bolgashouder gebouwd. Van deze gasproductie en -distributie resteert sinds 2012 alleen nog een gasontvangst- en reduceerstation. Langs het water staan voorts nog enkele bedrijven, waaronder het voormalige pakhuis/kantoor van de Coöperatieve Vereniging De Samenwerking uit 1907 (een graanmaalbedrijf) aan de Hofcampweg 71 (voorheen: Haven 8, 9). Waterwegen, zoals de Haven en de daarmee in verbinding staande Zijlwating, behoren tot belangrijke infrastructuur en hebben grote historisch ruimtelijke en economische waarde.

In 1917 werd Wassenaar aangesloten op het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf van

Afvalwatertransportgemaal op Van Zuylen van Nijveltstraat 83. Foto 2012.

Leiden en in 1928 op het drinkwaternet. Na een prijsvraag kwam de eerste watertoren aan de rand van duinen tot stand naar ontwerp van P.L. Hendriks (gesloopt in 1990). In dezelfde tijd vond geleidelijk uitbreiding van de openbare straatverlichting plaats. De nieuwe wijken liepen qua voorzieningen voorop; hier waren de exploitatiemaatschappijen verantwoordelijk voor de aanleg van wegen, elektriciteit, drinkwater, riolering en straatverlichting. Zowel bij de Stoeplaan – kruising Wittenburgerweg – als in Hofcamp/Deijleroord (Van Zuylen van Nijveltstraat 83) liggen afvalwatertransportgemalen uit het midden van de jaren twintig van de twintigste eeuw.

De haven met links de gashouder. Foto 1955. GAW00269.

Goede ruimtelijke ordening en bouwvoorschriften

De komst van de Woningwet van 1901 had grote gevolgen voor de wijze waarop in Nederland vanaf dat moment gebouwd zou worden. De wet moest de bouw van veilige en 'zindelijke' woningen bevorderen. In het eerste artikel van de wet staan tot op de dag van vandaag de woorden veiligheid en gezondheid centraal. De wet stimuleerde de oprichting van woningbouwverenigingen om de bouw van goedkope, maar kwalitatief goede woningen voor mensen met een kleine beurs te kunnen realiseren. Het initiatief voor de eerste woningbouwvereniging van Wassenaar (van de Wassenaarsche Bouwstichting) dateert uit 1911, toen in Oostdorp en Kerkehout sociale woningbouw werd gerealiseerd.

De wet verplichtte gemeenten om een uitbreidingsplan voor hun hele grondgebied te maken en een bouwverordening op te stellen. Daardoor kwam er meer sturing op de bouwkundige kwaliteit van de huizen en op de ruimtelijke ordening en collectieve voorzieningen, zoals water en elektriciteit. Daarnaast kreeg de bouw van postkantoren, watertorens, scholen en kerken een belangrijke impuls, evenals de bedrijvigheid (winkels, kantoren, timmermanswerkplaatsen).

De verplichting van het uitbreiden volgens een vooropgezet plan leidde in 1923 tot het ambitieuze plan van architect Johannes Mutters (Den Haag, 1858- Wassenaar, 1930). Mutters startte zijn carrière als architect in Den Haag. In 1915 kwam hij naar Wassenaar en vestigde zich in zijn zelfontworpen Villa Berkenhof in De Kieviet. Hij was directeur van en ontwerper voor de Exploitatiemaatschappij Park De Kieviet

en Wildrust. Mutters ontwierp tussen 1914-1918 niet alleen het stedenbouwkundige plan voor De Kieviet, maar ook vele huizen, waaronder de lokvinken (huizen ter promotie van de wijk). Mutters had voor Wassenaar een toekomst met 300.000 inwoners in gedachten en baseerde daar zijn ontwerp op. Het in 1926 goedgekeurde plan voorzag erin dat vrijwel het gehele grondgebied bebouwd zou worden met woonwijken, die volgens de Engelse tuinstadgedachte met elkaar verbonden zouden worden door een vloeiend patroon van straten en plantsoenen. Uiteindelijk zouden slechts onderdelen van het plan gerealiseerd worden. Het gebied ten oosten van de Kerkstraat en ten zuiden van de Lange Kerkdam, rond het Burchtplein, behoort tot de gerealiseerde delen van Mutters' plan. Ook in Deijleroord zijn er nog enkele stratenpatronen van zijn plan terug te vinden, zoals het 'ganzenpoot'-patroon bij het Rozenplein en het driehoekige stratenpatroon net ten noorden daarvan, bij de Crocus-, Hyacint-, Iris- en Tulpstraat. Hier is het plan van Mutters tot op de dag van vandaag zichtbaar.

Na 1923

Na 1923 nam de bouw van woningen sterk toe. Het is nu moeilijk voor te stellen hoe Wassenaar er in die tijd heeft uitgezien. Vanwege het enorme aantal huizen dat overal gebouwd werd, moet het dorp één grote bouwput zijn geweest. De economie had zich na de Eerste Wereldoorlog hersteld en de welvaart nam onder alle lagen van de bevolking toe. Ook breidde het openbaar vervoer zich verder uit. Na de crisis van 1929 volgde een stagnatie en steeg de werkloosheid, maar daarna volgde tot 1936 toch enige mate van herstel. Dit herstel werd afgebroken door het begin van de Tweede Wereldoorlog.

De enorme bouwwoede in Wassenaar betekende veel werk voor architecten, onder wie een groot aantal van naam en faam. Voor sommigen van hen een reden om zich in Wassenaar te vestigen, zoals Van Lindonk (vanuit Rotterdam), Mutters (vanuit Den Haag) en Wegerif (vanuit Apeldoorn). Onder de regionaal of nationaal

Kaart van architect Mutters uit 1923 met een inrichtingsplan voor de gehele gemeente. GAW75.

bekende architecten die in Wassenaar gewerkt hebben, zijn klinkende namen zoals Brandes, Bremer, Buijs, De Bazel, Wils en Wouda. Ook Rietveld en Dudok bouwden in Wassenaar. Voor lokale aannemers en timmermannen, zoals Van der Mark, Haspers, Van der Helm, Leijen, Looijestijn, Remmerswaal en Verboog waren het daarvoor eveneens gouden tijden.

De exploitatiemaatschappijen speelden op de marktvraag in door kleinere kavels met minder grote huizen te ontwikkelen. Soms waren het nog vrijstaande huizen, maar steeds vaker ging het om twee-, drie-, vier- of meer-onder-een-kap-woningen. Er ontwikkelde zich een type woning, dat betaalbaar was voor een bredere laag van de gegoede middenstand en dat typerend werd voor de buurten zoals rond het Burchtplein, De Paauw, Nieuw Wassenaar en Binnen klingen. Hier domineren de twee-onder-een-kapwoningen.

Daarnaast groeide het autobezit en werd een garage een vast onderdeel van het ontwerp. In 1925 stelde het bestuur van Wassenaar een nieuwe bouwverordening vast waarin werd bepaald dat de bouw van woningen met meer dan twee bouwlagen was uitgesloten, om 'stadse beelden' met flats te voorkomen. Het bestuur wilde nadrukkelijk het groene en dorps karakter in stand houden. Volgens deze uitgangspunten werden nieuwbouwwijken rond het dorp aangelegd met brede straten en plantsoenen, waar de Wassenaarse bevolking zou uitdijen van 8.034 in 1923 naar 12.503 in 1930.

De bouwregel 'groen' en 'dorps' leeft tot op de dag van vandaag voort in Wassenaar, dat altijd dit karakter heeft gekoesterd en behouden.

Teylingerhorstlaan 19-21, een dubbel woonhuis met drive-in garages uit 1932 van architect P.J. Houbolt. Foto 2008.

Na 1945

De Tweede Wereldoorlog zorgde voor stagnatie in de ontwikkeling van het dorp. Direct na de oorlog was er sprake van schaarste van materialen en vond vooral snel herstel plaats van bebouwing die aanzienlijke oorlogsschade had opgelopen.

De jaren 1945-1965 worden Wederopbouw genoemd en de architectuur uit die tijd Wederopbouwarchitectuur. Deze tijd staat in het teken van vooruitgang, nieuwe ontwikkelingen en het toenemend gebruik van nieuwe bouwmaterialen zoals be-

ton. Om te kunnen voldoen aan de toenemende behoefte aan woningen vanwege de explosieve bevolkingsgroei, moest snel en veel gebouwd worden. Het Witte dorp (ook Jeruzalem, Van der Duyn van Maasdamstraat geheel: 1-51 en 2-76, Van Limburg van Stirumstraat geheel: 1-71 en 2-38, Van Hogendorpstraat 18-36) werd gebouwd in opdracht van de r.-k. Bouwvereniging Sint Willibrordus en kwam tot stand met gebruik van puinbeton, een beton van vermalen puin van in de oorlog verwoeste gebouwen, zoals van het Bezuidenhout.

Veel villawijken werden verder verdicht, zoals Rijksdorp, dat eigenlijk voor de WOII nooit echt ontwikkeld was. Andere wijken, zoals Groot Haesebroek, De Kieviet en Binnen Klingen hebben duidelijk een impuls gekregen na de oorlog. Er werden veel nieuwe woonhuizen, waaronder een groot aantal bungalows, gebouwd bijvoorbeeld op de Klingelaan en langs de Schouwweg/ Koekoekslaan. De twee belangrijkste architecten op het gebied van de naoorlogse villabouw zijn Adriaan Fokke van Duyn (1923-2006), die in 1957 bijvoorbeeld Hazelaan 5 ontwierp, en Albert Van Essen (1890-1967), die rond 1948 een flink aantal woningen aan de Klingelaan ontwierp. Als laat voorbeeld van het modernisme ontwierp Gerrit Rietveld in 1960 een villa aan de Kievietslaan, nadat hij eerder in 1924 een kubistisch woonhuis aan Klein Persijlaan 39 had gebouwd (gesloopt in 1949).

Hazelaan 5. Foto 2012.

De Wassenaarse gemeenschap

Wassenaar kenmerkt zich vandaag de dag door een sterke gemeenschap met een hoge zelfredzaamheid en veel gemeenschapszin, die sterk gericht is op Den Haag. Er zijn vele actieve buurt- en wijkverenigingen met een lange geschiedenis, waaronder een overkoepelende organisatie, de Vrienden van Wassenaar, die sinds 1967 bestaat en zeer nauw betrokken is bij verkeersingrepen en -maatregelen en het groene karakter van Wassenaar en zo een grote invloed heeft (gehad) op de infrastructuur en groene kwaliteiten van het dorp.

Groen zit in het DNA van de inwoners. In 1925 werd 'groen' al als beleids- en bouwregel geformuleerd. Deze regel 'groen' en 'dorps' bouwen leeft tot op de dag van vandaag voort in Wassenaar, dat dit karakter altijd heeft gekoesterd en behouden.

Niet voor niets heeft de Vereniging Vrienden van Wassenaar het motto: "Laat ons samen Wassenaar groen houden". In 1976 was er fel protest tegen de uitbreiding van het gemeentehuis De Paauw op de locatie van de kwekerij (ten noorden van De Paauw) vanwege de aantasting van het landgoed. Ook in de jaren negentig werd succesvol gestreden tegen uitbreidingen met de leuzen "geen groen voor poen" en "niet bouwen, groen behouden", evenals de weerstand die er was tegen de aanleg van golfbanen in het veenweidegebied.

Behalve de buurt- en wijkorganisaties bestaat de muziekvereniging Excelsior al sinds 1901 en is er een groot aantal businessclubs (Rotary, Lions, Round Table). Veel van deze organisaties zijn horizontaal georganiseerd: iedereen wordt gelijkwaardig behandeld en alle rangen en standen participeren.

Amateurarcheologen in Wassenaar

Wassenaar kent een lange traditie van inwoners die zich met archeologie bezig houden en opgravingen verrichtten of daartoe opdracht gaven. Jan II van Wassenaar, burggraaf van Leiden (1496-1523), kan als eerste amateurarcheoloog van Wassenaar betiteld worden. Hij liet opgravingen verrichten naar resten van het familiekasteel in Den Haag, terwijl Hippolytus van Persijn, een bij Naaldwijk gevonden Romeinse mijlpaal rond 1544 pontificaal naast de ingang van zijn gelijknamige kasteel plaatste. Ook Adriaan Pieter Twent (van De Paauw) en jhr. W.A. Beelaerts van Blokland (1883-1935) onderzochten de duinen op Romeinse bewoning. De laatste hield ook toezicht op het onderzoek naar de Burcht. Jacob Jan graaf van Wassenaar Obdam (1724-1779) was betrokken bij het zoeken naar resten van de galg bij Kerkehout. Cornelis Schiffer van Bleiswijk (1793-1873) onderzocht zijn woonplek De Wittenburg (toen Groot Hoefijzer) op middeleeuwse sporen. Ook in de twintigste eeuw kende Wassenaar vele amateurarcheologen, die zich verenigden in de Archeologische Werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar en zo betrokken waren bij tientallen opgravingen. De werkgroep adviseerde bij archeologisch onderzoek en beheerde de Wassenaarse Oudheidkamer, waar veel archeologische vondsten bewaard worden.

Wandelgang van Den Haag

Wassenaar vervulde een rol als de 'wandelgang van Den Haag' of 'centrum van de stille diplomatie', wat onder meer enkele (internationale) verdragen heeft opgeleverd waaronder het Verdrag van Luxemburg in 1952 over de *Wiedergutmachung* aan Joodse slachtoffers van nazi-Duitsland en het Wassenaar Arrangement in 1995 over exportbeperkingen voor wapens. Op 24 november 1982 werd het Akkoord van Wassenaar gesloten. Hierin werd de basis gelegd voor het latere poldermodel. De Indonesische Ambassadeurswoning aan de Kerkeboslaan 2 was in 1970 het decor voor een Molukse bezetting. Bij de onderhandelingen speelde Joseph Luns een rol, de onderhandelingen leidend vanuit de tegenovergelegen villa op Kerkeboslaan 5. Er residieren veel expats en diplomaten in Wassenaar, hetgeen ook gereflecteerd wordt in het aanwezigheid van de Amerikaanse School en de American Baseball Foundation, en het uitgebreid vieren van Halloween. Er is een aanzienlijk aantal ambassadeurs gehuisvest in grote Wassenaarse buitens, zoals Villa Ruys en Groot Haesebroek, De Wiltzangk, hetgeen voor een aantal van deze landhuizen (vanwege de behoefte aan veel representatieve ruimten en dienstvertrekken) de redding is voor het behoud van het specifieke gebruik van deze villa's en landhuizen.

Jan II van Wassenaar. Schilderij Kasteel Duivenvoorde te Voorschoten.

Jacob Jan graaf van Wassenaar Obdam. Portret Huisarchief kasteel Twickel te Delden. 72324-C-Twickel.

Herinnering aan het buurtschap bij Kerkehout: de galg van Kerkehout op een kaart uit 1790. Aan de Rijksstraatweg, bij Kerkehout, stond tot in de achttiende eeuw een galg. Naar de resten van de galg werd al in 1775 gezocht, op last van de ambachtsheer Jacob Jan graaf van Wassenaar. De galg was in opdracht van zijn voorouders opgericht. Behalve beenderen werden ijzeren nagels en stukken eikenhout gevonden. De nagels worden in het gemeentelijk archief van Wassenaar bewaard.

Gevelsteen van de buitenplaats Wiltzangk, residentie van de ambassadeur van Iran. Foto 2003.

VILLAWIJKEN

Het jaar 1910 markeert de opkomst van Wassenaar als villadorp. Er zijn honderden woonhuizen, zowel vrijstaande huizen van het type herenhuis, villa's en landhuizen die samen de 'villacultuur' van Wassenaar bepalen. De daartoe bijbehorende onderdelen, zoals garages, hekwerken en tuinelementen zijn net als de interieurs onlosmakelijk met de villacultuur verbonden.

Hieronder wordt een historische beschrijving gegeven van de villawijken, die ieder hun eigen ontwikkeling hebben gehad. Bovendien zijn biografieën opgenomen van enkele architecten die een belangrijk stempel op de villa-architectuur in Wassenaar hebben gedrukt, te weten Brandes, Mutters, Van Lindonk, Van de Wall, Wegerif en Wouters.

Villa Sole Mio aan Prins Hendriklaan 7 in villapark De Kieviet, in 1918 gebouwd voor Exploitatiemaatschappij de Kievieten en Wildrust. Foto 2012.

De Drie Papegaaien

De Drie Papegaaien duidt het gebied ten zuiden van de dorpskern tussen Schouwweg-Prinsenvweg/ Backershagenlaan en Rust en Vreugdlaan (de middeleeuwse Korte Kerkdam) aan. De naam verwijst naar de zestiende-eeuwse boerderij De Drie Papegaaien op de Schouwweg, die door de eeuwen heen in bezit was van verschillende grootgrondbezitters, onder wie prins Frederik der Nederlanden (1854). De boerderij deed in de tijd van prins Frederik mogelijk dienst als herberg met uitspanning voor paarden en als drink- en eetgelegenheid bij onder meer jachtpartijen. Voorafgaand aan de ontwikkeling van het gebied als woonwijk, kwam het noordelijke deel van de Schouwweg als eerste tot ontwikkeling. Hier bevinden zich uit eerdere periodes naast woningen (Schouwweg 8, 9, 10 en 11-12) en een café annex pension (nu het restaurant 't Schouwtje, Schouwweg 14) ook enkele bollenkwerkerswoningen (Schouwweg 15-16 en 19A). Dit laatste houdt verband met het gebruik van de oostelijke van de weg gelegen Spinbaan als bollenvelden.

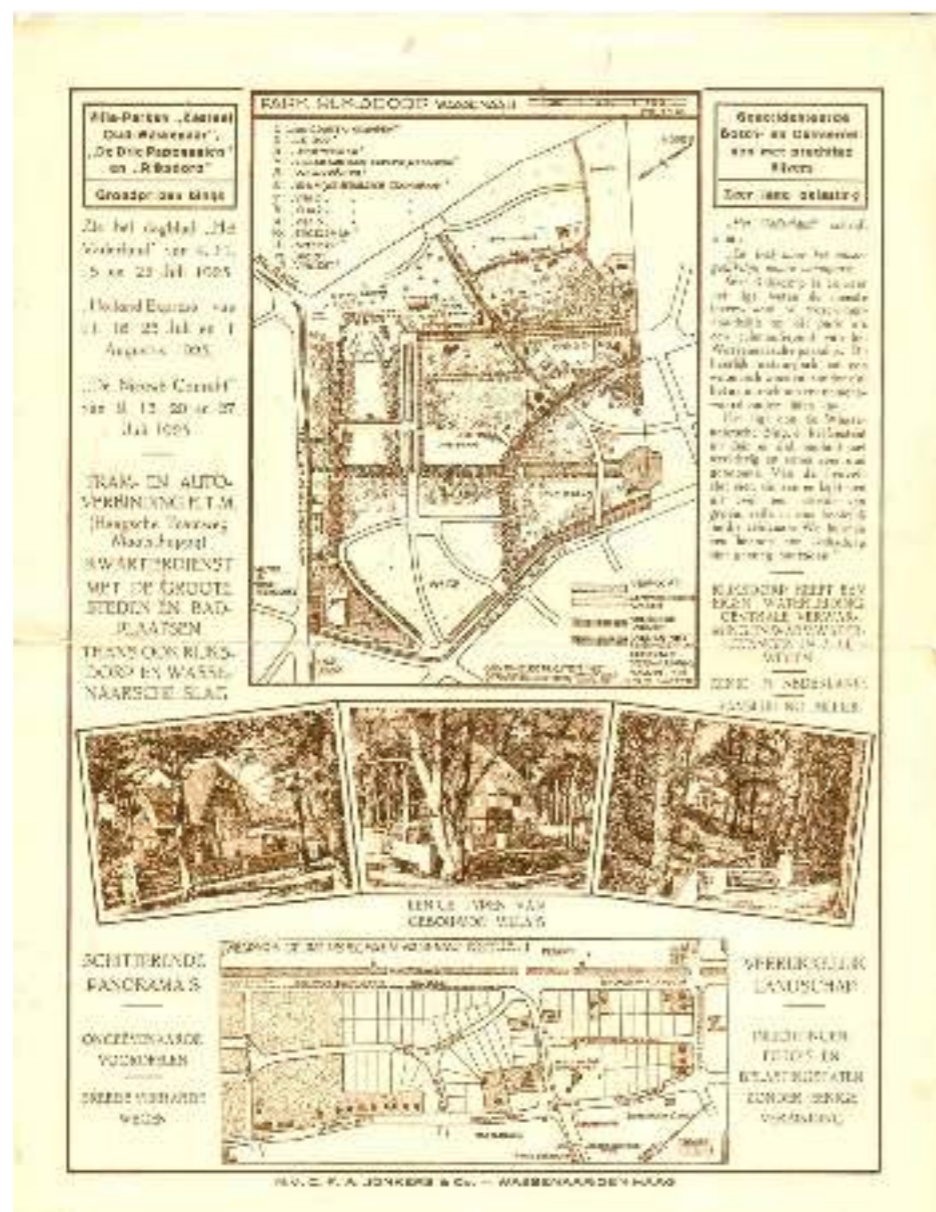
Het gebied van De Drie Papegaaien werd in 1919 bestemd voor villabouw, maar in eerste instantie kwam de exploitatie niet echt op gang. Als lokvink (voorbeeldwoning) werd op de hoek van de Schouwweg en Papegaaienlaan de villa De Drie Papegaaien naar ontwerp van Co Brandes gebouwd (Schouwweg 63, 64; afgebroken

in 1953). De komst van de tram in 1923, met een halte op zowel de hoek Schouwweg-Papegaaienlaan als de hoek Papegaaienlaan-Backershagenlaan, gaf een impuls aan de verdere ontwikkeling van de wijk. Veel bebouwing stamt dan ook uit de jaren twintig, zoals Rust en Vreugdlaan 13 ('t Berkje) en Papegaaienlaan 12 en 14 uit 1925 en Backershagenlaan 59 (Old Cottage) uit 1926. De wijk kent ook veel twee- of meer-onder-een-kapwoningen. Daarnaast staat aan de Schouwweg een garage annex woonhuis uit 1938 (garage De Spinbaan, Schouwweg 21-22).

Derde blad van de brochure "Bouwt in de villaparken 'Kasteel Oud Wassenaar', 'De Drie Papegaaien' en 'Rijksdorp'", bestemd voor het werven van kopers door N.V. C.F.A. Jonkers & Co., ca. 1925. GAW13210.

Rust en Vreugdlaan 13, woonhuis 't Berkje uit 1925 van architect P.N. de Bruijn valt op door de gebogen expressieve dakvorm. Foto 2012.

Duinauwe en Wildrust

Dit gebied behoorde sinds midden achttiende eeuw tot Groot Haesebroek. Het is een kleine buurt ten westen van de Jagerslaan, bestaande uit de Hazelaan en de Hertelaan. Als eerste van de laatste generaties villa's met een buitenplaatsachtig karakter kwam De Vrije Blick aan de Hertelaan tot stand. Het bestaat uit een woonhuis met tuinaanleg, een tot villa verbouwde garage annex koetshuis en een toegangshek, alle rond 1917 ontworpen door architect W.A. Lensvelt. Een van de

eerste woningen in dit buurtje zal Hazelaan 15 uit 1911 zijn. Aan de Hazelaan 4 staat een villa van Co Brandes uit 1925. Aan deze laan stond ook de watertoren uit 1928 met twee dienstwoningen van architect Johannes Hendriks (gesloopt, een dienstwoning op Hazelaan 16 is behouden).

Aan de Hertelaan 1, op de hoek met de Hazelaan, staat een groot landhuis van architect Herman van Lindonk uit 1928. Op Hazelaan 5 staat een woonhuis van architect Adriaan Fokke van Duyn uit 1957.

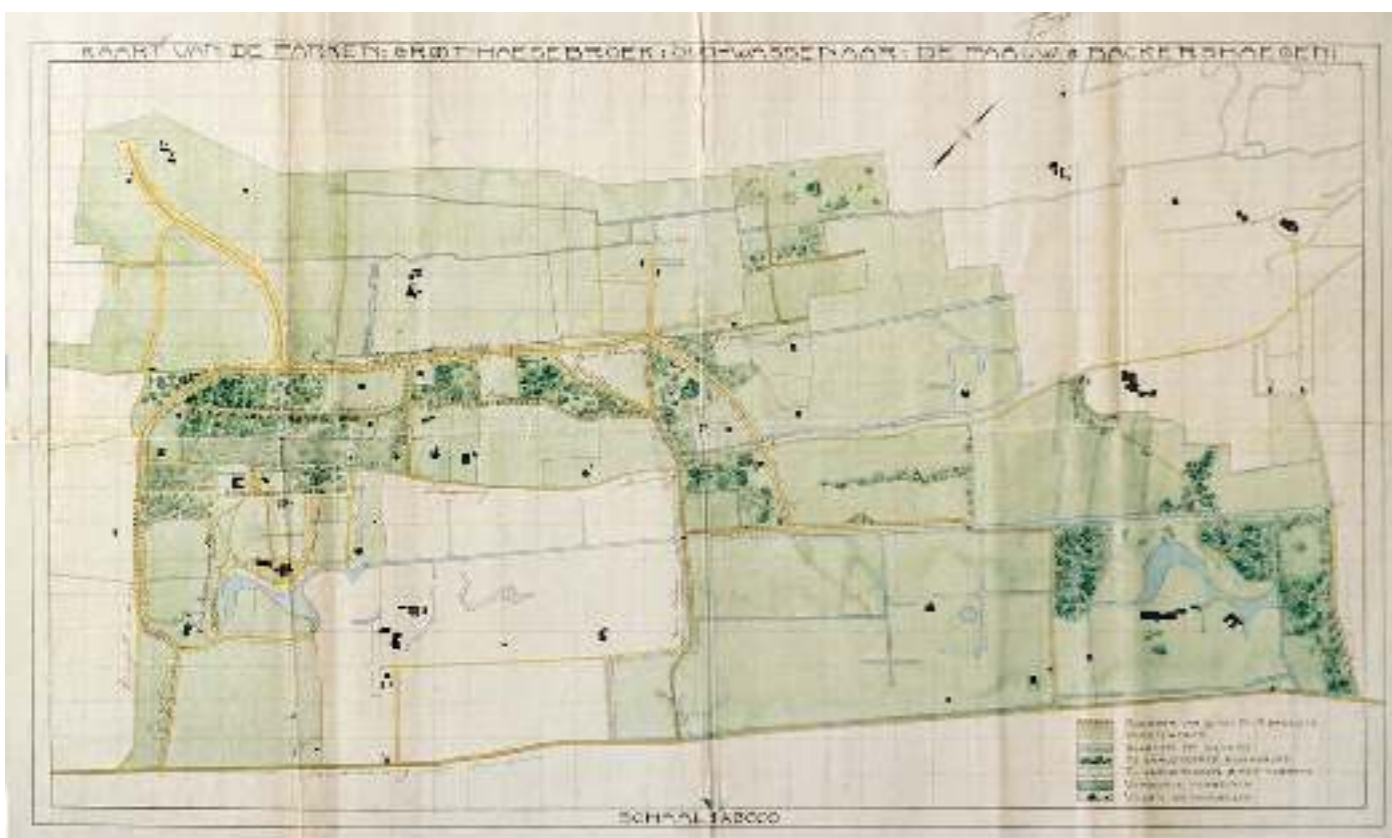

Hertelaan 1. Foto 2012.

Groot Haesebroek/Oud Wassenaar

De bebouwing van de villawijk Groot Haesebroek kwam vanaf het begin van de twintigste eeuw op gang, samen met de ontwikkeling van het naastgelegen Park Oud Wassenaar. De N.V. Exploitiemaatschappij Park Groot Haesebroek, waarvan J. Th. Wouters directeur was, bracht de kavels van beide parken tegelijkertijd in de verkoop. Dit was de eerste villawijkontwikkeling van Wassenaar. Vanaf 1910 kwam de verkoop goed op gang. In dezelfde tijd werd kasteel Oud Wassenaar verbouwd tot hotel met als idee dat het dienst kon doen als gastenverblijf voor de nieuwe bewoners van de villaparken. De bloeitijd was van 1915 tot 1921 toen maar liefst 52 kavels, voornamelijk langs de Schouwweg, Konijnenlaan, Groen van Prinstererlaan en Koekoekslaan, werden verkocht. Het architecten- en projectontwikkelingsbureau Hoek en Wouters ontwierp een groot aantal van deze huizen, waaronder Schouwweg 61 in 1909, Schouwweg 79 'Eikenterp' uit 1910 en Konijnenlaan 29 in 1911. Villa Klein Haesebroek op Schouwweg 106 uit 1910 fungeerde als kantoor en als lokvink (voorbeeldwoning) voor kopers. Co Brandes, als architect aan het bureau Hoek en Wouters verbonden, tekende onder meer Groen van Prinstererlaan 11 en Schouwweg 107, beide in 1915 en nummer 102 in 1917. Brandes ontwierp ook Konijnenlaan 41, De Hilhorst, in 1924. De bebouwing aan de Groot Haesebroekseweg kwam grotendeels tijdens het Interbellum tot stand. Co Brandes ontwierp behalve nummer 51 tevens nummer 33, Schauenburg, in 1916 en nummer 55 in 1920; ook Van de Wall was hier actief, bijvoorbeeld op de huisnummers 59 en 61 (in 1928).

Kaart van de parken Groot-Haesebroek, Oud Wassenaar, de Paauw en Bickershagen, ca. 1913. GAW24.

Over Oud Wassenaar/Hoogwolde

Kasteel Oud Wassenaar is voortgekomen uit de achttiende-eeuwse buitenplaats Hoogwoud of Hoogwolde. Dit buiten werd in 1845 gekocht door Guillaume (Willem) Groen van Prinsterer (1801-1876), een antirevolutionair Nederlands politicus en historicus. Groen van Prinsterer was kabinetssecretaris (1829-1836), lid van de Kamer van Grondwetsherziening (1840) en lid van de Tweede Kamer (1849-1857, 1862-1866). Hij woonde in Den Haag en bracht de zomermaanden in Wassenaar door – vanaf 1845 op Oud Wassenaar. In 1870 kocht hij Blankenburg en in 1872 verkocht hij Oud Wassenaar aan Cornelis Jan van der Oudermeulen (1838-1904), stalmeester in buitengewone dienst van Koning Willem III en onder meer hoogheemraad van Rijnland. Van der Oudermeulen liet het bestaande huis afbreken en tussen 1876 en 1879 het huidige 'kasteel' Oud Wassenaar bouwen naar een ontwerp de Haagse architect Cornelis Muysken. Het exterieur vertoont stijkenmerken van neorenaissance, terwijl het interieur een variatie aan neostijlen kent. De stijlkeuze werd ingegeven door de functie van het vertrek. Ook de tuin- en parkaanleg liet hij wijzigen, waarbij de vroeg-landschappelijke aanleg door tuinarchitect C.E.A. Petzold getransformeerd werd naar een laatlandschappelijke aanleg met een grote waterpartijen en verschillende zichtlijnen. Het voortbestaan hiervan werd met een servituut bekrachtigd. Uit deze tijd stamt de grot (in huidige situatie gelegen op perceel Oud Wassenaarseweg 2), terwijl zich langs de Schouwweg een voorplein bevindt met een dienstwoning en een pergola.

Na het overlijden van Van der Oudermeulen in 1904 kwam de buitenplaats, samen met het naastgelegen Rust en Vreugd, in handen van Nationaal Grondbezit N.V. en in 1908 van de exploitatiemaatschappij 'Park Groot Haesebroek' onder directie van architect J.T. Wouters. Het formele gedeelte van de buitenplaats, langs de rechte

lanen (Oud Wassenaarseweg, Beukenlaan (nu: Groen van Prinstererlaan) en Linde-laan), werd in de jaren daarna verkaveld tot villapark en bebouwd. De landhuizen aan de zuidoostzijde van de centrale vijverpartij van Oud Wassenaar, namelijk Van der Oudermeulenlaan 20 uit 1920 en Laan van Hoogwolde 1 uit 1930 behoren ook tot deze ontwikkeling, net als de woonhuizen langs de Oud Wassenaarsweg, waaronder huis De Eik uit 1923 op huisnummer 4-6 en het afgebroken huis De Beuk uit 1921 op huisnummer 8-10. Deze buurtschap had zijn eigen politiebureau, namelijk op Schouwweg 98-100 (op de hoek met de Oud Wassenaarseweg).

De oprijlaan naar Oud Wassenaar werd in 1925 omgedoopt tot Van der Oudermeulenlaan. H.A. van Nievelt kocht het deel tussen Rijksweg en de Laan van Hoogwolde (sinds 1925 zo geheten) en liet daarop in 1905 een huis en een garage annex chauffeurswoning bouwen en plaatste een hek. Hij noemde zijn 'buiten' Hoogwolde en refereerde daarmee naar de historische buitenplaats. Aan de Rijksweg 554 staat de nog bestaande garage annex chauffeurswoning nog, met daarnaast een restant van het hek met opschrift 'Hoogwolde', die samen met de restanten van de landschapstuin, dragers van de geschiedenis van Hoogwolde zijn.

Stoephout

Stoephout kan zich scharen in de reeks van relatief jonge en kleine (buiten)plaatsen zoals Villa Ruys, Wiltzangk, Meyland en Ivicke, die na 1910 op voormalige terreinen van grote, traditionele buitenplaatsen stand kwamen. Deze grote, historische buitenplaatsen, zoals bijvoorbeeld Oud-Clingendaal en Groot Haesebroek werden begin twintigste eeuw in grote kavels gesplitst. Het ten zuiden van Stoephout gelegen Clingenbosch, dat rond 1912 tot stand kwam, was oorspronkelijk een overplaats van Blankenburg en Voorlinden Op het grondgebied van Stoephout zou het huis Ellenwoude van de familie Kröller-Müller bedacht zijn. In ieder geval hadden zij rond 1910 de gronden in het bezit gekregen en de wens om er een landhuis te bouwen. Dit huis kwam niet tot stand. De Kröller-Müllers kochten daarna Groot Haesebroek, waar ze een nieuw huis realiseerden. Hun museale ambities pasten daar echter ook niet. Mevrouw M.J.J. (Margo) Kessler-de Lange (1860-1938), weduwe van Jean Baptiste August Kessler (1853-1900), kocht eerst De Paauw en daarna, rond 1916, Ellenwoude, nu bekend als Stoephout. August Kessler was vanaf 1890 de tweede directeur van de Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij (later: Shell).

Kasteel Oud Wassenaar is zeer rijk uitgevoerd in verschillende neostijlen met kostbare materialen en destijds moderne voorzieningen als stromend water en centrale verwarming. Foto 2011.

Het landhuis Stoephout, dat samen met de overige bebouwing in 1919 naar ontwerp van Amsterdamse school-architect K.P.C. de Bazel tot stand kwam, is in 1967 gesloopt. Een aantal bijgebouwen en een deel van de tuinaanleg met tuinmuren en hekpalen zijn behouden (Stoeplaan 7; 7a). Op de plaats van het hoofdhuis staat nu een appartementencomplex.

De Kieviet

Park de Kieviet is vanaf 1911 ontwikkeld op voormalig grondgebied van landgoed Groot Haesebroek. De Exploitiemaatschappij Park De Kieviet en Wildrust onder directie van J.T. Wouters (1864-1932) en Joh. Mutters jr. (1858-1930) ontwierp de wijk tot in detail, waaronder het wegenplan, de verkaveling, de rooilijnen, de beplanting en de dwarsprofielen. De uit Engeland afkomstige tuinstadgedachte werd overgenomen door het landschappelijke ontwerp, waarbij gebruik werd gemaakt van bestaande structuren, zoals de Kaswatering. De parkachtig aangelegde villawijk heeft stedenbouwkundig gezien twee hoofdmomenten, te weten het Wilhelminaplein met plantsoen en kerk (Oranjelaan 2, 1923) en de vijver. Voor de aanleg van de vijver, die al in het eerste plan uit 1910/1911 voorzien was, werd de bestaande loop van de Kaswetering vergraven. Aan de wetering ligt de Weteringlaan, waar de huizen via bruggen over het water bereikbaar zijn.

Het druppelvormige Wilhelminaplein en de daaraan gelegen kerk waren niet voorzien in de eerste opzet van de wijk. Het plein met plantsoen werd in 1914 ingepland en later volgden de ontwerpen om ruimte te maken voor de kerk (ingetekend in het plan uit 1918) en het schoolgebouw tussen de Oranjelaan en de Buurtweg (Buurtweg 16, gebouwd in 1922). Ook werden andere algemene voorzieningen gereali-

Restanten van de hekwerken van Stoephout aan de Stoeplaan herinneren aan de buitenplaats. Foto 2013.

Bouwplan villawijk De Kieviet. Gedrukte kaart uitgegeven door de N.V. Exploitiemaatschappij Park De Kieviet, ca. 1918; 51 x 50 cm, 1 blad. GAW WASKA-TEK-0026

seerd, zoals een theetuin (nu Auberge De Kieviet), een postkantoor (Groot Haesebroekseweg 55a-b-57) en een garage (gesloopt).

De kavels varieerden in grootte en waren bedoeld voor vrijstaande villa's en twee-onder-een-kapwoningen. De bouw kwam vanaf 1912 op gang. In 1914 ging de gemeenteraad van Wassenaar akkoord met het plan, waarvan de realisatie inmiddels al in gang gezet was. Om belangstellenden te trekken werd een aantal modelvilla's naar ontwerp van architect Joh. Mutters jr. gebouwd, zogenaamde lokvinken. De eerste lokvink in cottagetstijl stamt uit 1914 en staat op Duinweg 1.

Een belangrijke groene ader in de wijk is de breed opgezette Koninginneweg die doorloopt langs de tot vijver vergraven Kaswatering, Foto 2012.

H.H.A. Wentzel bouwde bij de zuidelijk uitgang van de bezittingen van Prins Frederik deze portierswoning. Deze woning werd na de verkoop in 1898 van Groot Haesebroek, eerst als theetuin gebruikt en later weer als woonhuis. Foto ca. 1915. GAW567.

Kievietsduin

Het zuidelijke deel van het landgoed Groot Haesebroek werd vanaf ca. 1909 ontwikkeld voor villabouw. In 1920 verleende de gemeente toestemming aan de N.V. Exploitatie Maatschappij Kievietsduin voor de al aangelegde wegen (met uitzondering van de Doornweg, die in eigendom was van de N.V. Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Meyendell). Het idee bestond om grote delen van Meyendel te ontwikkelen als villapark, maar alleen het duingebied dat nu Kievietsduin heet, werd vanaf 1919 ontwikkeld vanwege bezwaren dat de duinwaterwinning in gevaar zou komen. Oorspronkelijk was het uitgangspunt om kavels van minstens één hectare uit te geven, maar dit werd losgelaten toen bleek dat de verkoop niet vorderde. In 1937 werden de gemeenschappelijke gronden en voorzieningen aan de gemeente overgedragen.

Deze villa in Kievietsduin aan Doornweg 3 kwam in 1956 tot stand naar ontwerp van de Rotterdamse/Utrechtse architecten Theo Taen (1889-1970) en dr. Ir. CharlesThomas Nix (1904-1998). Het huis is in 2013 gesloopt. Foto ca. 2013, C. Scheffer.

Eikendaal

Eikendaal was de overplaats van de buitenplaats Rust en Vreugd en ligt aan de oostelijke zijde van de Rijksstraatweg. Vanaf 1919 kwamen hier de eerste in landhuisstijl vormgegeven villa's tot stand. Aan de Eikenlaan verrees in 1924 naar ontwerp van G.J.M. Simons de Ursulakliniek, een r.-k. ziekenhuis, (voorheen Eikenlaan 3, gesloopt in 1997). Op de plaats van de kliniek is vanaf 1990 de villawijk Eikendaal gerealiseerd.

Oud Clingendaal / Maarheeze

In het begin van de twintigste eeuw werden delen van de achttiende-eeuwse buitenplaats Oud Clingendaal afgescheiden. Op het grondgebied werden grote huizen met dienstgebouwen gebouwd, waaronder Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914), De Stille Hoek (Oud Clingendaal 7, 1922) en Clingenhagen (Rijksstraatweg 679, 1920). Bovendien werd op een deel van de buitenplaats de Wassenaarse dierentuin aangelegd. Deze Stichting Wandel-, Vogel- en Dierenpark 'Wassenaar' werd opgericht door P.W. Louwman. De dierentuin is tot 1985 in gebruik geweest. De entree is nog lange tijd, tot circa 1990, gemarkeerd geweest door onderdelen van het toegangshek, namelijk twee leeuwen op gemetselde sokkels.

J.C. Dorsser en G. Albers ontwierpen Oud Clingendaal 7 in de periode 1920-1922 in de traditie van de Nieuwe Haagse School. Foto 2012.

Persijn

Persijn is een kleine woonwijk tussen het Kerkehout en de buitenplaats Langenhorst, ten zuiden van de Rijksstraatweg, die zich met de bouw van het dubbele woonhuis Klein Persijnlaan 4-6; nu 6) vanaf 1918 heeft ontwikkeld. De meeste bebouwing bestaat uit overwegend vrijstaande woonhuizen en dubbele woonhuizen uit het Interbellum; er zijn enkele huizen uit de Wederopbouwperiode. De buurt is genoemd naar kasteel Persijn, dat ten zuidoosten van de buurt lag. Van het zestiende-eeuwse huis of kasteel Persijn zijn nog ondergronds restanten aanwezig en ook herinnert een aantal watergangen aan de historie van Persijn. De boerderij van Kasteel Persijn, is, evenals het aan de Rijksstraatweg gelegen negentiende-eeuwse landhuis Groot Persijn, in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan door bombardementen.

De villaontwikkeling van Klein Persijn kwam op gang met de bouw van de door de Rotterdamse bouwkundige ontworpen dubbele woonhuis, Kleine Persijnlaan 4-6. Net als in veel andere villawijken werd het landhuis Groot Persijn toen gebruikt voor horeca. Foto ca. 1925. GAW 06199.

Nieuw Wassenaar

In de jaren twintig van de twintigste eeuw kwam op gronden van de buitenplaats De Wittenburg een nieuwe woonwijk tot stand, die Nieuw Wassenaar genoemd werd en nu bekend staat als Wassenaar-zuid. De wijk wordt begrensd door de Van der Oudermeulenlaan/Stoepaan-Wittenburgerweg-Zijdeweg-Rijksstraatweg. De buurt heeft een aantal rechte, noord-zuid gerichte wegen, waaronder de Bloemcampaan/Groot Hoefijzerlaan en min of meer oost-west gerichte slingerende lanen, zoals de Kerkeboslaan, Bremhorstlaan en Teylingerhorstlaan. De eerste laan refereert aan het aldaar gelegen bos dat in bezit was van de Hervormde Kerk van Wassenaar. De laatste laan refereert aan de afgebroken boerderij Teylingerhorst, die in de vijftiende eeuw in bezit was van Lucas van Teylingen, auditeur van de Rekenkamer. Deze hoeve was naamgever voor de gelijknamige buitenplaats Teylingerhorst, waarvan de Teylingerhorstlaan de oprijlaan was. Huize Teylingerhorst werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd en vervolgens afgebroken. Ook de naam Bloemcamp verwijst naar een voormalige buitenplaats. De kern van de wijk is buitenplaats De Wittenburg.

Op de plek van De Wittenburg staan al sinds de zestiende eeuw huizen. In de achttiende eeuw was er een groot huis met een gracht eromheen, dat Het Huys te Hoefijser genoemd werd; een deel van deze structuur is nog aanwezig. De bijbehorende boerderij heette Het Cleijn Hoefijser en bestaat nog steeds (Laan van Koot 20). In de achttiende eeuw werd het omringende park verfraaid in de vroege landschapsstijl met een Grand Canal en heuvels, een tuinkoepel en een ijskelder. In 1899 kocht jonkheer Helenus Marinus Speelman (1857-1909), een koopman die rijk geworden was van de handel in Indië, het buiten en bouwde er een nieuw huis naar ontwerp van de architect J.J. van Nieukerken en zijn zoons in Hollandse neo-renaïssancestijl; de tuinaanleg in de Gemengde Tuinstijl is van Henri Copijn. Speelman noemde zijn huis Kasteel De Wittenburg.

In 1924 werd het wegenplan voor Nieuw Wassenaar ingediend en werden strikte bouwregels voor het uiterlijk en de positionering van de villa's en landhuizen gefor-

muleerd. De meeste landhuizen stammen uit de jaren dertig en liggen aan de Kerkeboslaan, Bremhorstlaan en Teylingerhorstlaan. In dit deel van de wijk domineren de huizen van Van Lindonk. Hij ontwierp er verschillende villa's en landhuizen, onder andere aan Kerkeboslaan 4 (ca. 1930) en 5 (1930), Teylingerhorstlaan 6 (1933) en Bremhorstlaan 21 (1934), en ook enkele dubbele woonhuizen zoals Teylingerhorstlaan 1-17 en 23-25 uit 1931-1933.

De rest van de wijk bestaat vooral uit twee- en meer-onder-een-kap-woningen voor de middenstand. Onderdeel van de wijk waren een kerk en school; beide zijn inmiddels gesloopt.

Kerkeboslaan 5, in 1930 door H.W. van Lindonk ontworpen. Foto 2011.

Kasteel De Wittenburg. Foto 2021.

Binnen Klingen

Binnen Klingen is een woonwijk gelegen tussen Buurtweg- Zijdeweg-de weilanden langs de Wittenburgerweg en de terreinen van buitenplaats Clingenbosch. Vóór de ontwikkeling tot woonwijk, die in het Interbellum (vooral aan de Buurtweg en Laan van Koot) en na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond, was het gebied onderdeel van de buitenplaatsen Duindigt en Clingenbosch/Voorlinden/Blankenburg. De eerste huizen verrezen aan de Laan van Koot. Deze laan is sinds 1920 genoemd naar de familie Koot die vanaf 1850 tot 2000 de boerderij Het Cleijn Hoeffijser pachtte; de laan is echter al ouder en was oorspronkelijk onderdeel van de Schouwweg.

Een belangrijk stempel drukte M.E. van der Wall op de wijk. Hij ontwierp in 1913 een villa met kantoor, in de nieuw zakelijke stijl vormgegeven, aan de Laan van Koot. Het huis is gesloopt, net als de school van architect Van Lindonk (Zijdeweg 20). In de jaren 1920 werd de wijk in deelprojecten bebouwd door verschillende maatschappijen. De meest bekende villa in de wijk is van architect A.J. Kropholler op Zijdeweg 5 uit 1921. Eind jaren dertig kocht de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende goederen Stadsuitbreiding Noorderkwartier de buitenplaats Clingenbosch en gronden bestemd voor woningbouw in Binnen Klingen. Deze woningbouw kwam na 1940 op gang, zoals bijvoorbeeld de woningen aan de Klingelaan van de Voorburgse architect A. van Essen.

De wijk kent een verdichting langs de meer zuidelijke straten, zoals Distel-, en Helmlaan en Binnenweg, met kleine percelen en huizen waaronder ook vele twee-onder-een-kapwoningen. Door afwisseling in hoofdvorm, wisselende nokrichtingen en voorgevelrooilijnen kent de bebouwing van het noordelijke deel van Binnen Klingen, een grotere variatie en minder eenheid dan het zuidelijker deel.

Rijksdorp

Rijksdorp is een villawijk aan de rand van de Wassaense duinen, die vanaf 1920 ontwikkeld werd op de terreinen van de voormalige zeventiende-eeuwse buitenplaats Rijksdorp, waarvan het huis kort na de Eerste Wereldoorlog was afgebroken. De wijk werd, net als de Drie Papegaaien, ontwikkeld door de exploitatiemaatschappij Rijksdorp onder directie van C.F.A. Jonkers. Architect Co Brandes ontwierp het stratenpatroon. Hij maakte hierbij gebruik van de bestaande structuur, waaronder de zeventiende-eeuwse formele structuur van de parkaanleg. In de wijk liggen nog restanten van de buitenplaats, zoals een watergang met een komvormige vijver en een beukenlaan erlangs (nabij Katwijkseweg 15). Uit de vroegste periode van de villawijkontwikkeling staan in de wijk nog een toegangshek en een van de oorspronkelijke lantaarnpalen (nabij Vleysmanlaan 1) van de wijk naar ontwerp van Brandes. Voor Jonkers ontwierp architect Henk Wegerif in 1925 De Witte Hoogt, een woonhuis met kantoor, aan de Meijboomlaan 4-6, dat bedoeld was om na voltooiing van de buurt als theetuin en hotel in gebruik genomen te worden. Dit laatste is nooit gebeurd. Verspreid over Rijksdorp kwamen in de vooroorlogse periode een aantal opvallende villa's tot stand op ruime kavels, waaronder Van Bergenlaan 6 (J.H. Plantenga, 1921), Van der Doeslaan 1 (F. Stam, 1928) en Meijboomlaan 1 (S. de Clercq, 1922). A.H. Wegerif bouwde in de jaren twintig verschillende villa's in Rijksdorp en was ook na de oorlog actief in de wijk, toen meer kleinschalige villa's voor verdichting zorgden. Hij heeft daarmee een stempel op de architectuur van de wijk kunnen zetten. Verscheidene villa's zijn inmiddels gesloopt, zoals de naoorlogse woonhuizen aan Van Bergenlaan 19 (1957) en Van Bronckhorstlaan 32 (1952). Er res-

teren thans nog vier werken van Wegerif in Rijksdorp, namelijk zijn eigen woonhuis Villa de Pasch, Van Bergenlaan 7 (1925), Hagestate aan Van Bergenlaan 12 uit 1925, De Witte Hoogt aan Meijboomlaan 4-6 uit 1925 en Huize Renswoud, Van Bronckhorstlaan 34 uit 1927.

Bronckhorstlaan 34. Foto 2008.

Het hek van Rijksdorp. Foto 2012.

BEKNOPTTE BIOGRAFIEËN VAN ARCHITECTEN EN AANNEMERS

Hier volgt een aantal biografieën van architecten en aannemers die in de periode 1910-1940 een belangrijk stempel op de Wassenaarse woningbouwarchitectuur hebben gedrukt. De keuze is ingegeven door het aantal werken en de betekenis van de architecten voor de ontwikkeling van wijken of bouwstijlen. De keuze is niet volledig; er hebben meer vermaarde architecten in Wassenaar gebouwd. De keuze zegt ook niets over de kwaliteiten van de architectuur.

Over de architect Co Brandes

Jacobus Johannes (Co) Brandes (1884-1955) heeft in Wassenaar en de regio Den Haag een omvangrijk en gevarieerd oeuvre nagelaten. Dit omvat niet alleen woonhuizen, maar ook bijvoorbeeld scholen (Bonifaciuschool op het Kloosterland in 1918), kantoren, hotels en tuinontwerpen. Brandes stond bekend als vakkundig en hardwerkend en werd gewaardeerd om zijn kwaliteiten en als mens. Hij was lid van de Haagse Kunstkring en gaf regelmatig lezingen. Daarnaast richtte hij in 1918 het tijdschrift 'Levende Kunst' op, dat diende om eigentijdse architectuur en kunst onder de aandacht te brengen. Brandes genoot zijn opleiding in een timmermanswerkplaats en als bouwkundig tekenaar. Vervolgens werkte hij bij diverse architec-

Bonifaciuschool van Co Brandes.
Foto 2018.

Toegangshek van De Boeckhorst op de Schouwweg 68-69 uit 1917 met bouwaardewerk van Willem Brouwer. Foto 2008.

tenbureaus waaronder dat van Van der Steur in Haarlem en vanaf 1909 werkte hij voor het architectenbureau Hoek & Wouters, toen gevestigd in Den Haag. In 1912 werd hij compagnon binnen dat bureau. Het is moeilijk toeschrijvingen te doen wat betreft de projectarchitect voor werken binnen het bureau. Over het algemeen wordt aangenomen dat Wouters de acquisitie deed en zich vooral met de projectontwikkeling bezig hield. Hoek had de dagelijkse leiding van het bureau en Brandes ontwierp. Daarom worden de werken van het bureau Hoek & Wouters vanaf 1909 doorgaans aan Brandes toegeschreven. Bovendien bleef Brandes na de opheffing van het bureau in 1915 tot 1918 voor Wouters werken, zodat ook na deze tijd werken van het bureau van Wouters van Brandes' hand kunnen zijn.

Er zijn in Wassenaar circa 25 werken van Co Brandes bewaard gebleven. Daaronder zijn verscheidene rijksmonumenten, zoals De Boeckhorst (Schouwweg 68-69, 1913),

Detail geveltop van de entree van Schouwweg 102. De entree valt op door het rijke bouwaardewerk, uitgevoerd door de firma W.C. Brouwer, met invloeden uit de batikcultuur. Foto 2003.

Villa Maarheeze (Rijksstraatweg 675, 1914), Nijenstede (Schouwweg 107, 1915), de Bonifaciussschool (Kloosterland, 1917) en Schouwenhoek (Schouwweg 102, 1917). Het huis op de hoek Buurtweg-Waldeck Pymontlaan, genaamd Hilgestede, uit 1919 in De Kieviet is beschermd als gemeentelijk monument.

Aanvankelijk ontwierp Co Brandes in de Nieuw Historiserende Stijl, hiervan is Villa Maarheeze een voorbeeld. Later ontwikkelde hij een vormtaal in de Nieuwe Haagse Schoolstijl, zoals Groot Haesebroekseweg 51. Hierbij stond een evenwichtige massaopbouw en een kubistische wijze van bouwen met in- en uitspringende gevelvlakken centraal. De daken werden van ruime overstekken voorzien, zodat de sterke horizontale geleiding van de gevels ook ondersteund werd door de dakranden. Daarnaast werd veel aandacht in het ontwerp besteed aan de relatie tussen binnen en buiten en een vloeiende overgang daartussen, zoals overdekte terrassen en loggia's. Bij deze wijze van ontwerpen hoorde een tuin in Nieuw Architectonische Tuinstijl, waarin ook veel aandacht werd besteed aan de overgang van het huis naar de tuin, waarbij geleidelijk van binnen, naar semi-binnen (erkers, veranda's, pergola's), naar een stenig buiten (terras) en vervolgens (via trappen) naar de tuin overgegaan wordt. Het 'buiten-binnen-zijn' komt bij Groot Haesebroekseweg 51 niet alleen tot uitdrukking in het terras maar ook in de loggia op de verdieping (aan de achterzijde). Brandes' werken in de Nieuwe Haagse Schoolstijl zijn bijvoorbeeld het nabijgelegen Meijenhage op Duinvoetlaan 2 uit 1918 dat hij voor zichzelf bouwde, Koninginneweg 1, Septima, uit 1921 en Konijnenlaan 41 uit 1924 (inclusief een tuinontwerp in Nieuw Architectonische Tuinstijl). Van al deze ontwerpen is Groot Haesebroekseweg 51 het meest geraffineerd in opbouw en detaillering.

Over de architect Johannes Mutters

Johannes Mutters jr. (1858-1930) stamt uit een geslacht van timmermannen en meubelmakers. De firma H.P. Mutters was een timmer- en meubelfabriek uit Den Haag, die grote faam genoot op het gebied van interieurarchitectuur. Mutters startte zijn werkcarrière na een gedegen opleiding rond 1890 in zijn geboorteplaats Den Haag. Zijn vroege oeuvre is grotendeels in Den Haag gerealiseerd en is breed in type gebouwen (onder meer winkels (bijv. Hoogstraat 30, 1898), horeca (bijv. Dagerlijke Groenmarkt 37, 1889-1890), woonhuizen (bijv. Eisenhowerlaan 132, 1909) en in stijlen (eclectisch, overgangsarchitectuur, Art Nouveau). Onder het Haagse werk bevindt zich een aanzienlijk aantal rijksmonumenten. Mutters is onderscheiden tot ridder in de orde van Oranje-Nassau en als ridder van het Franse Legioen van eer vanwege zijn verdiensten als architect-decorateur van de Nederlandse afdeling van de Parijse Wereldtentoonstelling van 1900. Mutters ontwierp in 1923 een groot-schalig uitbreidingsplan voor Wassenaar.

In 1915 vestigde Mutters zich in Wassenaar, in zijn zelfontworpen Villa Berkenhof in De Kieviet. Dit woonhuis annex kantoor stond aan de Berkenlaan 1 en werd in 1975 gesloopt. Hij ontwierp ook het stedenbouwkundige plan voor de wijk. In De Kieviet ontwierp Mutters in de periode van 1914 tot 1918 zes lokvinken, waarvan Duinweg 1 (1914) de eerste was. Onder de lokvinken zijn ook onder meer Iepenlaan 8 (1914) en Prins Hendriklaan 7 (1918). De lokvinken waren bedoeld ter promotie van het villapark en Duinweg 1 werd gebouwd op een prominente zichtlocatie in het villapark. Daarnaast ontwierp Mutters voor De Kieviet ook een kerk (Oranjelaan 2, 1923), een schoolgebouw (Buurtweg 16, 1922) en een groot aantal woonhuizen, zoals Berkenlaan 4 (1919), Duinvoetlaan 7 (1919), Duinweg 4 (1917), Mecklenburglaan 6 (1920) en

Duinweg 1 is een van de eerste landhuizen in cottigestijl, die J. Mutters in 1914 voor de nieuwe villawijk De Kieviet ontwierp. Foto 1920. GAW18091.

Weteringlaan 11 (1919). Het woonhuis op Julianaweg 8, villa Zonnehof uit 1920, is beschermd als rijksmonument. Ook in de jaren '20 bouwde Mutters nog in De Kieviet, zoals Wilhelminaplein 5 (1928) en Wilhelminaplein 3 (1929). Ondanks dat verschillende huizen gesloopt zijn, zoals behalve Berkenhof ook Voorduin (Berkenlaan 3, gesloopt in 1974), resteren in Wassenaar nog zo'n twintig huizen van Mutters.

Over de architect Herman van Lindonk

Hermanus (Herman) Willem van Lindonk (1893-1984) studeerde aan de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam, waar architect Kromhout één van zijn leermeesters was. Aansluitend volgde hij als toehoorder colleges aan de Technische Hogeschool in Delft. Hoogleraar Visser attendeerde hem op de mogelijkheden die de groeiende gemeente Wassenaar hem als architect te bieden had. Het was de periode waarin een groot aantal buitenplaatsen verkaveld werd ten behoeve van villabouw. Na zijn huwelijk in 1920 vestigde Van Lindonk zich in Wassenaar, waar hij talloze villa's, landhuizen en woningen zou ontwerpen. Hij woonde op de Lange Kerkdam; eerst op nummer 59 en later op nummer 64. Beide huizen noemde hij Sonnehuys. Zijn bouwwerken onderscheidden zich vooral door hun zorgvuldige metselwerk van donkerroodbruine baksteen met riet of leien gedekte kappen en prominente schoorstenen, die verwijzen naar de Engelse cottigestijl.

Van Lindonk drukte zijn stempel op het villapark De Paauw, waar hij tientallen huisnummers op zijn naam heeft. Dit gebied, oorspronkelijk behorend bij buitenplaats De Paauw, werd vanaf 1925 ontwikkeld.

Ook heeft Van Lindonk een omvangrijk oeuvre in Nieuw Wassenaar achtergelaten. Hier golden net als bij De Paauw strikte regels voor het uiterlijk en de positionering van de bebouwing. Van Lindonk ontwierp er verschillende villa's en landhuizen, onder andere aan Kerkeboslaan 4 (ca. 1930) en 5 (1930), Teylingerhorstlaan 6 (1933) en Bremhorstlaan 21 (1934), en ook enkele dubbele woonhuizen zoals Teylingerhorstlaan 1-17 en 23-25 uit 1931-1933.

Van Lindonk heeft tevens in andere wijken gebouwd, zoals de grote landhuizen Hertelaan 1 (1928) en Jagerslaan zuid 2a (1938) en andere typen gebouwen ontworpen, zoals de christelijke school aan de Herenweg (1924).

Na de Tweede Wereldoorlog bouwde hij voort in Wassenaar, waaronder Bremhorstlaan 7 uit 1955. Van Lindonk bleef tot aan zijn pensionering actief in Wassenaar en de directe omgeving en ontwierp in 1960 nog Lindelaan 1 in Oud Wassenaar, waarbij hij liet zien dat hij zich ook in de architectuurstijl van de Wederopbouw had verdiept.

Victoriaaan 11-13, dubbele woonhuizen van Van Lindonk uit 1928 in De Paauw. Foto 2013.

Over de architect Van de Wall

Marinus Emmerikus van de Wall (1883-1976) doorliep de middelbare school in Den Haag en studeerde in 1911 af aan de Technische Hogeschool in Delft als bouwkundig ingenieur. Aanvankelijk was zijn studierichting Civiel, maar na een studiereis door Engeland raakte hij zo gefascineerd door de landhuizen daar dat hij omzwaaide naar Bouwkunde. Buiten wonen en werken was zijn ideaal en de aanbieding om bij een dienst voor Gemeentewerken te komen werken sloeg hij af om zich in 1913 als architect in Wassenaar te kunnen vestigen. Hij specialiseerde zich vanaf dat moment in het ontwerpen van villa's en landhuizen. Hij bouwde van 1912 tot ver in de jaren vijftig vooral in Wassenaar. Daarnaast ontwierp hij villa's in Voorburg, Rotterdam en zelfs in Engeland. In totaal zijn er nog bijna veertig huizen in Wassenaar behouden die cultuurhistorisch waardevol zijn bevonden. Twee huizen zijn beschermd als rijksmonument: villa Baldershage uit 1915 aan de Duinweg 14 en Schakenburg aan de Raadhuislaan 1 uit 1923. Hij was een van de eerste architecten die villa's ontwierp in De Kieviet. Villa Ebby uit 1912 aan de Duinweg 20 tekende hij voor zichzelf, het was het allereerste huis in De Kieviet. In 1915 volgden Iepenlaan 4 en Duinweg 14. Het ontwerp voor de Auberge De Kieviet (1917) is ook van zijn hand. Hij ontwierp verscheidene huizen aan de Groot Haesebroekseweg, nummers 19, 21, 43, 59 en 61 en Lijsterlaan 1 (Ymkerhoeve, 1920). Zijn overige werken zijn voornamelijk in Groot Haesebroek en Nieuw Wassenaar gelegen, waaronder een van zijn laatste werken op Van Calcarlaan 34 uit 1955.

Van de Wall liet zich inspireren door de stijl van de Engelse 'cottages' en probeerde deze in zijn landhuizen hoog te houden. Hij was het niet altijd eens met variaties

daarop. Op 26 juli 1929 schreef hij in het voorwoord van zijn fotoboek "Eenige Landhuizen te Wassenaar" over de redenen om dit uit te geven: "(...) als bijkomende omstandigheid om tot uiting te kunnen brengen het feit dat ik nooit gebouwen heb ontworpen welke ik voor landhuisbouw verfoei: de landhuizen met platte daken, ronde daken, horizontale ruitverdelingen, verticale gevelversieringen, ze mogen door velen geapprecieerd, zelfs door vakbladen en onderwijsinstellingen verheerlijkt worden, ik zal me nooit kunnen vereenigen met deze kunstuitingen, welke gezellige landhuizen doen gelijken op gevangenissen, doozen, vliegtuigen, paddestoelen en dergelijke".

De villa's van Van de Wall hebben een aantal karakteristieke detailleringen die als zijn signatuur beschouwd mogen worden. Een voorbeeld van typerende detailleringen is een groepje – meestal negen – uitstekende bakstenen in vorm van een vierkant in de voorgevel. Een ander terugkerend detail is een tweetal elkaar twee maal kruisende lijnen waardoor een ruitvorm ontstaat, waarin soms het bouwjaar is vermeld. Ook de met siermetselwerk uitgevoerde, prominente schoorstenen zijn een terugkerend thema in zijn werk, net als de toepassing van Tudorbogen in de garagedeuren en in het interieur.

Gedurende korte tijd was Van de Wall lid van de Bond van Nederlandse Architecten. Niet alleen als architect maar ook als tennisspeler genoot Van de Wall een grote reputatie. Hij won onder meer de Gentlemen's Cup of the Hague in 1911, schreef het eerste Nederlandse boek over lawntennis en was vele jaren bestuurder van de Baafschon Lawntennisbond.

Duinweg 14. Foto 2003.

Over de architect Henk Wegerif

Ahazverus Hendrikus (Henk) Wegerif (Apeldoorn, 1888- Wassenaar, 1963) heeft een omvangrijk, herkenbaar en nationaal gewaardeerd oeuvre van met name woonhuizen gebouwd. Onder zijn opdrachtgevers bevonden zich onder meer de directeur van het bierconcern Heineken (huis Regenboog, Noordwijk aan zee, 1931) en de directeur van de Gist- en Spiritusfabriek te Delft (huis Solheim, Delft, 1932). Hij werd in het bedrijf van zijn vader opgeleid als timmerman. Na een paar jaar werken bij verschillende architectenbureaus reisde hij op 20-jarige leeftijd een jaar door de Verenigde Staten.

Zijn succesvolle bureau startte hij vervolgens al op 21-jarige leeftijd in Apeldoorn, waar hij in 1912 zijn eerste eigen woonhuis, genaamd De Pasch, bouwde. Zijn omvangrijke oeuvre in Apeldoorn heeft daar een belangrijk stempel gedrukt op de

architectuur van enkele buurten. Vanaf 1917 bouwde hij ook in Wassenaar, waar hij al snel zoveel opdrachten verwierf dat hij in 1925 besloot om naar Wassenaar te verhuizen. Zijn eerste opdracht in Wassenaar was een huis aan Hertelaan 7 in 1917. In 1922 volgde Huis Dewel aan de Rijksstraatweg 777. In de jaren twintig volgde onder meer Rust en Vreugdlaan 14 (1924), Backershagenlaan 52 (1925), Sophialaan 2 (1926) en Villa Lutkie op Waldeck Pymontlaan 11 (1927). Hij bouwde in 1925 zijn eigen woonhuis met atelier, eveneens genaamd De Pasch (Van Bergenlaan 7), op een hoge duintop in Rijksdorp – ten noordoosten van De Witte Hoogt. Wegerif bouwde overigens ook buiten Wassenaar, zoals de Willemsparkflat in Den Haag uit 1928-1931.

In de voor de bouw moeilijke periode van de jaren dertig en veertig hield Wegerif zich vooral bezig met filmdecors en met publicaties waarmee zijn denkbeelden invloed hadden op de Nederlandse architectuur.

Wegerif heeft veel woonhuizen gebaseerd op de Engelse landhuisstijl, maar zijn werken uit de jaren twintig vertonen een duidelijke invloed van het functionalisme. De zakelijke stijl van Van Bergenlaan 7 met toepassing van het platte dak, stalen ramen en principes zoals licht, openheid en een functionele relatie tussen interne indeling en gevelindeling is hiervan een belangrijk voorbeeld. De Witte Hoogt vertoont grote overeenkomsten met het eigen woonhuis, ook in de detaillering van de vensters. Ook na de oorlog verwierf Wegerif verschillende opdrachten in Wassenaar, zoals Lijsterlaan 7 (1950), Schouwweg 65a (1953) en Konijnenlaan 45a (1956). Vermeldenswaard is Vinkelaan 23, de atelierwoning, die hij in 1951 voor zichzelf bouwde.

De Witte Hoogt op Meijboomlaan 4. Foto 2012.

Over de architect Johannes Wouters

Johannes Thomas Wouters (1866-1932) en Zacharias Hoek (1863-1943) vormden samen het bureau Hoek & Wouters, dat een enorme invloed heeft gehad op de ontwikkeling van Wassenaar. Wouters was raadslid, architect en projectontwikkelaar en voerde de regie over de aanleg van veel villaparken in Wassenaar, zoals Wildrust, Backershagen en Groot Haesebroek. Hij was zoon van een bouwondernemer en studeerde aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Den Haag. Hij vestigde zich in 1893 zelfstandig als bouwkundige en bouwadviseur. Onder de studenten aan de Academie was ook Hoek, zoon van een viskoopman, die al op 13 jarige leeftijd in de bouw ging werken. Omdat zijn talent voor ontwerpen werd onderkend, kreeg hij de mogelijkheid om aan de Haagse academie te studeren. Na zijn studie werkte hij eerst bij een timmerman-architect en later bij

het gerenommeerde bureau van J.J. van Nieukerken. Vanaf 1893 had hij aspiraties om voor zichzelf te beginnen. Dit werd pas een succes toen hij zich in 1896 associeerde met Wouters. Het bureau bouwde zeer veel in Den Haag en Scheveningen. Zo werd Hoek directeur van de Maatschappij Park Zorgvliet die op de terreinen van het voormalige buiten van Jacob Cats een villapark ontwikkelde. Wouters raakte vanaf 1904 betrokken bij de projectontwikkeling in Wassenaar. Het eerste landhuis dat Hoek en Wouters in Wassenaar realiseerde was Liberty Hall/Hoogwolde (Rijkstraatweg 5689-570; gesloopt in 1952).

Wouters maakte, samen met bankier J.L.L. Heldring en Ph. Baron van Pallandt (eigenaar van Duinrell), van 1907 deel uit van de directie van de Maatschappij tot Exploitatie van Park Groot Haesebroek. Vanaf 1909 kwam Jacobus Johannes Brandes (1884-1955) de gelederen van het bureau versterken en werd hij aangemerkt als de hoofdontwerper. Bouwkundige A.Th. van Paassen was de bouwkundig tekenaar en C.M. Kranenburg had de dagelijkse leiding over de bouwplaatsen. De werken van het bureau vanaf 1909 tot ca.1918 worden doorgaans voor een groot deel aan Brandes toegeschreven; uitzondering daarop zijn Groot Haesebroekseweg 1, Schouwweg 106, Van der Oudermeulenlaan 19, Lindelaan 2, Schouwweg 69, 79, Stoeplaan 20, en Groot Haesebroekseweg 47, die aan Wouters worden toegeschreven. Het bureau was in eerste instantie in Den Haag gevestigd, maar verhuisde later naar de voormalige boerderij De Driesprong aan de Van der Oudermeulenlaan 13 te Wassenaar, dat door hen 'Huize De Driesprong in het park Oud-Wassenaar' werd genoemd.

Na 1918 werkte Wouters weer zelfstandig en ontwierp bijvoorbeeld in 1920 het huis met dienstwoning annex garage Clingenhorst (Rijksstraatweg 681/683). Hij verwierf vele opdrachten, zowel voor vrijstaande woonhuizen als voor dubbele woonhuizen, zoals de huizen aan het Burchtplein in 1927 maar ook voor scholen. Hij ontwierp in 1920 de r.-k. jongensschool aan de Van Heeckerenstraat 2 in samenwerking met architect P.N. de Bruijn. In 1932 ontwierp hij in opdracht van R.K. Parochiaal Kerkbestuur Sint-Willibrordus te Wassenaar de r.-k. kleuter- of Fröbelschool midden tussen de sociale woningbouw van de woningbouwvereniging Sint-Willibrordus in Oostdorp (Sint-Willibrordusstraat 15). Zijn laatste werk is mogelijk de woning voor het schoolhoofd aan de Van Heeckerenstraat 9 (1933).

School op de St.-Willibrordusstraat 15.
Foto ca. 2008.

Over architect Arie Bontenbal

Veel gebouwen met een sociaal-maatschappelijke functie zijn gebouwd naar ontwerp van architect A. Bontenbal; hij heeft in zijn functie als gemeentearchitect een groot stempel gedrukt op de gemeentelijke architectuur van de jaren 1920 en 1930. Ook na de oorlog was hij actief in Wassenaar. Veel van zijn werk is afgebroken, zoals de brandweerkazerne annex politiebureau, die op de hoek Van Zuylen van Nijveltstraat-Johan de Wittstraat stond.

Arie Bontenbal (1896-1972), geboren te Bleijswijk, werd opgeleid als bouwkundig tekenaar. In 1921 werd hij tijdelijk tekenaar voor de chef Gemeentewerken van Wassenaar. Een van zijn eerste eigen ontwerpen was een bollenschuur (1923), achter een bestaand woonhuis aan Oostdorperweg 159. Ondanks aangebrachte wijzigingen en opname in een bedrijfspand verwijst de schuur nog steeds naar de bloembollencultuur in het agrarische verleden van Wassenaar. Als lid van de Nederlandse Protestanten Bond ontwierp hij in 1921 aan de Lange Kerkdam 46 een kerk voor dit genootschap. Het inmiddels verbouwde gebouw kreeg een eenvoudige hoofdvorm met een hoog, met leien gedekt, zadeldak.

In 1926 volgde zijn benoeming tot gemeentearchitect van Wassenaar, wat inhield dat Bontenbal tot 1945 alle openbare gebouwen in de gemeente zou ontwerpen, waaronder diverse transformatorhuisjes. Het ontwerpen van het politiebureau annex brandweerkazerne in 1926 was een complexe opgave. Het gebouw moest behalve het politieonderkomen en een lijkenhuisje, ook twee bovenwoningen, een garage en een slangentoren (voor het drogen van de waterslangen) voor de brandweer omvatten. Dit fraai gedetailleerde ensemble werd eind twintigste eeuw afgebroken. Het moest, net als de vier-klassige ULO-school uit 1927 aan de Araweg 8, plaats maken voor woningbouw.

In 1931/32 ontwierp Bontenbal de Christelijke Fröbelschool aan de Johan de Wittstraat. In hetzelfde jaar ontwierp hij ook een (eveneens afgebroken) dubbele school voor christelijk en openbaar onderwijs met elk zes lokalen aan de Bloemcamplaan in het villapark Nieuw Wassenaar. De christelijke school vereiste speciale gemeentelijke toestemming. De lange kavellengte maakte twee afzonderlijke hoofdingangen en speelplaatsen mogelijk. Beeldbepalend was de sterkte ritmering van de raamopeningen, die naar gelang het gebruik in de achterliggende ruimte verschillende afmetingen hadden. Daarnaast was de zorgvuldige detaillering typerend. Een jaar later kwam een acht lokalen tellende openbare school, de Europa-school (nu woongebouw) tot stand, op de hoek Johan de Wittstraat / Van Zuylen van Nijveltstraat – schuin tegenover het politiebureau annex brandweerkazerne. Ook bij dit gebouw bepaalde de ritmering van de raamopeningen in sterke mate het beeld.

Bontenbal had ook grote belangstelling voor bouw van landhuizen. Hij ontwierp er verschillende, in Wassenaar maar ook in Aerdenhout, Oosterbeek, Arnhem, De Steeg en Bussum. Met zijn talloze beschrijvingen van voorbeelden en van eigen werk in het *Weekblad voor het landhuis Onze Tuinen met Huis en Hof* leverde hij een belangrijke bijdrage aan het verspreiden van de zogeheten nieuwe landhuisarchitectuur. Ongeveer twintig artikelen waren gewijd aan Wassenaarse villa's en landhuizen. Behalve aan functionele en situationele aspecten, zoals indeling van het perceel en ligging van huis en garage, besteedde hij ook aandacht aan praktische zaken als de vloerbedekking in de badkamer, de toepassing van radiatoren in het huis, de verwarming van garages, de inrijhekken en de honden- en duivenhokken op het terrein. Samen met H. van der Kloot Meijburg schreef hij twee delen voor de publicatie *Landelijke Bouwkunst* in 1928-1929.

Na de Tweede Wereldoorlog ontwierp Bontenbal in Wassenaar zowel het Bevrijdingsmonument aan de Lus (1945-1946) als het Wilhelminamonument (1950) aan de Kerkstraat (hoek Storm van 's-Gravesandeweg). Zijn meeste aandacht ging echter uit naar het herstel van verwoeste boerderijen in Zeeland en de Wieringermeer. Bontenbal bleef tot zijn pensionering architect bij de Rijksgebouwendienst.

Politiebureau annex brandweerkazerne met een toren die diende voor het drogen van de brandslangen, gelegen op de hoek Van Zuylen van Nijveltstraat-Johan deWittstraat, ontworpen door architect A. Bontenbal, Foto ca. 1923. GAWo2014.

Europaschool, op de hoek van de Van Zuylen van Nijveltstraat en de Johan deWittstraat. Foto ca. 1930. GAWo4072.

Over architect Piet de Bruijn

Petrus (roepnaam Piet) Nicolaas de Bruijn (1898-1968) was de zoon van de gemeentelijke bouwopzichter De Bruijn en trad in zijn vaders voetsporen met een opleiding technisch tekenen op de ambachtsschool. Daarna werkte hij zo'n tien jaar bij het bureau van Joh. Wouters. Zijn katholieke geloofsovertuiging speelde een grote rol in zijn leven en werk, waarin relatief veel katholieke scholen en kloosters voorkomen. Hij werkte alleen, maar ook in samenwerking met anderen, onder wie architect Piet van der Klaauw. Hij ontwierp in Wassenaar als een van zijn eerste werken, in 1919 het huis Domus Apex aan de Kerkstraat 53, gevolgd in 1925 door het huis 't Berkje aan de Rust en Vreugdlaan 13 en in 1928 de winkel-woning op de hoek Burchtlaan-Kerkstraat-Windlustweg (Burchtlaan 30-32). Hij was betrokken bij het ontwerp voor de r.-k. school aan de Van Heeckerenstraat 2 en ontwierp hiervoor in 1951 de uitbreiding; evenals de gymzaal (1931) en de H.N.O.-School (1935); de laatste zijn gesloopt.

Het dubbele woonhuis Burchtlaan 30-32 kwam in 1927 naar ontwerp van P.N. de Bruijn tot stand. Foto 2012.

Over aannemer Gerard Verboog

De Wassenare aannemer Gerard François Verboog (ca. 1868-1949) had een familiebedrijf, dat veel gebouwd heeft in Wassenaar en een duidelijk stempel heeft gedrukt op de bebouwing van Wassenaar en de Waalsdorperlaan in het bijzonder. Hij bouwde zijn eigen woonhuis met werkplaats rond 1910 op Waalsdorperlaan 22, en voegde in 1922 op het achtererf een forse, vrijstaande timmermanswerkplaats (Waalsdorperlaan 22b) toe. Ook werd op het achtererf nog een rijtje arbeiderswoningen gebouwd voor het personeel.

G.F. Verboog was onder meer aannemer en tevens architect van de woningen Kerkstraat 38-40 uit 1909 en het dubbele huis Nassaulaan 1-3 uit 1925 en aannemer van het landhuis Coromote aan de Buurtweg 89-91 uit 1924. In 1968 is het aannemersbedrijf Verboog, dat eerst door zoon R.G. Verboog (1899-1981) en daarna door kleinzoon en eveneens bouwkundige G.J. Verboog (1932) werd voortgezet, verkocht. Leden van de familie Verboog woonden aan de laan en waren ook eigenaar van diverse panden aan de laan, waaronder huisnummer 23 t/m 27 (24: J.J. Verboog en 27: C.C. Verboog), 27a en nummer 28 (eigenaar C.C. Verboog, graanhandelaar en broer van G.F. Verboog). J.J. Verboog (1898-1982) werkte als boekhouder/administrateur in het aannemingsbedrijf van zijn broer R.G. Verboog. Een broer van G.F. Verboog, Hendrik, werkte als tuinbaas bij Duindigt en woonde op het terrein van Duindigt. De Waalsdorperlaan werd vanwege de aanwezigheid van de vele leden van de familie Verboog in de volksmond 't Verbogenlaantje' genoemd.

Waalsdorperlaan 22. De decoratie van de gevel verwijst naar het beroep van de bouwer, aannemer Gerard François Verboog. Foto 2012.

Over G.J. van der Mark

Wassenaarder G.J. van der Mark (1866-1943) hield zich als bouwkundige en aannemer vanaf 1905 vooral bezig met agrarische bouw, maar realiseerde ook een grote reeks aan woningen (Buurtweg 136-138, 1905) en bijzondere huizen. Hij werkte veel voor opdrachtgevers zoals Jochems, baron Van Heeckeren van Wassenaar en Baron Schimmelpenninck van der Oye. Behalve verbouwingen ten behoeve van de agrarische functie, verbouwde hij ook boerderijen tot woonhuis, zoals de boerderij Vinkenlust aan de Prins Frederiklaan en Loevestein aan de Raaphorstlaan. Hij was geen vernieuwer en ontwierp doorgaans in traditionele - of neostijl, zoals bij Villa De drie koningen (Maritima, Papeweg 2/Vinkelaan 3-6, 1911-1913) en huize Ivicke in 1913 in Lodewijk XVI-stijl; dit rijksmonument wordt gezien als het hoogtepunt in zijn oeuvre. Naast zijn bouwkundige werk was hij commandant van de Wassenare brandweer en als amateurhistoricus heeft hij veel over de geschiedenis van Wassenaar in woord en beeld vastgelegd.

Prentbriefkaart van huize Ivicke aan de Rust en Vreugdlaan 2, ontworpen in 1912 door G.J. van der Mark voor A.F.J. van Hattum. Foto ca. 1920. GAWO1772.

ANDERS WONEN

Behalve de villabouw kent Wassenaar ook een ruim assortiment aan andere typen woonhuizen, zoals dienstwoningen, dubbele woonhuizen, rijtjeshuizen en sociale woningbouw. Deze woningbouw, met aan een wijk of straat gebonden architectuur, domineert de bouwperiode 1910 tot 1940.

Zo zijn de geschakelde middenstandswoningen van het architectenbureau van Johannes Wouters uit de jaren twintig typerend voor de bebouwing rond het Burchtplein en aanliggende straten, zoals de Wassenaerstraat. Ook bepalen de werken van dit bureau het beeld van de Wittenburgerweg. Aan bijvoorbeeld de Zijlleen en Santhorstlaan kwam de architectuur eveneens voor een groot deel in dezelfde periode (1923) en volgens eenzelfde ontwerp tot stand, net als aan de Van Zuylen van Nijveltstraat (overwegend jaren dertig). Hierdoor is er grote eenheid in deze straten.

Langs de Lange Kerkdam verrezen vanaf 1909 woningen, die veelal gebouwd werden door een beperkt aantal aannemers/architecten die zelf als projectontwikkelaar optraden, zoals de gebroeders Nicolaas Hendrik en Gerrit de Roo. De gebroeders bouwden rond 1920 in totaal negen woningen aan de Lange Kerkdam. De woningbouw van de wijk De Paauw (inbegrepen de latere woningbouw aan de Lange Kerkdam) uit eind jaren 1920, wordt gedomineerd door de werken van architect Herman van Lindonk.

Ook de Oostdorperweg ontwikkelde zich met name vanaf 1910 met de bouw van voornamelijk kleine huizen en aan de haven enkele cafés. Hier domineerden met name lokale aannemers de bouw, zoals Van Remmerswaal en Looijestijn. De woonhuizen met bollenschuren erachter stammen uit deze tijd en werden door dorpsgenoten gebouwd. Hetzelfde geldt voor de Kerkstraat, waar rond 1910 veel (dubbele) woonhuizen werden gebouwd door lokale architecten/aannemers zoals Van der Mark, Leijen, Verboog en Looijestijn.

De woningen aan het Havenplein 2-26 en 1-27 werden rond 1930 door de gemeente gebouwd naar tekeningen van de gemeentearchitect A. Bontenbal op de plaats van een voormalige vuilnisbelt. Op huisnummer 1 bevond zich vanaf 1935 tot 1970 een badhuis, waarvoor twee woningen naar ontwerp van de gemeentearchitect uit 1934 verbouwd werden. Dit badhuis was niet het eerste van Wassenaar: het verving het badhuis in het poortgebouw aan de Bloemluststraat van de Wassenaarse Bouwstichting.

Havenplein, woningen met badhuis. Ansichtkaart, verstuurd in 1936. Collectie Gerard Bouwman.

Aan de Menkenlaan staan karakteristieke dienstwoningen die bij de buitenplaats Rust en Vreugd hoorden. Het zijn geschakelde arbeiderswoningen zoals die ook elders, aan de Waalsdorperlaan (de dienstwoningen van Duindigt), aan de Van Brienenlaan (van Clingendael), en aan de Buurtweg (van Voorlinden en Duindigt) staan. Ze vallen op door hun hoge kwaliteit in detaillering en materiaalgebruik. Wassenaar heeft ook voormalige dienstwoningen, zogenaamde beambtewoningen, van de in 1887 opgerichte Haagse Tramweg-Maatschappij (HTM). Deze woningen zijn gelijktijdig met de aanleg van de tramlijn in 1923 gebouwd bij de in 1974 gesloopte tramremise.

Sociale woningbouw in Oostdorp en Kerkehout

Het was de burgemeester, jhr. Bertram Storm van 's Gravesande (1873-1959), die het voortouw nam voor de Wassenaarse sociale woningbouw. Hij volgde daarmee de landelijke trend, waarbij sociale woningbouw na de inwerkingtreding van de eerste Woningwet en Gezondheidswet in 1902 een impuls kreeg. Hij bracht in 1912 een groep notabelen bijeen die het bestuur ging vormen van de Wassenaarsche Bouwvereniging; zelf werd hij voorzitter. Onder de bestuursleden van het eerste uur bevonden zich de architecten A. Broese van Groenou en J.Th. Wouters. Deze vereniging was de eerste woningbouwvereniging van Wassenaar; in 1919 volgde de Woningbouwvereniging St. Willibrordus, opgericht door de r.-k. Volksbond. Aanleiding voor de oprichting was dat Wassenaar aan het begin van de twintigste eeuw een onstuimige groei doormaakte. Veel voormalige buitenplaatsen kwamen in handen van projectontwikkelaars die ze grotendeels verkavelden en er villawijken van maakten. Vooral vanuit Rotterdam kwam een grote groep 'havenbaronnen' en andere zakenlieden met hun gezinnen naar Wassenaar. Deze gezinnen werden veelal bijgestaan door veel personeel: koetsiers, chauffeurs, tuinlieden, dienstbodes, huisknechten enzovoorts. Voor deze werknemers moest woonruimte gevonden worden, net als voor de bouwvakkers en bedienend personeel. Niet alle buitenplaatsen bouwden zelf woningen voor hun personeel. Bovendien ging het niet alleen om het huisvesten van buitenplaatspersoneel, maar ook om woningen voor schelpenschippers en werklieden van de bollenvelden, de haven en de gasfabriek. De Wassenaarsche Bouwvereniging (tegenwoordig Wassenaarsche Bouwstichting geheten) vond na enig zoeken twee locaties die geschikt waren voor de bouw van goede en goedkope arbeiderswoningen. Dat was in het Oostdorp (ten noordwesten van de Oostdorperweg en nabij het dorpscentrum) waar circa 7 hectare grond van kwekers, waaronder de gronden genaamd De Hallekens, werd aangekocht. Hier werden in 1914 de eerste woningen gebouwd. In het Kerkehout kon in 1913 3,5 hectare grond aangekocht worden en ging in 1919 de eerste schop de grond in. Zo ontstond er ook een sociale woningbouwwijk in het zuiden van het dorp. Ontwerper van de eerste huizen was de eerste secretaris van de bouwvereniging, de architect Dolf Broese van Groenou (1880-1961). Broese van Groenou, in Delft afgestudeerd als bouwkundig ingenieur, stamde uit een familie die in Nederlands-Indië rijk geworden was in de suikerverwerking. Broese van Groenou woonde in zijn zelfontworpen Wassenaarse villa aan de Groen van Prinstererlaan 1 (1906) en ontwierp het huis Duinauwe aan de Groot Haesebroekseweg 12 (1911). Hij heeft een klein oeuvre nagelaten en maakte zijn laatste ontwerpen toen hij 43 jaar oud was. In het Oostdorp ontwierp hij acht woonblokken, na eerder ervaring te hebben opgedaan met het ontwerpen voor middenstandswoningen in het tuindorp 't Lansink in Hengelo, een arbeidersparadijs dat was gesticht door fabrieksdirecteur C.F.

Stork. In 1913 ontwierp Broese van Groenou (1880-1961) een plan voor 49 arbeiderswoningen met twee winkels inclusief een poortgebouw aan de Oostdorperweg/Rozensteinstraat/ Hallekensstraat/Bloemluststraat (het zogenaamde complex 1). De blikvanger is een poortgebouw met daarin een vergaderruimte voor algemeen gebruik. Broese van Groenou kan gekenschetst worden als een 'luxe' architect. Hij ontwierp zeer gedetailleerde villa's, voorzien van veel aansprekende details. Bij Oostdorp liet Broese van Groenou zich inspireren door oud-Engelse cottages, wat zich onder andere uitte in de met roeden verdeelde ramen, de vakwerkbouw en het pleisterwerk van de gevels. Al die aardige details veroorzaakten wel wat hogere bouwkosten.

Broese van Groenou ontwierp ook het tweede complex aan de Rozensteinstraat in 1918. Voor de bouw van het derde complex in 1924 aan de Bloemluststraat, Schulp-plein en Schulpstraat werd Broese van Groenou niet gevraagd, omdat er bezuinigd moest worden op de bouwkosten. Ook de bouwfases 4 tot en met 8 werden niet door Broese van Groenou ontworpen, deze kwamen tot stand naar ontwerp van het toonaangevende architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok uit Rotterdam. Dit bureau hield zich bezig met volkshuisvestingvraagstukken en maakte vele stedenbouwkundige (wederopbouw)plannen voor steden, dorpen en uitbreidingswijken. Marinus Jan Granpré Molière (Oudenbosch 1883-Wassenaar 1972) was een invloedrijke architect, stedenbouwer en theoreticus. De bouwblokken zijn op een voor Granpré Molières typerende wijze niet evenwijdig en niet haaks ten opzichte van elkaar gesitueerd, waardoor gerende straten en wigvormige restructuuren zijn ontstaan. Dit heeft hij ook in zijn stedenbouwkundige plan voor Kerkehout toegepast waar in de architectuur eveneens grote overeenkomsten zichtbaar zijn. In Kerkehout werden de eerste plannen van Broese van Groenou niet uitgevoerd vanwege de Eerste Wereldoorlog. In 1919 ging het eerste project in Kerkehout van start met de woningen aan Het Kerkehout, Adrianastraat en Louisestraat. Alle woningen werden voorzien van gas, elektriciteit en stromend water. In 1922 volgde een tweede project naar tekeningen van gemeentearchitecten Beijersbergen en Bontenbal en in 1928 het derde door het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok.

Deze sociale woningbouw is zowel stedenbouwkundig als architectonisch door vooraanstaande architecten ontworpen en daarmee van grote waarde.

Schulp-plein gezien vanaf de Bloemluststraat. Rechts Schulp-plein 7-14 (complex 4) met op de hoeken een woonwinkelpand. Foto ca. 1930/1935. GAWo1368.

Poortgebouw aan de Bloemluststraat, Oostdorp. Foto 2008.

Charitatieve instellingen en huisvesting voor ouderen

Rond 1929 werden in opdracht van de regenten van de Wilhelmina-Alida-Stichting en naar ontwerp van architect S. de Clercq (de huisarchitect van dhr. en mw. Van Ommeren-de Voogt) op het terrein van Rust en Vreugd twee gebouwen van hoge architectonische kwaliteit gebouwd, namelijk het verzorgingstehuis Johannahuis (Schouwweg 72) en het WAVO-park (Schouwweg 81) voor de kosteloze huisvesting voor armlastig geworden dames van goede komaf. In het WAVO-park werden behalve woningen ook een kruidenierswinkel en een theesalon ondergebracht. De grootte en hoogte van het Johannahuis waren voor Wassenaar ongekend. De vorm en inrichting van het WAVO-park, in een halve maan en met een vijver, zijn van hoge ruimtelijke kwaliteit. Ook bij het Johannahuis is een waterpartij onderdeel van het ontwerp. Het Johannahuis bood lange tijd zorg aan ouderen die door lichamelijke en/of geestelijke problemen afhankelijk waren geworden, maar is nu een appartementencomplex.

Rechts: WAVO-park. Foto 2003.

Trappenhuis van het Johannahuis. Foto 2003.

Atelierwoningen

Wassenaar was en is een aantrekkelijke vestigingsplaats voor kunstenaars. De bekendste beeldend kunstenaars zijn Paul Citroen (1896-1983) en Sierk Schröder (1903-2002), beide beroepsportrettisten. Cornelis Raaphorst (1875-1954) legde zich toe op het schilderen van katten. Beeldende kunstenaars, schrijvers en musici, zoals Anthony Donker, Jacques Bloem en Sem Dresden (componist), verenigden zich in De Pauwhof. Sierk Schröder sloot zich hierbij aan. Een beroemde componist is Unico Wilhelm van Wassenaer Obdam (1692-1766). Hij was veelzijdig en zeer actief. Hij was tevens diplomaat, lid van de gecommiteerde van de Staten-Generaal en hoogheemraad van het Hoogheemraadschap van Delfland.

Het huis uit 1934 aan de Oostdorperweg 100 was van 1936 tot aan zijn overlijden (behalve in zijn onderduikperiode) het woonhuis van Paul Citroen. Het huis op Kerkstraat 55 was van schilder Jan Bogaerts (1878-1962). Aan de Pieter Twentlaan 16 staat een atelierwoning uit 1934 van de kunstschilder Roeland Koning (1898-1985). Aan de Papeweg 42 staat het woonhuis met atelier dat in 1926 ontworpen werd door de Voorburgse architect ir. C. van Traa voor Christiaan Nicolaas Everhardus (Chris) de Moor (1899-1981). De Moor wordt gerekend tot de schilders van de Nieuwe Haagse School en behalve vrij werk ontwierp hij ook toepaste kunst, zoals muurschilderingen, wandtapijten en glas-in-lood ramen. In de jaren zestig tot aan zijn dood was dit het woonhuis-atelier van Sierk Schröder.

In 1935 ontwierp P. van der Sterre het atelier met werkkamer voor Simon Moulijn (1866-1948), kunstschilder en lithograaf uit Den Haag aan de Schouwweg 72a. Het atelier is in 1947 in opdracht van Sierk Schröder verbouwd, en is vervolgens circa 25 jaar (waarschijnlijk van 1947 tot 1968) in bezit van Sierk Schröder geweest. Het wordt ook nu nog als atelier gebruikt.

Wassenaar huist nog steeds veel kunstenaars en verenigingen. Zo is er onder meer een stichting voor het beheer van het kunst- en cultuurbezit in en om raadhuis De Paauw (Stichting Ad Gloriam Pavonis), een toneelvereniging en een Stichting Kunst en Cultuur.

Atelierwoning Papeweg 42 is ontworpen in cottagestijl met een rieten kap en houten rabatdelen tegen de kopgevel; de grote raampartij op de noordwestzijde is nodig voor de juiste lichtval in het atelier. Foto ca 1930. Bron: J.G. Wattjes.

Ook resideren in Wassenaar van oudsher kunstverzamelaars, onder wie het beroemde echtpaar Kröller-Müller. In 2016 opende Museum Voorlinden, een particulier museum voor moderne en hedendaagse kunst zijn deuren voor publiek. Het is gehuisvest op landgoed Voorlinden. Naast wisselende tentoonstellingen toont het museum de kunstverzameling van Joop van Caldenborgh, de zogenaamde Caldic Collectie. Op Clingenbosch heeft Caldenborgh een beeldentuin ingericht.

Voorlinden. Foto 2011.

Een bijzonder buurtschap: Den Deijl

Den Deijl heeft aanzienlijke historische betekenis als belangrijke pleisterplaats en is al eeuwenlang een oriëntatiepunt als markering van de kruising met de Lange Kerkdam oftewel de route naar het dorps hart (kruispunt Den Deijl).

In het kleine buurtschap Den Deijl bestond al in de middeleeuwen (1491) een herberg net ten noorden van de locatie waar nu het huidige Huize den Deijl (Rijksstraatweg 390) is gesitueerd. Vanwege de gunstige ligging op een kruispunt van historische verbindingroutes tussen Amsterdam en Den Haag enerzijds en Wassenaar en Voorschoten anderzijds ontstonden in Den Deijl verscheidene uitspanningen, letterlijk bedoeld om de paarden uit te spannen en een rustpauze op de lange reis in te lassen. Den Deijl was dan ook een begrip, waar mensen een tussenstop maakten of bij elkaar kwamen, variërend van boeren en kooplui, hooggeplaatste vorsten en edellieden tot kunstenaars als Rembrandt van Rijn. De weg was al sinds begin 1800, vanwege zijn bovenregionale functie, een bestrate tolweg.

Op de hoek Lange Kerkdam en Rijksstraatweg lag de boerenherberg, 'De Rozenboom', geheten. Achter de herberg stond een kolfbaan. Herberg en kolfbaan staan al ingetekend op de eerste kadastrale minuut uit 1822. Mogelijk stamden gebouwen en functie al uit de vijftiende eeuw, in ieder geval bestonden ze begin achttiende eeuw. De herberg werd in 1891 afgebroken om plaats te maken voor een koffiehuis 'la Nouvelle Maison den Deijl'. Een jaar later werd er een stal en koetshuis bijgebouwd en werd de naam veranderd in Den Nieuwen Deijl. Tot de uitspanning behoorden ook een speel- en theetuin. Vanaf 1935 was het een autoshowroom en een gedeelte werd gebruikt als postkantoor. Behalve Den Nieuwen Deijl uit 1891

was er de in 1605 gestichte *Oude Deijl*, een café-restaurant (ooit het Mecklenburgerhof, later ook garage en reparatie inrichting voor rijwielen en automobielen) dat even verderop (in noordelijke richting) aan de Rijksstraatweg was gelegen). Nog verder, op Rijksstraatweg 348, was een café genaamd Huis ten Deijl, de Kleine Deijl, ook wel Deijlzicht geheten. Zowel dit pand, als Den Nieuwen als de Oude Deijl zijn gesloopt (ten behoeve van wegverbreding en nieuwbouw).

Eind negentiende eeuw verschoof de functie van louter verblijf naar ontspanning en verpozing met een meer recreatieve horeca (café, theetuin). Begin twintigste eeuw waren de diverse uitspanningen met thee- en speeltuinen een gewilde bestemming voor de burgerij. Op oude prentbriefkaarten is nog te zien hoe Den Nieuwen Deijl aan de voorzijde ruim voorzien was van fietsenhekken. Na het paard en de fiets kwam in de loop van de twintigste eeuw de automobiel als nieuw transportmiddel op en ook hierop werd ingespeeld met extra voorzieningen.

Het is kenmerkend voor de Rijksstraatweg dat hier zowel uitspanningen als automobielbedrijven gevestigd waren. Inpandig parkeren (garages) en benzineverkoop, eerst per blik, later aan de pomp, raakten verbonden met de oude café-restaurants. Den Nieuwen Deijl kreeg een auto-service met een benzinepomp. De nieuwe functie drukte uiteindelijk de oude horeca letterlijk naar buiten. Op het moment dat Den Nieuwen Deijl verbouwd werd tot garage verplaatste het café-restaurant zich naar het bijgebouw, dat daartoe verbouwd werd. De Rijksstraatweg veranderde mee met de nieuwe functies van de uitspanningen of was er zelfs de veroorzaker van. Van een rustige bomenlaan groeide de weg uit tot een meermalen verbrede asfaltweg. Tot in de jaren 1970 had Den Deijl een rijke detailhandel met kapsalons, een slijterij, groenteboeren, slaggers, een fietsmaker, een kruidenier, een fotozaak, bakkers, en nog veel meer. Tegenwoordig is er aan de Rijksstraatweg nog wel een benzinepomp en een autodealer, maar de detailhandel is nagenoeg verdwenen en de voormalige uitspanningen zijn gesloopt, met uitzondering van Huize den Deijl.

Huize Den Deijl heeft zich van bijgebouw (koetshuis) ontwikkeld tot zelfstandig buurtcafé en restaurant, waar diverse kaartclubs en bijvoorbeeld de Lionsclub bij elkaar kwamen. Het sloot in 2007 haar deuren als restaurant, maar is in 2021 na een ingrijpende restauratie weer in gebruik genomen als café-restaurant. Daarmee is de oudste uitspanning van het dorp weer tot leven gekomen. Bij Kerkehout lag een vergelijkbaar buurtschap, met onder meer café Wentink en garage Janssen die alle begin eenentwintigste eeuw hebben plaatsgemaakt voor woningbouw. Dit maakt Huize Den Deijl een extra belangrijk markeringspunt.

Het kruispunt Rijksstraatweg-Lange Kerkdam met Huize Den Deijl. Ansichtkaart 1900. GAWo7692.

SPORTCULTUUR EN (KUST)RECREATIE

Sportcultuur

De meest beoefende sport in Wassenaar door de eeuwen heen is het jagen. Behalve de bossen werden ook de duinen voor de jacht gebruikt. De gebieden voor 'eigen jacht', werden gemarkeerd met jachtpalen. Een belangrijk relict van deze traditie is het Jagershuis, dat prins Frederik naar ontwerp van H.H.A Wentzel rond 1860 in bos van Wildrust liet bouwen voor zijn jagermeester (nu: Jagerslaan 3). Het meest aansprekend is wel het schiethuis dat deze architect in dezelfde periode op Raaphorst bouwde. Met een schietdoel aan het einde van de weide konden de jagers zich bekwamen in het schieten. Een zeldzaam fenomeen is een Hertenkamp; deze werd eind 18de eeuw aangelegd op Backershagen, om een eeuw later door prins Frederik te worden verplaatst naar de Jagerslaan, samen met het hertenhuisje en toegangshek.

Sporten en spelen als kaatsen en kolven waren eveneens eeuwenlang populair. Bij Den Deijl lag er bijvoorbeeld een kolfbaan bij de herberg De Rozenboom.

In dit thema draait het echter vooral om sporten die vandaag de dag ook nog groot zijn in Wassenaar en al een lange geschiedenis kennen en daarom tot het Wassenaarse erfgoed gerekend worden: golf, paardenrennen, tennis en vliegsport. Sporten die eveneens groot zijn in Wassenaar, zoals voetbal of hockey (sinds 1926), zijn niet als thema uitgewerkt omdat ze niet als heel specifiek voor de historische ontwikkeling van Wassenaar worden beschouwd.

Wat wel bijzonder genoeg is om hier te vermelden is dat al in de jaren 1930 tot in de jaren vijftig motorcrosses plaatsvonden op Duinrell. Motorsporter en 12 keer Nederlands kampioen Piet Knijnenburg (1918-2017) woonde in Wassenaar en was veelvuldig op Duinrell te vinden. Ook bevond zich van 1938 tot 2005 de eerste kunstski-baan van Nederland op Duinrell. Dit waren initiatieven van Hugo van Zuylen van Nijeveldt (1929-2018).

Langlaufbaan en skibaan op Duinrell. Foto's 1975. Collectie Duinrell.

Duindigt als historisch speerpunt in de sportcultuur

Binnen de Wassenaarse sportcultuur speelt Duindigt een belangrijke rol. Het gebied waarin renbaan Duindigt ligt, rond de Waalsdorperlaan, kent niet alleen een lange en belangwekkende historie als buitenplaats, maar ook een geschiedenis als sportgebied. Het grondgebruik wordt nog altijd gecontinueerd en een aantal cultuurhistorisch waardevolle gebouwen zijn bewaard gebleven. Behalve de gebouwen van renbaan Duindigt (Waalsdorperlaan 29) zijn dit het voormalige golfclubgebouw uit 1894 van de eerste golfclub van Nederland (Groenendaal 9a) en een tennisclubgebouw uit 1938 (Waalsdorperlaan 4b). Van de renbaan van Clingendael resteert nog een stal op Groenendaal 8.

Golf

De golfcultuur is letterlijk groot geworden in Wassenaar (in aantal clubs en in grootte (holes)) en kwam in nationaal opzicht al vroeg tot ontwikkeling. De sport is nauw verbonden met de buitenplaatscultuur en heeft een historische impact op het landschap (Groot Haesebroek). Bovendien speelt zich de geschiedenis van golf in Wassenaar zich af in en bij beschermde monumenten. Wassenaar bezit onder meer golfbanen op Rosenstein (18 holes, A-status), Groenendaal (9 holes, A-status), Groot Haesebroek (18 holes, A-status).

De Koninklijke Haagsche Golf en Countryclub (huidige naam, in 1993 is het predicaat Koninklijk verleend) werd in 1893 als eerste golfclub in Nederland opgericht. Clubs in Doorn, Hilversum en Rosendaal (bij Arnhem) volgden in de jaren daarna. Vóór de oprichting werd echter al golf gespeeld op de terreinen van Arnoud Nicolaas Justinus Maria van Brienen (1839-1903) die in 1889 vijf holes had laten aanleggen op zijn 'schaepenweide' op buitenplaats Clingendael. Het theehuis bij de weide diende als clubgebouw. Bij de oprichting in 1893 werd een nieuwe negen-holesbaan aangelegd op een terrein van de boerderij Groenendaal, nabij de in 1882 aangelegde renbaan Clingendael. Eerste voorzitter van de club was baron Van Brienen. De club nam in 1894 een houten clubgebouw in gebruik. Het is het eerste clubgebouw van de eerste golfclub van Nederland. Als zodanig is het van nationale betekenis en onvervreemdbaar erfgoed van Wassenaar.

In 1900 werd voor dit gebouw een croquetbaan aangelegd naast enkele tennisbanen. Al spoedig werd de accommodatie van het clubhuis vergroot en 1910 stonden er twee huisjes naast elkaar, waarvan het ene dienst deed als kleedhok en woning voor de monteur en het andere als clublokaal. In 1924 was de Haagsche golfclub de eerste van Nederland met een 18-holes-baan, waarmee de club zijn koploperspositie in Nederland opnieuw bevestigde.

In 1939 werd het bestaande, door de Haagse architect P. Smoor in 1912 voor J. Heldring gebouwde, woonhuis Duinhoeve (sinds 1939 Wildhoeve genoemd) aan de Groot Haesebroekseweg 22 door de club als nieuw clubgebouw in gebruik genomen. De uitbreiding voor het nieuwe gebruik gebeurde door Amsterdamse School-architect Henri Le Grand in opdracht van Daniel de Wolf. Het houten clubhuis uit 1894 bleef bestaan en werd eind jaren 1930 in gebruik genomen als woonhuis voor een personeelslid. Het later toegevoegde kleedgebouw is tijdens de Tweede Wereldoorlog door brand verwoest. Bij de ingebruikname van het nieuwe clubhuis werden de vertrekken op de verdieping als hotelkamers verhuurd.

Bij het huidige clubhuis (Wildhoeve) staat een bank met de tekst: "Ter herinnering aan G.M. del Court van Krimpen / den grooten ijveraar / voor golf in Nederland" G.M. (Gerry) del Court van Krimpen (1889-1944) was een bekende golfer (meervou-

dig Nederlands kampioen), oprichter en voorzitter van het Nederlands Golf Comité, golfbaanontwerper en naamgever van het Del Courtfonds. Del Court werd in 1920 door de Haagse golfclub gevraagd om een uitbreiding van de baan met negen holes te ontwerpen. Hiermee werd deze club de eerste in Nederland met een 18-holesbaan.

Clubhuis en omliggende banen, aangelegd in het duingebied Meijndel en op grondgebied van Groot Haesebroek, werden in 1947 van de eigenaar van Groot Haesebroek (sinds 1938), Daniel de Wolf, aangekocht. In 1938 vond een uitbreiding van de golfbaan plaats in opdracht van De Wolf. Het baanontwerp was van Colt, Alison & Morrison, de landschappelijke aanleg van H. Copijn & Zoon.

Het eerste golfclubgebouw van Nederland. Foto 2009.

Paardensport

Arnoud Nicolaas Justinus Maria van Brienen (1839-1903) liet rond 1882 ten noordwesten van en evenwijdig aan de Buurtweg, nabij de hofstede Groenendaal een renbaan aanleggen. Hij zal ook de opdrachtgever zijn geweest van de stal (Groenendaal 8). De renbaan werd in 1906 gesloten, waarna de eigenaar van de buitenplaats Duindigt, Walter Jochems, op verzoek van de Nederlandsche Harddraverij- en Renvereniging (NHRV) aan de andere kant van de Waalsdorperlaan een renbaan aanlegde (Waalsdorperlaan 29). In tegenstelling tot de renbaan van Clingendael was Duindigt vanaf de openstelling op 19 mei 1906 opengesteld voor publiek. De renbaan was 1600 meter lang en in het midden lag een steeplechasebaan. Aan de noordzijde lag een duin waarop de tribunes gebouwd werden. Van vóór de Tweede Wereldoorlog is slechts een aantal kassagebouwtsjes behouden.

In 1940 werd het drafcircuit aangelegd. De populariteit van de renbaan werd in hoge mate bepaald door het al dan niet toestaan van wedden. In de jaren 1960 en 1970 beleefde de renbaan haar hoogtijdagen, uit deze periode stammen de meeste gebouwen. In 1963/4 vond de bouw van drie tribunes met kleed-, administratie-, totalisator- en restaurantruimten plaats. In de jaren 1960 werden twee paardenstallen (voor 40 en 18 paarden) en een totogebouw met rekenkamer toegevoegd en uitgebreid naar tekeningen van dezelfde architect. In 1969 volgde nog een tribune en opnieuw een paardenstal, ditmaal voor 60 paarden.

Er worden nog steeds vrijwel wekelijks (met uitzondering van de wintermaanden) koersdagen georganiseerd. In 1980 werd het oude toto(totalisator)gebouw gesloopt en volgden vooral vernieuwingen en de bouw van paardenstallen. In 1999 werden nog meer gebouwen gesloopt.

In het gebouw 'Grote Tribune' bevindt zich het nationaal draf- en rensport museum/archief. Duindigt is de enige renbaan (snelheidswedstrijd met bereden paarden) in Nederland en vertegenwoordigt daardoor alleen al nationale cultuurhistorische waarde.

In Deyleroord, ter hoogte van de huidige Paedtslaan, lag ook nog een renbaan, die in ieder geval nog tot 1952 aanwezig was.

Paardenraces op de renbaan Duindigt aan de Waalsdorperlaan, met op de achtergrond de oude tribunes. Foto 1939. GAWo8432.

Renbaan Duindigt. Foto 2011.

Tennis

Tennis speelt een grote rol in de sportgeschiedenis van Wassenaar. De sport kent een geschiedenis die teruggaat tot de middeleeuwen en nauw verwant is aan het kaatsen, dat in andere gebouwen werd beoefend. Als sport kreeg het in de derde kwart van de negentiende eeuw een nieuwe impuls na de ontwikkeling van de rubberbal en het idee om het spel op gras te spelen. Vooral bij de hogere klasse was de sport uitermate populair, het refereerde aan het 'gezonde Engelse landleven'. Om die reden deed het ook zijn intrede bij de bewoners van de villawijken. Er lagen tennisbanen op buitenplaatsen, onder meer bij Kasteel Oud-Wassenaar (al rond 1900 aangelegd, nu: Lawn Tennis Club Oud Wassenaar aan de Groen van Prinstererlaan), bij De Bloemert (Raaphorstlaan) en bij Meyland. Ook bij villa's lagen particuliere tennisbanen. Een van de belangrijkste architecten van landhuizen, Van de Wall, was een tennisspeler. Hij won onder meer de Gentlemen's Cup of the Hague in 1911, schreef het eerste Nederlandse boek over lawntennis en was vele jaren bestuurder van de Bataafschen Lawntennisbond. Hij legde regelmatig tennisbanen aan bij de woonhuizen in Engelse landhuisstijl die hij ontwierp, zoals bij Zijdeweg 12 in 1916 en Groot Haesebroekseweg 61 in 1928.

Rond 1900 diende een deel van Maaldrift als exercitieterrein met schietbanen. In 1916 werd het een noodvliegveld. Kort daarna ging de KLM het gebruiken; rond 1920

werden er vluchten gehouden. Al spoedig verhuisde de KLM echter naar Schiphol, omdat daar veel meer ruimte was. Inmiddels waren op Maaldrift wel een hangar en andere voorzieningen gerealiseerd, die zich bevonden ter hoogte van de huidige tennisbanen en Ammonslaantje 37.

Rond 1928 ontwikkelde J.H. Verloop op het terrein een sportcomplex met lawn-tennisbanen. Hij liet architect de Haan een zit- en uitkijkgebouwtje met bergkelder en pergola ontwerpen (Ammonslaantje bij 37, nu: Vereniging de Oude Eik). Verder behoorden tot het sportcomplex ook een overdekte tennisbaan, een badmintonbaan, een grasbaan, en een hockey- en zweefvliegterrein. De KLM-hangar werd in gebruik genomen als tennishal.

In dezelfde tijd werd de tennisclub TC Marlot opgericht, behorend bij de villawijk Marlot en werden de banen bij de Waalsdorperlaan 4b aangelegd. Het clubhuis in Engelse cottagestijl van architect Co Brandes volgde in 1938.

Typisch voor Wassenaar is dat met de opkomst van de tennissport aan het begin van de twintigste eeuw op diverse buitens particuliere tennisbanen werden aangelegd. Vroege voorbeelden, waarbij ook bijpassende tennishuisjes zijn gebouwd, bevonden zich op Groot Haesebroekseweg 12 (Duinauwe, 1911), Backershagenlaan 19 (Meijland, 1914) en Raaphorstlaan 15-19 (De Bloemaert, 1917).

De hangar van de KLM uit 1920 werd later als tennisbaan ingericht en is in 1963 afgebrand. Rechts de heer Verloop. Foto 1935. GAW 00735 en 00737.

Kustrecreatie

Vanwege de ligging aan de kust, is kustrecreatie altijd een belangrijk onderdeel van de Wassenaaarse geschiedenis geweest. Er is geen sprake van een badcultuur zoals in omliggende dorpen Scheveningen en Katwijk. De Wassenaaarse badcultuur heeft een geheel eigen en kleinschalig karakter, zonder permanente strandhoreca.

De dagrecreatie ontstond rond 1900. Aan de Wassenaaarseslag 26 staat het hotel-restaurant Duinoord, door architect P.W.M. van der Klaauw in 1937 ontworpen, dat het gelijknamige houten café van 1908 verving. Achter het hotel staat een schuur uit de tijd van het café die nog steeds als herinnering aan de opkomst van de dagrecreatie fungeert.

Aan de zee werd in 1931 een paviljoen gebouwd, dat vele namen zou krijgen (huidige naam: De badmeester, Wassenaaarseslag 15). Dit gebouw is in 1949 op een van de bunkers van de Vleermuisbunker herbouwd als badhuis. Er kwamen ook een consumptietent, 75 badhokjes en twee gebouwtjes voor bedienend personeel. De badhokjes uit 1933, die na de oorlog in 1954 zijn vervangen door het huidige complex uit de wederopbouwperiode, is een waardevol relict uit de periode dat door de toegenomen vrije tijd het toerisme en de badcultuur een hoge vlucht nam.

Ook ter hoogte van Meijendell kwam geen typische strandhoreca tot ontwikkeling. Daar ontwikkelde de horeca zich vanuit het ambulante verkopen van melk aan recreanten, met in 1924 een theeschenkerij in het zomerhuisje van de boerderij Meijendell. In de kern waren de meeste buitens vanaf de zeventiende eeuw alleen bestemd om er in de zomer te verblijven en te genieten van de schone buitenlucht en de natuur. Het waren de vakantiehuizen avant la lettre. Vanaf de achttiende eeuw kwam het steeds vaker voor dat buitenplaatsen permanent bewoond werden; dat gold zeker voor de generaties buitens die begin twintigste eeuw werden gebouwd. De trek naar buiten en de belangstelling voor de natuur, zoals die door de invloedrijke Jac.P. Thijsse werd gepromoot, zorgden voor het ontstaan van de villacultuur waar Wassenaar zo bekend om is geworden.

Er werden recreatiewoningen gebouwd, maar dit type wijkt geheel af van gangbare Nederlandse kustrecreatiewoningen. In De Kieviet staat bijvoorbeeld een aantal dubbele woonhuizen

Café Duinoord, foto ca 1910, GAW00249.

Hotel Duinoord aan het Wassenaaarse Slag. Foto 1945. GAW01898.

n die als twee-onder-een-kap-vakantiewoning zijn gebouwd, zoals Duinvoetlaan 6-8 uit 1922 en Duinvoetlaan 16-18 uit 1920. Op Maaldrift 7 staat een zomerhuisje uit 1931 dat behoorde bij de tennisbanen uit 1928. Het meest opmerkelijke voorbeeld is Schouwweg 102, dat in 1917 aanvankelijk als 'zomerverblijf met een rijwielbergplaats' is gebouwd; na een brand in 1928 werd de fietsenberging vervangen door een garage.

ANWB

Het kantoor voor de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB is een nationaal icoon voor de opkomst van individuele mobiliteit en recreatie. Het kantoor met transformatorhuis, brug en toegangshek kwam in 1958 aan de Wassenaaarseweg 222 tot stand naar ontwerp van J.F. Berghoef en H. Klarenbeek. De zogenaamde rotonde met luifel werd in 1960 toegevoegd. De groenaanleg met vijver maakt onderdeel uit van het ontwerp en is samen met de gebouwde elementen beschermd als rijksmonument. Ook de kunstwerken op de gevel zijn onlosmakelijk onderdeel van het monument.

Detail van de gevel van het ANWB-kantoor.

De badhokjes uit 1954. Foto 2011.

MILITAIR ERFGOED

Conflictarcheologie

Wassenaar heeft verschillende relictten van de militaire geschiedenis die tot de zogenaamde conflictarcheologie worden gerekend. Dit is archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek naar resten van krijgshandelingen, vanaf de Romeinse tijd tot aan de laatste wereldoorlogen. Tot conflictarcheologie kunnen de resten van de twaalfde-eeuwse burcht, het vroegst bekende verdedigingswerk van Wassenaar, op het Burchtplein gerekend worden.

Aan de Zanderijvaart, tussen de Schouwweg en Backershagenlaan, heeft een schans uit 1574 gelegen; van deze schans is weinig bekend, behalve dat hij op een achttiende-eeuwse kaart duidelijk te zien is. De schans diende ter verdediging van de Schouwweg en de Zijlwating en lag op de plek van het huidige zwembad. Op oude kaarten komt de naam 'fellekazie' (verbastering van fortificatie) voor.

Op Waalsdorp ligt een eeuwenoude militaire geschiedenis. De Vlakte van Waalsdorp is een zeventiende-eeuws exercitieterrein. Later werd het voor landbouw en veeteelt in gebruik genomen. Vanaf 1840 werd het op last van koning Willem I weer militair oefenterrein. Voor het oefenen der troepen werd onder meer een zogenaamde ravelijn, een verdedigingswerk, nagebouwd. De vormen zijn nog steeds herkenbaar; en de naam Ravelijn leeft nog voort. De commissie van Proefneming heeft van oudsher de Waalsdorpervlakte gebruikt.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er 3500 militairen in tenten en barakken gehuisvest. Ook aan het begin van de Tweede Wereldoorlog lag er een Kamp Waalsdorp, dat op 10 mei 1940 werd gebombardeerd. De vlakte is vooral bekend vanwege de executies die tijdens de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden. Bij het nationale gedenkmonument dat er is opgericht vindt jaarlijks de dodenherdenking plaats. De toonbeelden van het militair erfgoed uit de periode van de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog zijn

- het landgoed Clingendael als verblijfplaats en hoofdkwartier van Rijkscommissaris Seyss-Inquart (met commandobunker),
- Rijksdorp als regimentscommandopost die in de Koude Oorlog als geheime oorlogscommandopost van de Koninklijke Luchtmacht diende,
- Villa Maarheeze als 'verboden plaats' van de Inlichtingendienst Buitenland en
- de Waalsdorpervlakte, als oefen-, schiet- en proefterrein door de eeuwen heen en plaats van fusillades door de bezetter.

De Bourdonklok op de Waalsdorpervlakte. Foto 2021, C. Scheffer.

Eerste Wereldoorlog

Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werd ons land in het kader van de Nederlandse neutraliteitspolitiek aan alle grenzen verdedigd. Voor de verdediging van de westgrens, de kust, werd daarbij vooral gerekend op de marine en op enkele kustbatterijen. Aan het Wassenarslag was een kustbewakingseenheid (op primitieve wijze) gehuisvest.

De zeven paar (14) schuilplaatsen, die in de Eerste Wereldoorlog paarsgewijs langs de zeereep gebouwd werden en verbonden waren door een knuppelweg (Kanonnen- of Colonneweg), zijn verstoven, afgesloten en begroeid. Deze eenvoudige betonnen schuilplaatsen dienden als schuilplaats voor troepen die in de duinen wachtdienst ter waarborging van de neutraliteit verrichtten. In Wassenaar werden vanaf de mobilisatie in 1939 de uit de Eerste Wereldoorlog stammende groepschuilplaatsen weer in gebruik genomen. De schuilplaatsen zijn ook door de Duitsers gebruikt. Er zijn enkele van deze groepsschuilplaatsen bewaard gebleven. Het destijds leegstaande huize Rijksdorp, dat in 1919 werd afgebroken, huisvestte een legereenheid van het Veldleger. Tijdens de oorlog werden circa 350 Belgische vluchtelingen in Wassenaar gehuisvest. Ook werden Duitse en Franse kinderen opgevangen om aan te sterken. Wassenaar was rijk aan paarden en automobielen; deze werden op grote schaal gevorderd. Er zijn van deze gebeurtenissen uit de Eerste Wereldoorlog geen sporen aanwezig.

Een van de schuilplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog. Foto 2013.

Tweede Wereldoorlog

Het militaire erfgoed van Wassenaar wordt gedomineerd door de geschiedenis en de onderdelen van de Atlantikwall, namelijk de Landfronten van *Stützpunktgruppe* Katwijk en Scheveningen, en andere elementen die zijn gebouwd in of tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). De meeste onderdelen liggen geclusterd, maar er liggen ook enkele groepsschuilplaatsen verspreid.

Het complex De Klip is een vrijwel geheel intact ensemble van de commandopost van een artilleriecommandant, die de kuststrook met achterland van Katwijk tot en met Scheveningen beheerste.

Overzicht van alle stellingen op Wassenars grondgebied.

Atlantikwall

De Atlantikwall is een Duits militair stelsel uit de Tweede Wereldoorlog dat de hele Noordzee en Atlantische kust van Noorwegen tot aan de Spaanse grens besloeg. Het was bedoeld om een aantal belangrijke havens te verdedigen en aanvallen op Engeland te kunnen uitvoeren. Gaandeweg kregen de tussen de grote havens gelegen andere strategische punten meer aandacht en werd een gericht bunkerbouwprogramma uitgevoerd. Vanaf einde 1942 hielden de Duitsers steeds explicieter rekening met een geallieerde invasie vanuit zee en is de verdediging van de gehele Atlantische kustlijn ter hand genomen.

Militair-strategische structuur

De Atlantikwall richt zich naar het westen, waarmee deze zich wezenlijk onderscheidt van de meeste Nederlandse verdedigingslijnen. De Atlantikwall heeft een hiërarchische verdedigingsstructuur, bestaande uit modules met onderling verbonden commandostructuren. Van groot naar klein zijn dit de *Festungen*, *Verteidigungsbereiche*, *Stützpunktgruppen*, *Stützpunkte*, en *Widerstandsnester*. De bouwwerken vormen een zeefront (ter verdediging van de grote zeehavens). Om omtrekking door elders gelande vijanden of luchtlandingen via of in het achterland te voorkomen, werd een landfront aangelegd. Het Landfront Vlissingen en Zuidfront IJmuiden zijn daarvan voorbeelden, net als de Landfronten van de *Stütz-*

punktgruppen Katwijk (met vliegveld Valkenburg) en Scheveningen.

In een laat stadium van de oorlog, begin 1944, toen een geallieerde invasie daadwerkelijk werd verwacht, is de gehele voorste kustlijn (*Freie Küste*) in permanente staat van verdediging gebracht. Dat gebeurde voornamelijk met verplaatsbare hindernissen en mijnevelden. Overigens waren de stranden al vanaf het begin van de oorlog niet meer vrij toegankelijk (*Sperrgebiet*).

Drie bouwfasen

De Atlantikwall kwam in drie fasen tot stand. In Nederland vond de grootste bouwactiviteit plaats gedurende bouwfase 2, 1942-1943, wanneer besloten is tot de bouw van een integraal en permanent verdedigingsstelsel langs de Atlantische kust. De voor Nederland zeer kenmerkende modulaire systematiek van grote en kleinere verdedigingseenheden, die samen een soort eilandenstructuur vormen, komt in deze periode tot stand. Er vindt standaardisering van de bouwwerken (bunkers) plaats, voortbouwend op de bunkertypen die reeds in 1936-1940 ten behoeve van de *Westwall* waren ontwikkeld. Zo wordt de 600-serie van zware bunkers ontwikkeld en worden de door de marine in de eerste fase gebouwde open geschutsofstellingen alsnog 'verbunkerd' (*Schartenbauprogramm*). Met name in deze bouwfase is hiervoor een enorme hoeveelheid civiele bouwwerken gesloopt, in Wassenaar aan de Katwijkseweg en de Van Brienenlaan. Langs hele kuststroken wordt de bebouwing weggevaagd. Dit heeft de nodige impact op de burgerbevolking.

Freie Küste Katwijk-Scheveningen

De 7,3 km lange kuststrook, die tot de *Freie Küste* behoort, ligt geheel op Wassenaars grondgebied en laat de kenmerkende lichte verdedigingsstructuur zien die langs de open kustgebieden, tussen de zwaartepunten, tot stand kwam. Wassenaar zelf was strategisch van minder groot belang voor de Duitse bezetter, maar het lag wel tussen twee zwaartepunten in, te weten tussen *Stützpunktgruppe* Scheveningen/Den Haag (waar in 1942 op het Wassenaarse landgoed Clingendael de bunker van *Reichskommissar* Seyss-Inquart werd gebouwd) en *Stützpunktgruppe* Katwijk met Vliegveld Valkenburg.

De zee werd beheerst en gecontroleerd door de zware kustbatterijen die in die zwaartepunten geplaatst waren, zoals in Scheveningen-Noord (nabij het Zwarte Pad) en Katwijk. De *Stützpunktgruppen* werden geacht een aanval rondom te kunnen weerstaan. Het waarnemen, vertragen en bestrijden van landende vijandelijke eenheden behoorde tot de taken van de eenheden in de zogenaamde *Freie Küste*. De verdedigingswerken langs de *Freie Küste* Katwijk-Scheveningen bestonden vooral uit opstellingen voor anti-tank kanonnen en zware mitrailleurs in flankerende kazematten in de duinen, zoals het Wassenaarse Slag de stellingen A, B, C, D en F. In het achterland lagen de infanterie-commandopost Rijksdorp en de artillerie-commandopost De Klip.

Wassenaarse Slag (stelling D, Vleermuisbunker)

Aan het Wassenaarse Slag bevindt zich de deels behouden en nog goed herkenbare opstelling *Baupunkt 204* (latere benaming *Stützpunkt XXXVII H* en het onderdeel van de *Freie Küste* Katwijk-Scheveningen). Door het voormalige Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) werd het complex vanaf 1946 geïnventariseerd en opgemeten. Toen aan de losse werken een nummer werd toegekend, kreeg het de benaming 'Wassenaar D'.

Het complex is gebouwd in opdracht van de Duitse militaire instanties, die hierbij standaard voorschriften hanteerden. Voor de permanente werken werd hierbij gebruik gemaakt van een catalogus. Dat is het geval met de drie kazematten. Maar de vorm en uitvoering van de ondergrondse gedekte loopgraven voldoen eveneens aan de Duitse richtlijnen. Eenvoudige werken als bergplaatsen voor water en levensmiddelen zijn standaard, in ieder geval voor de Duitse vestingbouw in Nederland. De verspreiding van de werken over het terrein, de echeloning in de diepte van de functies (waarneming, vuurkracht, gevechtsschuilplaatsen respectievelijk munitieopslag, commandovoering en logistiek) is eveneens kenmerkend voor de Duitse tactische opvattingen, een direct gevolg van de 'lessons learned' uit de Eerste Wereldoorlog.

Het complex vertoont daarmee een vrijwel 'voorschriftmatige' structuur en samenhang en is een uitstekende representant van de kleinere modules van de Atlantikwall in Nederland. Vergelijkbare stellingen zijn in ons land grotendeels verdwenen.

De stelling is vanwege de noodzaak tot directe waarneming en het kunnen uitbrengen van vuur op het strand aangelegd in de voorste zeereep. De kazematten en de *Tobruks* in de voorste zeereep werden zoveel mogelijk onder het zand bedekt waarbij slechts de schietgaten en waarnemings sleuven werden vrijgelaten. Door afkalving, de februaristorm van 1953 en verdere maatregelen van het Hoogheemraadschap Rijnland in het kader van de zeekering, is die voorste rand ingrijpend veranderd, waardoor de werken D 1 en D 3 t/m 8 waarschijnlijk niet meer aanwezig zijn.

Aangenomen wordt dat veel van de voor de bouw van de gangen en de metselwerk gedeelten van de werken gebruikte stenen afkomstig zijn van de gedwongen sloop van woonhuizen in Katwijk en/of Den Haag en Scheveningen. Over de bouw van de stelling aan het Wassenaarse Slag zijn geen specifieke details bekend. Door de *Organisation Todt* werden reguliere Nederlandse aannemers ingeschakeld waarbij van dwangarbeid vermoedelijk geen sprake was. Wél werd in een latere fase de lokale bevolking gedwongen bij voorbeeld plaggen te brengen voor camouflage en palen ten behoeve van hindernissen naar het strand te brengen.

Bunkerelement D 19 van de Vleermuisbunker. Foto 2013.

Tekst op de wanden van onderdeel D11 van de Vleermuisbunker. Foto 2013.

Het gehele stelsel is na de oorlog op ongeorganiseerde wijze door de lokale bevolking ontdaan van alle inventaris, deuren, verlichting, enz. Het complex omvat uitsluitend nog de kale werken. Enkele authentieke muurtekeningen zijn zichtbaar (b.v. 'Feind hört mit'), alsmede de oorspronkelijke beschildering (afwerking) van de wanden. Ook een groot aantal Duitse opschriften in de vorm van bewegwijzering en belettering is op markante punten zichtbaar aanwezig.

Rijksdorp (stelling H)

Ten noorden van de weg naar het Wassenaarse Slag bevond zich de deels behouden en nog goed herkenbare infanterie-commandopost ofwel *Regimentsgefechtsstand* Rijksdorp, een hoofdkwartier voor één regiment. Deze *Baupunkten 200* en *201* kwamen hier tot stand tussen circa 1942-1944 vanwege de geschikte ligging onder de bomen en met een lage grondwaterstand. De inwoners van Rijksdorp moesten in 1942 al evacueren. Volgens tekeningen uit 1945 hoort een aantal gewapend betonnen bouwwerken met twee meter dikke muren tot het complex met onder andere manschappenbunkers, groepsschuilplaatsen, bergplaatsen (voor water, levensmiddelen en dergelijke), een badinrichting, keukengebouw, commandopost en telefoongebouw. Bij Rijksdorp waren geen (overdekte) loopgraven aanwezig.

De Klip (stelling G)

Ten zuiden van de weg naar het Wassenaarse Slag ligt Stelling G. Deze grotendeels behouden artillerie-commandopost, ofwel *Artilleriebeabteilungsgfechtsstand* behoorde tot de kustverdediging van het gebied Katwijk-Scheveningen. Dit *Baupunkt 202* kwam tot stand tussen circa 1942-1944. Volgens tekeningen uit 1945 is opzet en uitwerking hetzelfde als bij stelling H. Bij De Klip waren ook geen overdekte loopgraven aanwezig maar wel een gedekte trap naar de top van het duin. Tot Rijksdorp en De Klip hoort ook de betonnen hospitaalbunker *Baupunkt 203* met bouwnummer 7233, type 118 *Sanitätsunterstand*.

Stützpunktgruppe Katwijk en vliegveld Valkenburg

De *Stützpunktgruppe* Katwijk ligt slechts voor een deel op Wassenaars grondgebied. Deze basis werd tussen 1943 en 1945 aangelegd ter verdediging van het belangrijke, door Nederland in 1939 aangelegde, militaire vliegveld Valkenburg, van de

monding van de oude Rijn en uiteraard ook ter verdediging van de kuststrook. De Marine was verantwoordelijk voor de bouw van twee kustbatterijen, de *Batterie Noordwijk* en de *Batterie Katwijk Neu*. De luchtmacht bouwde in de kuststrook een luchtafweerbatterij, waarvan op Wassenaars grondgebied zeven zware bunkers (*geschutskazematten*) die deel uitmaken van *Baupunkt 109*, *Stützpunkt XXXVIc L*, een *Schwere Luftwaffe Flakbatterie*, gebouwd in 1945 als deel van *Stützpunktgruppe* Katwijk. Het zuidelijke gedeelte van het vliegveld ligt op Wassenaars grondgebied. Delen van de anti-tankmuur, die landinwaarts van het Panbos naar zee loopt, zo'n 1250 meter lang, afgewisseld met betonnen 'drakentanden', een tankgracht en bijbehorende betonnen werken waaronder enkele flankerende mitrailleurkazematten aan de zuidgrens van *Stützpunktgruppe* Katwijk, zijn behouden gebleven. De tankmuur is circa drie meter hoog en anderhalve meter breed. De tankmuur en -gracht hoorde bij het Landfront van de *Stützpunktgruppe*, de vorm daarvan was mede bepaald door de ligging bij vliegveld Valkenburg. Het zigzag-verloop hangt samen met het bereik van het geschut dat bij de tanklinie hoorde om de muur, de gracht en eventuele accessen (wegen en paden) te verdedigen. Vanaf de herfst van 1940 tot augustus 1942 is het vliegveld volop in gebruik geweest. Het vliegveld behield tot 2005 zijn militaire bestemming.

Stützpunktgruppe Scheveningen

De *Stützpunktgruppe* Scheveningen hoorde van meet af aan tot de zwaartepunten (tweede categorie) van de Duitse kustverdediging. Een deel van de werken die bij deze basis horen, ligt op Wassenaars grondgebied.

Aanvankelijk had Scheveningen vanwege de haven en de goede spoor- en wegverbindingen naar het achterland vooral een militair-strategisch belang. In Scheveningen was het hoofdkwartier voor alle eenheden van de motortorpedoboten, beter bekend als *Schnellboote*, gevestigd. De *S-boote* werden gebruikt voor snelle acties langs de kust en richting Engeland. Ter verdediging van deze basis werden er vanaf 1942 twee kustbatterijen door de marine aangelegd, *Batterie Scheveningen Nord* en *Batterie Westduin*.

Naast het militair-strategische belang had Scheveningen ook een politiek belang, dat na 1943 toenam. Sinds 1940 was het Nederlandse regeringscentrum Den Haag in gebruik bij de hoogste commando's van marine en landmacht. Vanwege de toe-

Antitankmuur met drakentand.

Commandobunker. Foto C. Scheffer.

genomen dreiging verlieten zij Den Haag. Daar bleef de zetel van rijkscommissaris Seyss-Inquart gevestigd. In 1942 werd voor hem op de buitenplaats Clingendael in Wassenaar een grote bunker gebouwd, één van de meest imposante bouwwerken uit de Atlantikwall-periode. Kenmerkend is de camouflage als boerenschuur (Heimatschutzarchitektur). Ter verdediging van de *Reichskommandantur* werd Clingendael in 1943 bij *Stützpunktgruppe* Scheveningen getrokken en nam de *Waffen-SS* de leiding over. Er kwam een zwaar bouwprogramma tot stand. Naast extra luchtafweergeschut zoals de *SS Flakbatterie Clingendael* werden bunkers rondom de commandobunker aangelegd voor manschappen en verzorging, meest herkenbaar aan de letter R van *Reichskommissar*. Het landfront van de *Stützpunktgruppe Scheveningen* werd, verlengd met het gebied rond Clingendael, beschermd met (anti)tankgrachten, (anti)tankmuren en draketandversperringen (tetraëders) en bijbehorende bunkers met zwaar geschut.

Stützpunkt Clingendael (stelling E)

Enkele onderdelen van deze stelling liggen op Wassenaars grondgebied, zoals het, door de *Waffen SS* verdedigde Clingendael en Oosterbeek met de grote commandobunker van *Reichskommissar Seyss-Inquart* (beschermd als rijksmonument) en bijbehorende verzorgingsbunkers, geschutsbunkers en manschappenonderkomens. De Baupunkte 234, 235, 236, 237, 238, 239 en 240 zijn tussen 1942 en 1945 voornamelijk door de Reichsabteilung Siedlung und Bauten (en niet door de *Organisation Todt* zoals elders) gebouwd. De commandobunker van Seyss Inquart had het bouwnummer R8732. Na de Tweede Wereldoorlog bleef Clingendael zestig jaar in gebruik bij het Nederlandse Ministerie van defensie.

Restanten van de tankmuur en tankgracht en bijbehorende betonnen werken aan de noordgrens van *Stützpunktgruppe* Scheveningen, landinwaarts van west naar oost vanaf ongeveer strandpaal 97 en herkenbaar aan de zigzaglijn in het landschap. Er lagen drie bijbehorende kazematten op Wassenaars grondgebied.

Overige onderdelen uit de Tweede Wereldoorlog

Enkele losse onderdelen zijn te vinden bij Oostdorperweg 197 (onderdeel stelling K) en bij Rijksstraatweg 247 (Zuidwijk). Bij Zuidwijk betrof het drie hospitaalbunkers voor de verbandplaats die op Zuidwijk was ingericht.

Als gevolg van de oorlogsdreiging lieten particulieren schuilkelders bouwen. A. Sijthoff-Bresson gaf in 1938 opdracht voor de bouw van een schuilkelder bij Konijnenlaan 47, die zich nog steeds in de achtertuin van het huis bevindt. In de jaren '70 werd een uitbouw van dit huis uit 1922 vanwege de Koude Oorlog voorzien van een bomvrije kelder. Dit gebeurde in de tijd dat Mr. Willem Jacob Geertsema (1918-1991), toen burgemeester van Wassenaar, in het huis woonde. Ook tussen Groot Haesebroekseweg 19 en 21 werd in 1940 in de tuin een schuilkelder aangelegd, in opdracht van mevrouw G.N. van Beek-Donner.

Op Schouwweg 106 was van 10 tot en met 14 mei 1940 het hoofdkwartier van de Generale Staf gevestigd, onder leiding van generaal H.G. Winkelman. Het ouderlijk huis van de 'Soldaat van Oranje', mr. Siebren Erik Hazelhoff Roelfzema staat op Duinweg 16. Aan de Duinrellweg, langs de oprijlaan van Duinrell, staat een dienstwoning die door de Duitsers is gebouwd, het zogenaamde Duitse Huis.

De Princehaven met café Het Ruime Sop (Van Zuylen van Nijveltstraat 100) is een botenwerf met roeibotenverhuur, die in 1939/40 dienst heeft gedaan als gereformeerde noodkerk. In 1939, tijdens de mobilisatie, waren er militairen onder-

gebracht. Aan die tijd herinnert een schildering (op zachtboard) in het café van de werf met een afbeelding van gemobiliseerde militairen. In mei 1940 was hier de afdeling van 1e Regiment Huzaren Motorrijder ondergebracht.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het een deel van het Berkheiveld met bunkers bebouwd (na de oorlog verwijderd) en werden buitenplaatsen en scholen gevorderd. Zo werd de Bonifaciuschool (Kloosterland 5) gevorderd. In 1942 bouwden de Duitsers een schuilkelder tegen de school, die ter camouflage van een aarden dekking werd voorzien. Op diverse plekken in Wassenaar werden lanceerinrichtingen opgesteld.

Princehaven. Foto 2012.

Schildering in café Het ruime sop. Foto 2012.

Na de Tweede Wereldoorlog

De militaire betekenis van Wassenaar is na de Tweede Wereldoorlog ook op andere manieren blijven voortbestaan. Daardoor is ook de naoorlogse militaire geschiedenis van Wassenaar van grote betekenis.

De Koninklijke Marine nam Marine Vliegkamp Valkenburg in gebruik en verlengde daartoe de startbaan. In de duinen legden zij aan het einde van de Laan van Rhenen van Rhemenuizen een munitiedepotcomplex De Kom aan. De acht betonnen gebogen sheltevormige overspanningen zijn ter camouflage van aarde voorzien; anno 2021 is De Kom nog altijd in bezit bij defensie. Op de Waalsdorpervlakte verscheen Shap Technical Centre en de Commissie van Proefnemingen voerde allerlei aanpassingen aan het bestaande schiet- en oefenterrein (met onder meer een handgranatenwerpbaan) door. Villa Maarheeze aan de Rijksstraatweg werd gebruikt als huisvesting voor de Inlichtingendienst Buitenland en beschikt over een bunker op het terrein.

Tijdens de Koude Oorlog is het bunkercomplex Rijksdorp in gebruik genomen door de Koninklijke Luchtmacht, die er zijn oorlogscommandopost vestigde. Daarvoor werden de verbindingen vanuit de vredeslocaties in Den Haag permanent via Rijksdorp geleid en werden nieuwe bouwwerken toegevoegd. Aan de Rust en Vreugdlaan, nabij de Rijksstraatweg, op grondgebied van Backershagen, ligt een verbindingspost uit de Koude Oorlog.

Mobilisatiecomplex (MOB-complex) Maaldrift

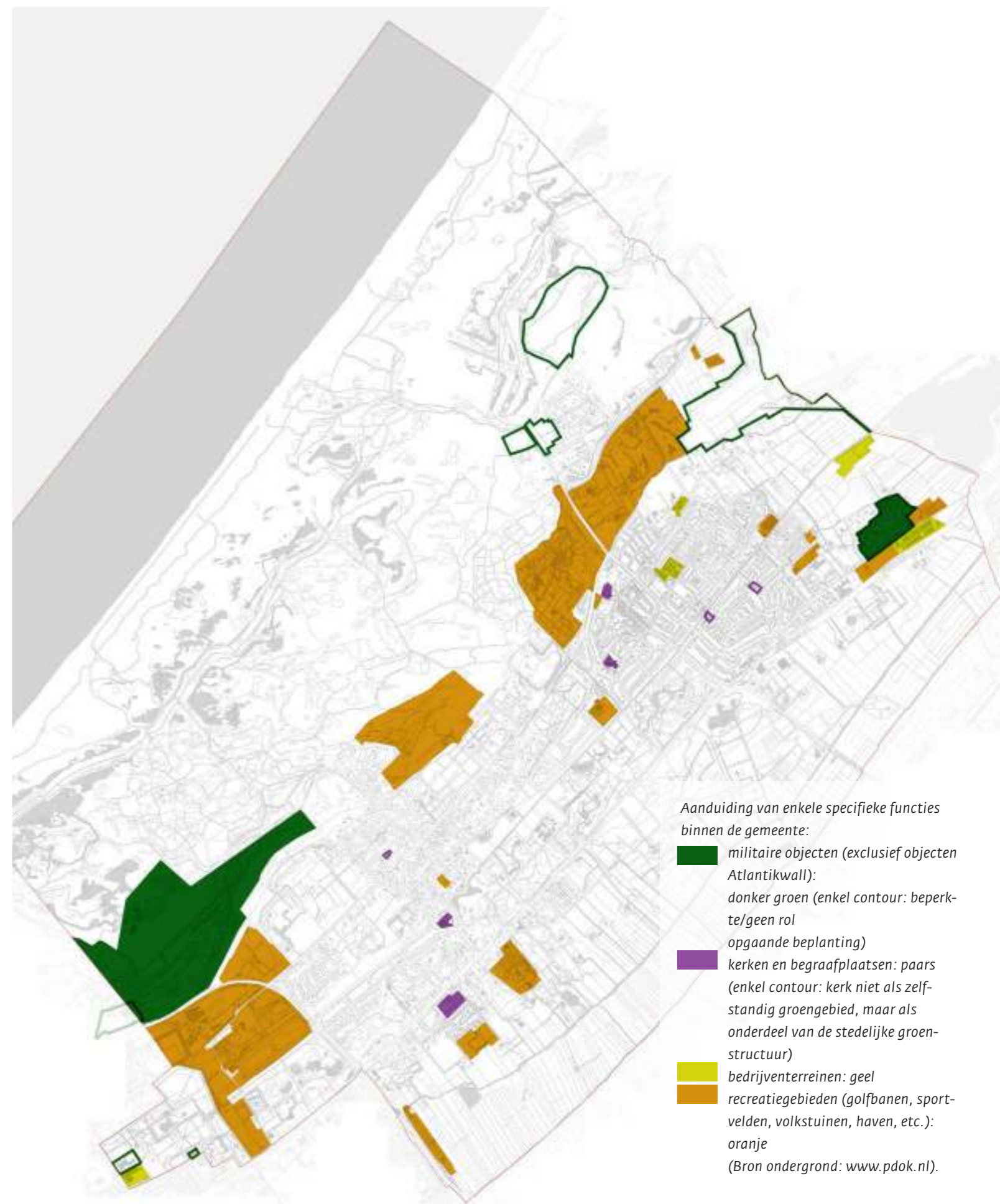
Al sinds 1870 is een terrein bij Maaldrift als oefenterrein in gebruik. Als zodanig werd het tot 1916 intensief gebruikt en werd er toen een noodvliegveld aangelegd. Na de Eerste Wereldoorlog werd het terrein voor opslag en opleiding gebruikt. De KLM nam rond 1920 een deel van het terrein in gebruik als vliegveld.

Terwijl dit deel van het terrein zich ontwikkelde als sportcomplex, ontwikkelde een ander deel van het voormalige oefenterrein zich verder als militair terrein. Vanaf 1940 kwamen er in opdracht van de Koninklijke Landmacht militaire gebouwen en in de jaren vijftig ontwikkelde het zich verder als Mobilisatiecomplex (MOB). Het MOB heeft totaal zeven munitiemagazijnen (gebouw M) uit 1940; 19 algemene magazijnen voor opslag van voertuigen (gebouw L) uit 1940 en 1952; twee transformatorhuisjes uit 1951; een portiersloge uit 1951; een wachtgebouw uit 1953, een voertuigenwasplaats uit 1940 (met smeerbrug uit 1960) en grenspalen. De overige gebouwen, waaronder benzinemagazijnen, dateren van 1960 en later. De laatste bouwfase stamt uit 1992. Ook is er een testbaan, voorzien van een specifieke ondergrond met asfalt. Vanwege het ontploffingsgevaar zijn de munitiemagazijnen elk afzonderlijk omgeven door een talud en greppels. De terreinen rondom de magazijnen zijn begroeid met een rijke schakering aan loofhout, waaronder els, abeel, eik, es, esdoorn, lijsterbes, meidoorn. Het MOB-Maaldrift heeft zijn, landelijk gezien, zeldzame gridvormige structuur behouden. Ook de vroege aanleg vanaf 1940 is historisch-militair van nationaal belang.

Het MOB-complex: verscholen in het groen. Foto 2012.

ANDER ERFGOED

De toren van de Goede Herderkerk torent hoog boven de boomkruinen uit en is een blikvanger. Foto 2003..

Dorpskerk. Foto Mariëtte van Lit.

Sociaal-maatschappelijk erfgoed

De sociaal-maatschappelijke gebouwen in een wijk, zoals kerken, scholen, wijkcentra en bejaardentehuizen spelen een grote rol in het gemeenschapsleven en in de beleving van de openbare ruimte. Ze zijn onderdeel van en geven een gezicht aan de ontwikkelingsgeschiedenis. Niet zelden zijn ze gesitueerd op zichtlocaties en vormen ze de spil van een stedenbouwkundig ontwerp. Zo hebben de torens van kerkgebouwen een 'landmark'-functie. De meest in het oog springende torens zijn die van de Dorpskerk en de Goede Herderkerk (Stoeplaan 4). Ook de kerk in De Kieviet vervult stedenbouwkundig een belangrijke rol aan het centraal in de wijk gelegen Wilhelminaplein

Sommige gebouwen vormen samen een ensemble, zoals de r.-k. kerk met begraafplaats en voormalige pastorie rond Kerkstraat 77 uit het begin van de twintigste eeuw, met daar tegenover de voormalige r.-k. jongensschool (Van Heeckerenstraat 2) uit 1922. Verderop in de straat staat het voormalige klooster (Kerkstraat 26-34) uit 1899 en de r.-k. Bonifaciuschool op het Kloosterland stamt uit 1918. Deze ensemblewaarde is ook aanwezig bij de St. Jozefkerk en de Burmanaschool die schuin tegenover elkaar in het wijkpark liggen.

Een aantal gebouwen heeft een bijzondere cultuurhistorische betekenis vanwege de zeldzame typologie, zoals bijvoorbeeld Huize Klimop, een Joods bejaardentehuis aan de Raadhuislaan 4 uit 1925. Dit is niet alleen het enige Joodse tehuis in Wasse-naar, ook daarbuiten is dit zeldzaam.

De bouwkunst van de Wederopbouw, de periode tussen 1945 en 1965, is ruimschoots vertegenwoordigd binnen de naoorlogse wijken met kerken, scholen en buurthuizen, zoals de Messiaskerk in Deijlroord (Zijllaan 57) uit 1965 en het wijkcentrum Deijlroord aan de Hofcampweg 3 uit 1951 van architect J.W. Blok. Het in 1956 door het architectenbureau Van der Laan, Hermans, Van der Eerden en Kirch ontworpen kerkgebouw met pastorie van de r.-k. Sint Josephkerk aan de Van Cranenburchlaan 31 is in de op nationaal niveau vrij zeldzame stijl van de Bossche School ontworpen. De toren is beeldbepalend in de wijk.

Het bejaardentehuis De Burcht I uit 1958 van architectenbureau Hornstra is een ander voorbeeld van een sociaal-maatschappelijke ontwikkeling. Dit tehuis werd als een van de eerste bejaardentehuizen in Nederland volgens de nieuwste uitgangspunten van ouderenhuisvesting gebouwd.

Veel van deze gebouwen hebben kunstwerken die onderdeel uitmaken van de architectuur, zoals bij de entree van de school aan de Middelweg 31-33 uit 1952. Deze kunsttoevoegingen zijn het gevolg geweest van de 1%-regeling van het Rijk tijdens de Wederopbouw. De toevoeging van kunst aan openbare en rijksgebouwen moest een nieuwe, geestversterkende impuls geven aan de samenleving na de zware oorlogsperiode.

De r.-k. Sint Josephkerk uit 1956. Foto 2008.

Fabrieken/ industrie

De belangrijkste vormen van industriële bedrijvigheid in Wassenaar hielden verband met de landbouw. Van het grootste bedrijf, het zuivelbedrijf Menken, is niet veel over. De korenmolen in het dorp symboliseert de vroegste vorm van industrie: naast de molen staan een graanmaalterij, een paardenstal en een loods. Van de gasfabriek bij de Havenstraat (terrein gemeentewerf) resteert nog de stokerij met kolenloods uit 1900. Op Hofcampweg 71 staat een voormalige graanmalerij en een woonhuis met kantoor en paardenstal. Deze graanmalerij is in 1907 gebouwd voor de Coöperatieve Vereeniging Samenwerking.

Menkenfabriek. Collectie Jan Stegeman.

Straatmeubilair

Straatmeubilair, zoals lantaarnpalen en banken, is een belangrijke aankleding van de openbare ruimte die in hoge mate de sfeer bepaalt.

Palen

Wassenaar kent relatief veel elementen die de begrenzing markeren van jachtterreinen, gemeente, buitenplaatsen, militaire terreinen en andere eigendommen. Ze vertellen in veel gevallen iets over het gebruik van een gebied en de bezitter. Aan de gemeentegrenzen met Voorschoten, aan de Papeweg en aan de Rijksstraat-

weg, staan twee palen. Deze hardstenen palen vervingen in 1775 en 1802 houten voorgangers en dragen het opschrift 'Voorschoten'. 16 grenspalen markeren de landscheiding, die al in 1230 als waterkering tussen de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland werd aangelegd. De markering met behulp van palen is al heel oud en stamt zeker van vóór 1700. Sinds 1858 zijn de houten palen vervangen door steen. De bewaarde types stammen vermoedelijk uit de periode 1858 tot eind twintigste eeuw, waaronder die op de hoek van de Rijksstraatweg en Zijdeweg.

Niet alleen Prins Frederik, maar ook Willem I, prinses Marie von Wied en Baron Van Wassenaar Van Catwijck lieten hun gebieden markeren met jacht- en grenspalen. In totaal zijn er circa dertig van dit soort palen op Wassenaars grondgebied. De palen zijn goed herkenbaar in hun functie. Zo bevatten de palen van Prins Frederik de tekst "eigen jacht Z.K.H. Prins Frederik", die van de baron "Baron van Wassenaar van Katwijck eigen jacht", die van Willem I "Privatieve Jagt van den Koning". In Wassenaar zijn ook talrijke eigendomspalen en zogeheten dommerikken, schamp- of stootstenen die op hoeken of tegen poorten zijn geplaatst en gevelschade door karrenwiel-aanrijding moeten voorkomen, te vinden. Op de hoek Van Ommerenlaan-Stoeplaan staan hardstenen stootstenen. Bij het entreehek van Backershagen langs de Rijksstraatweg zijn er kanonslopen gebruikt. Aan de Oude Trambaan, bij Ammonslaantje 3, staan meerdere betonnen palen, zogenaamde o-palen. Deze paal markeren de begrenzing van het MOB-terrein; de o verwijst naar oorlog.

Het straatmeubilair in het dorpscentrum bestaat behalve uit de beeldbepalende dorpspomp uit 1869 op het Plein overwegend uit stoot-, stoep- of schamppalen van natuursteen, zoals deze met name op het Plein en in de Schoolstraat aanwezig zijn. Hieronder zijn exemplaren uit de zeventiende en achttiende eeuw. De natuurstenen stoepen van Plein 10, 11 en het Baljuwhuis geven het Plein extra allure en vertellen iets over het gebruik van het voorerf van de huizen als openbare ruimte. Langs verschillende straten of delen ervan, zoals de Berkheistraat, het Plein, de Kerkstraat en de Langstraat staat een aantal gietijzeren lantaarnpalen van een historisch model. Dit model is ook te vinden aan de Zijllaan, Santhorstlaan en Middelweg en in De Kieviet.

Jachtpaal van Baron van Wassenaar. Foto C. Scheffer, 2021.

Het Plein, gezien naar Langstraat kenmerkt zich door de karakteristieke aankleding met niet alleen de dorpspomp, maar ook met hardstenen stootpalen en straatlantaarns. Rechts het Baljuwhuis dat voorzien is van een hardstenen stoep; op de hoek links het Regthuys. Foto 2015.

Bij het MOB-complex: grensmarkering van het militaire terrein met O-palen. Oude Trambaan, bij Ammonslaantje 3. Foto 2012.

Links: Lantaarnpaal aan de Zijlleen. Foto 2012.

Rechts: Lantaarnpaal van Rijksdorp, bij Vleysmanlaan 1. Foto 2012.

In Rijksdorp staat nog een lantaarnpaal die samen met een hek van omstreeks 1919 tot het villapark Rijksdorp behoort. Deze elementen zijn gebouwd naar ontwerp van Co Brandes, die het verkavelingsplan van de wijk ontwierp. Omdat ijzer en staal kort na de oorlog bijzonder moeilijk te verkrijgen waren, ontwierp architect Brandes betonnen lantaarnpalen. Van de ongeveer vijftig stuks in totaal is er slechts één bewaard gebleven, die daarmee een hoge zeldzaamheidswaarde heeft.

Bij Stoeplaan 27 staat een staande klok met een Sabre/Quartz-uurwerk uit circa 1925. Mogelijk behoorde deze klok bij de tramhalte van de Haagse Tramweg Maatschappij, die in 1923 een lijn door Wassenaar van Den Haag naar Leiden aanlegde. Waarschijnlijk staat de klok niet op oorspronkelijke plek, maar is daar inmiddels wel nauw mee verbonden. De gietijzeren klok is rijk gedetailleerd met cartouches en diamantkoppen en frontons met reliëfvoorstellingen van een uil, een haan, een vleermuis en een bijenkorf.

Klok bij Stoeplaan 27. Foto 2008.

GEDENKCULTUUR

Wassenaar kent een gevarieerde gedenkcultuur. De begraafcultuur maakt een bijzonder onderdeel uit van het Wassenaarse erfgoed. Funeraire gedenkmonumenten op begraafplaatsen komen logischerwijs het meest voor, gevolgd door gedenkmonumenten ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog. Maar ook gedenk- en wapenstenen horen bij dit hoofdstuk thuis.

Samen zijn het rijke en tastbare bronnen om te herinneren en het verleden zichtbaar te houden in het openbare leven.

De opsomming zoals die hier volgt is niet volledig, maar geeft wel een overzicht van de meest belangrijke elementen die in Wassenaar te vinden zijn op het gebied van gedenken.

Begraafplaatsen

In oorsprong lagen graven in en bij kerken. Het oudst bekende graf in Wassenaar ligt echter niet op een religieuze plek. Het stamt uit de bronstijd. In 1987 is bij opgravingen in het Weteringpark, ter hoogte van Strandwal 115, het zogenaamde Bronstijdgraf gevonden. Op deze plek bevindt zich nu een gedenksteen ter herinnering hieraan. Behalve de gedenksteen zijn in de bestrating twee liggende personen uitgebeeld.

Opgraving van het Bronstijdgraf. Foto 1987. Collectie Robert van Lit.

Bij de oudste kerk van het dorp, aan het Plein, ligt een in oorsprong middeleeuwse begraafplaats, waarvan de huidige aanleg en bijbehorende onderdelen zoals hekwerken, in verschillende periode zijn ontstaan. Onder de grafmonumenten zijn de familiegraven van de families Van Wassenaer en Van Zuylen van Nijvelt. In de kerk bevinden zich twaalfde-eeuwse zandstenen grafdeksels en een sarcofaag.

Bij de r.-k. Goede Herderkerk aan de Stoeplaan ligt eveneens een begraafplaats, net

als bij de St. Willibrordus aan de Kerkstraat, waarop enkele priestergraven liggen. Bij de kerk staat het Heilig Hartbeeld, een geschenk van Wassenaarse bollenkwekers aan de Sint-Willibrorduskerk in 1926. Bij de Goede Herderkerk liggen ook de graven van twee architecten die een grote rol in de architectuurgeschiedenis van Wassenaar hebben gespeeld, namelijk J.A. van der Laan en M.J. Granpré Molière (die verantwoordelijk was voor de ontwerpen van stedenbouw en architectuur van grote delen van Oostdorp en Kerkehout). Hier is ook een ossuarium aanwezig (waar de beenderen van overledenen worden bewaard). Het zijn stille getuigen die laten zien hoe omvangrijk de katholieke gemeenschap in de negentiende en twintigste eeuw was.

Wassenaar kent ook een Joodse begraafplaats in Kerkehout, Persijnhof geheten, die is aangelegd omdat in Den Haag te weinig ruimte was voor de vrij omvangrijke Joodse gemeenschap, die ook in Wassenaar vertegenwoordigd was. Het Persijnhof, is aan het begin van de twintigste eeuw door de Nieuwe Hoogduitse gemeente aangelegd die het terrein is in 1906 in gebruik genomen nam. L. Simons, een lid van deze Joodse gemeente, ontwierp het metaarhuis (lijkenhuis) in 1907. Volgens Joodse traditie mogen de graven niet geruimd worden.

De gemeente heeft in de jaren zeventig van de twintigste eeuw een algemeen en katholiek deel aan de begraafplaats toegevoegd. Sindsdien doet het metaarhuis dienst als aula voor de gemeentelijke begraafplaats.

De Joodse begraafplaats in Kerkehout.
Foto 1994. Collectie RCE, G. Dukker.

Joodse begraafplaats in Kerkehout.
Foto 2003.

Een bijzonderheid en zeker niet gangbaar is dat er in Wassenaar op sommige buitenplaatsen particuliere begraafplekken zijn, zoals op de buitenplaatsen Beukenhorst en Rust en Vreugd. Op de laatste ligt nabij de Van Ommerenlaan het grafmonument van het echtpaar Van Ommeren, terwijl op Beukenhorst huisdieren werden begraven.

Herdenkingsmonumenten oorlogen

In de Dorpskerk bevindt zich een luidklok uit 1454, die in 1581 in de klokkenstoel is aangebracht als herinnering aan de wederopbouw van de kerk na de oorlogsverwoestingen ten tijde van de 80-jarige oorlog.

Wassenaar heeft een aanzienlijk aantal herdenkingsmonumenten ter nagedachtenis van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, waaronder het monument aan de Schouwweg, ter hoogte van huisnummer 72. Het monument aan de Schouwweg stond oorspronkelijk op de niet meer bestaande oorlogsbegraafplaats Het Lange Duin, gelegen aan de Schouwweg. Het werd onthuld in 1952. De stervende strijder is gebeeldhouwd door J.M. Veldheer. Aan de achterzijde is een herinneringsplaquette aan 'Soldaat van Oranje', Erik Hazelhoff Roelfzema, aangebracht.

Monument aan de Schouwweg. Foto
2012.

Op de Waalsdorpervlakte staat het gedenkmonument dat is opgericht ter nagedachtenis aan de naar schatting 250 tot 280 burgers, waaronder veel verzetsstrijders, die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de bezetter in de duinen zijn gefusilleerd op en rond de vlakte. Het monument bestaat uit de Bourdonklok uit 1959, een betonnen rand uit 1949 met de tekst '1940 - 1945' en 'Hier brachten vele landgenoten het offer van hun leven voor uw vrijheid. Betreed deze plaats met gepaste eerbied', vier bronzen fusilladekruisen en een marmeren plaquette aan de gevallen. De bronzen kruisen zijn replica's uit 1980 van de vier oorspronkelijke, houten fusilladekruisen, die op 3 mei 1946 door een groepje verzetsvrienden op de Waalsdorpervlakte zijn geplaatst. Die dag werd daar de eerste dodenherdenking van Nederland georganiseerd, bestaande uit een stille tocht vanaf het Oranjehotel naar het monument. Beide monumenten zijn vanuit historisch perspectief onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Het Bevrijdingsmonument aan de Lus bestaat uit een bevrijdingsboom (een kringlinde, in 1946 geplant), een vrijheidssteen (zwerfkei uit Drenthe, in 1947 geplaatst) en een herinneringsbank (in 1970 toegevoegd).

In de Dorpskerk bevindt zich een gedenksteen met het opschrift: "in dank aangeboden door Scheveningsche en Katwijksche en andere verdrevenen, gehuisvest van 1943-1945 in Wassenaar". Dit gedenkt de functie van de kerk als schuilplaats voor onderduikers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nabij Clingendael bevindt zich een bronzen plaquette die herinnert aan een bezoek van Heinrich Himmler aan A. Seyss-Inquart in 1942, waarbij de verzetsmensen H.J. Jordaan en W.A.H.C. Boellaard verhoord werden.

Ter herdenking aan de Franse commando's (Mariniers), die in de nacht van 28 op 29 februari 1944 omkwamen bij een poging om een verkenning naar het achterland uit te voeren is op 3 mei 1985 een gedenksteen onthuld, gelegen nabij de toegang

Herdenkingsmonument bij De Lus.
Foto 2008.

tot het strand. Er is een tweetalige tekst op de natuurstenen gedenksteen opgenomen met de namen en het geboorte- en sterftejaar van de gevallen mariniers, een omschrijving van de gebeurtenis en een wapen met een schip en een zwaard. De Duitse bezetting van het steunpunt XXXVII H heeft bij deze vijandelijkheden een rol gespeeld.

Op de Joodse begraafplaats in Kerkehout staat een monument, bestaande uit een zuil met opschriften. Het is in 1947 geplaatst ter nagedachtenis aan de Haagse Joden die door de Duitsers zijn afgevoerd en niet zijn teruggekeerd.

Renbaan Duindigt en Vliegveld Valkenburg boden in 1945 ruimte voor voedseldroppingen waarvoor op Duindigt in 1995 een herdenkingsplaquette is aangebracht met de tekst 'in dankbare herinnering aan de levensreddende voedseldroppings 29 april - 8 mei 1945'.

Op Eikenlaan 3 heeft zich ooit (tot onbekende datum) een gedenksteen bevonden ter herinnering aan de zusters Willibalda en Lioba van de Ursulakliniek (r.-k. ziekenhuis) die door een bominslag in 1944 werden gedood.

Herdenkingsmonumenten leden Koninklijk Huis

Wassenaar kent een aanzienlijk aantal stenen monumenten en gedenkbomen die ter ere van leden van het koningshuis zijn opgericht. Hoewel in de meeste gemeenten in Nederland wel een soortgelijk monument te vinden is, is het aantal gedenkmonumenten in Wassenaar uitzonderlijk hoog. De verbintenis van Wassenaar met het koninklijk huis komt zo in de openbare ruimte nadrukkelijk tot uiting.

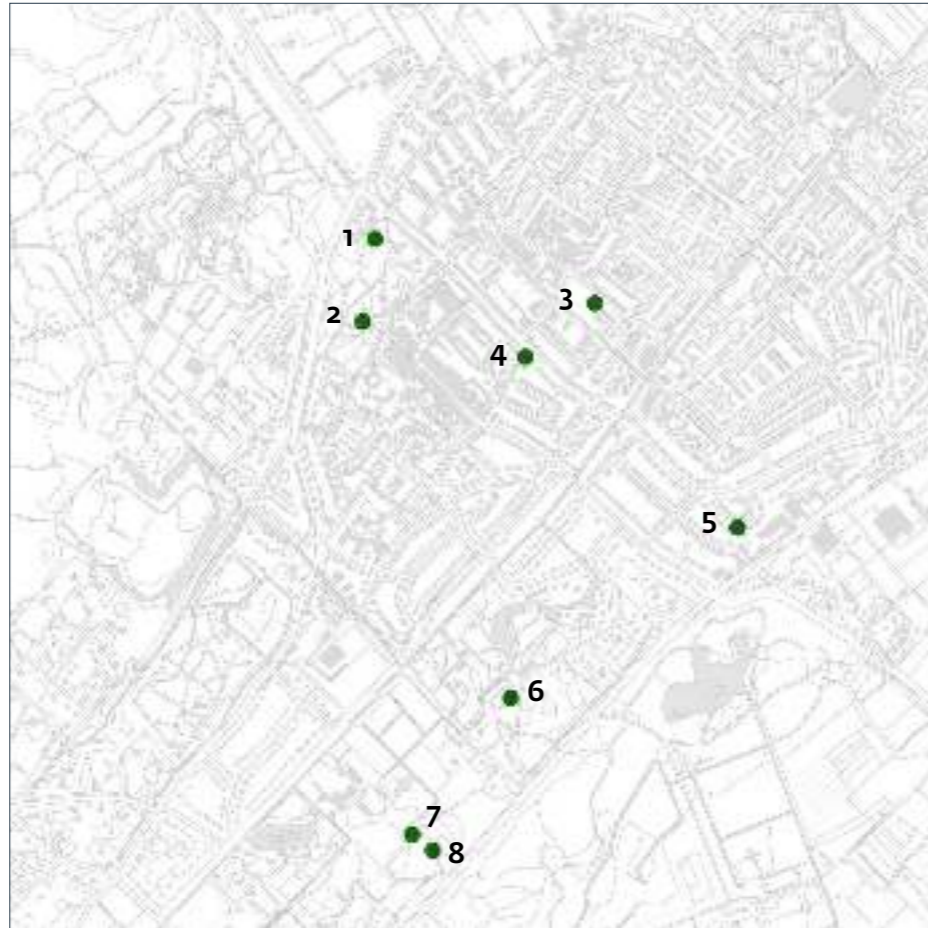
Voor regentes Emma staat op het Wilhelminaplein, midden in het rosarium, een gedenkmonument. Dit monument werd in 1937 geplaatst. Het monument op de kruising Van Zuylen van Nijveltstraat-Johan de Wittstraat met de tekst 'Een nieuwe telg, een nieuwe band, verbindt Oranje met Nederland' is in 1938 opgericht ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix. Het Wilhelminamonument in het plantsoen op de kruising Kerkstraat-Storm van 's Gravesandeweg stamt uit 1950 en bevat de tekst 'Stantvastisch is ghebleven mijn hert in teghenspoet'.

Naast monumenten zijn er gedenkbomen geplant ter ere van leden van het Koninklijk Huis, waaronder de oudste ter gelegenheid van de geboorte van Wilhelmina op 31 augustus 1880, de zogenaamde Wilhelminabeuk, geplant in 1880 bij de Dorpskerk in opdracht van Phillip Jacob baron van Pallandt (van Duinrell). Ook de eerstgeborene van de huidige koning, Prinses Catharina Amalia, heeft een gedenkboom, namelijk een Koningslinde, die ter gelegenheid van haar geboorte in 2003 op de Paauw geplant is. Er is ook een Koningsboom (Hollandse linde), geplant ter ere van de kroning van Willem Alexander in 2013; die boom staat op grondgebied van Backershagen.

Monument voor regentes Emma aan het Wilhelminaplein. Foto 2003.

Locaties van gedenkbomen. Bron: Groene waardenkaart.

Locaties van gedenkbomen.

(Bron ondergrond: www.pdok.nl).

1. Juliana-linde (geplant 1979);
2. Wilhelminabeuk (geplant 1880);
3. Gedenkboom (plataan), ter ere van huwelijk prinses Beatrix en prins Claus, 10 maart 1966;
4. Oranje-eik (geplant 1987);
5. Bevrijdingsboom - Krimlinde (geplant 1946);
6. Gedenkboom (Koningsslinde) geboorte Prinses Catharina Amalia, geplant in 2003;
7. Gedenkboom (Rode beuk) voor huisarts dr. ten Cate (1919- 2002) op 30 april 2000 geplant ter ere van 80e verjaardag;
8. Koningsboom (Hollandse linde), in 2013 geplant ter ere van kroning Willem Alexander.

Gevelstenen

Op Wassenaarse buitenplaatsen, boerderijen en villa's zijn diverse gevelstenen te vinden. Zo krijgt een plek letterlijk een betekenis en aanduiding waar zich iets bevindt. De oudste bekende gevelsteen is die van de boerderij Oostdael (Rijksstraatweg 189) uit 1602. De boerderij brandde in 1930 af, maar vermoedelijk stelde bouwkundige en brandweercommandant G.J. van der Mark de steen veilig. De steen wordt op de Paauw bewaard; een ander bekend voorbeeld is de gevel in de boerderij Bellesteijn, waar het jaartal geflankeerd wordt door twee bellen (Oostdorperweg 197). Het wapen van Wassenaar is toegepast in de gevelstenen van onder meer het oude raadhuis op Langstraat 27 en het Baljuwhuis op Plein 1. Zij geven het pand daarmee extra status. In het Baljuwhuis is ook een gevelsteen uit 1764 aanwezig ter herinnering aan baljuw Johannes van Gijbelant en zijn vrouw, voor hun verdiensten voor Wassenaar en als dank voor de bouw van het Baljuwhuis.

Er zijn ook wapenstenen bij de rentmeesterswoning op Raaphorst 3 (op De Horsten, 1639). Bij de boerderij Oostdorperweg 197 is een gevelsteen uit 1806 met bellen en de naam Bellesteyn ingemetseld. In de Schoolstraat 5 herinnert een gevelsteen aan de Kleynkinderschool die hier in 1746 werd gesticht.

Het landhuis van C.A.A. Kerckhoff, sinds 1930 directeur van de N.V. Vroom en Dreesman te Leiden, uit 1937 kreeg de naam Hazelune, een verwijzing naar de Nedersaksische geboorteplaats Haselünne van de familie. In de gevelsteen is behalve de naam en het jaartal 1937 ook het wapen van Haselünne opgenomen. Hiermee wordt een persoonlijke geschiedenis van de bewoners vastgelegd. In de toegangspartij van het appartementencomplex Nieuw Rijksdorp is de gevelsteen van het huis Nieuw Rijksdorp uit 1895 met de tekst 'je marche droit' (ik ga/loop recht) ingemetseld, ter herinnering aan het buitenhuis dat hier heeft gestaan en zijn bewoner, graaf van Limburg Stirum.

Op het huis Wensveen aan Kerkstraat 6 prijkt een gevelsteen met zonnewijzer uit 1787.

Gevelsteen uit 1602 van boerderij Oostdael, Rijksstraatweg 189. Foto 2006

Gevelsteen van boerderij De Os, Zijde-
weg 57. Foto 2006.

Sculptuur op woonhuis Hoflaan 18.
Foto 2012.

De gevelsteen met zonnwijzer van
Kerkstraat 6. Foto Mariëtte van Lit.

Reliëf op de voormalige Paus Pius X
school aan de Oud Wassenaarseweg.
Foto 2010.

Herinneringsbanken

Op het Burchtplein staat een rustbank, opgedragen aan burgemeester B.Ph.S.A. Storm van 's-Gravesande. Bij het golfclubhuis Wildhoeve aan de Groot Haesebroekseweg 22 staat een bank ter herinnering aan golfer G.M. (Gerry) del Court van Krimpen (1889-1944), vanwege zijn verdienste voor de golfsport in Nederland. Er zijn ook banken en andere tuinsieraden op buitenplaatsen die herinneren aan persoonlijke momenten uit de geschiedenis van de bewoners, zoals de waterpomp bij Rust en Vreugd.

Bank ter herinnering aan G.M. del
Court van Krimpen, bij Groot Haese-
broekseweg 22. Foto 2011.

KERNWAARDEN EN KERNKWALITEITEN VAN WASSENAAR

De historische ontwikkeling van Wassenaar als eeuwenoude, exclusieve leefomgeving in de achtertuinen van Den Haag en Leiden is nog altijd goed af te lezen aan het huidige dorp en ommelanden.

De kwaliteiten van deze leefomgeving zijn samengevat in de slogan "landgoed aan zee". Toch is Wassenaar meer dan een landgoed. Het is een bijzondere verzameling schatten met grote diversiteit waarin wonen, recreatie en werken alle drie een belangrijke plek vervullen. De lange tradities van grondbeheer en grondgebruik vormen daarin de rode draad.

In dit boekwerk "*Het Verhaal van Wassenaar*" wordt aan de hand van de belangrijkste thema's van de geschiedenis van Wassenaar een beeld geschetst van de belangrijke historische aspecten die Wassenaar maken tot het dorp dat het nu is. Landschap en erfgoed worden als verbindende krachten in de Omgevingsvisie ingezet. Ze fungeren als "grondlaag" voor ontwikkelingen. De kennis over het ontstaan van het landschap en de cultuurhistorie biedt essentiële informatie over locaties; informatie die essentieel is voor het maken van keuzes in ruimtelijke opgaven.

Wassenaarse kernwaarden

Wassenaar is een dorp met een sterke en specifieke identiteit en kent een eigenheid die uniek is in Nederland.

Wassenaar kenmerkt zich door een exclusief vestigingsmilieu dat al honderden jaren bestaat. Deze veilige en gezonde leefomgeving kent in Wassenaar een uitzonderlijk lange, ononderbroken traditie die de grondslag vormt voor het hoogwaardige leefmilieu.

Het "wonen in het groen op ruime kavels" en het "verblijven in het groen" maakt eveneens traditioneel onderdeel uit van deze kernkwaliteit. Ruimte is een belangrijke leefkwaliteit en is een van de pijlers onder de kernkwaliteiten, net als de grote, groene buffers tussen het dorp en omringende gemeenten. De rijke natuur met grote biodiversiteit is een belangrijke kernwaarde van Wassenaar.

Tegelijkertijd wordt deze ruimte zeer divers gebruikt waarbij per deelgebied een leidende hoofdfunctie benoemd kan worden die doorgaans al honderden jaren bestaat. Deze hoofdfuncties zijn drager van de continuïteit van de dorpsontwikkeling sinds de middeleeuwen. Wassenaar biedt een groot en divers aanbod op het gebied van recreatie en cultuur: je kunt uitgaan en eropuit gaan in je eigen dorp. Ook is er een grote differentiatie in bebouwingstypologiën; deze vorm van diversiteit is eveneens onderdeel van het unieke karakter van Wassenaar.

Het unieke van Wassenaar is niet alleen de rijkdom van natuur- en cultuurwaarden, maar ook dat deze waarden onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en elkaar versterken. Tegelijkertijd zijn daarbinnen de duidelijke overgangen (contrasten) tussen open (weide, duin) en gesloten (bos) en tussen bebouwd en onbebouwd karakteristiek.

Opgaven

De opgaven voor Wassenaar zijn:

- het veilig stellen en continueren van ruimte, groen, diversiteit en contrasten door versnippering, herverkaveling en kavelsplitsing tegen te gaan;
- behoud van de exclusieve leefkwaliteit en de welvaart door het borgen van kernwaarden in ontwikkelingen;

- behoud van de traditionele samenhang tussen natuur- en cultuurwaarden door evenwichtig beheer;
- antwoorden formuleren op grote opgaven als energietransitie en klimaatadaptatie waarbij kernwaarden als groen en ruimte leidraad vormen;
- groen en ruimte inzetten voor inclusiviteit en een gezonde leefomgeving en het behouden van het grote aanbod voor recreatie.

Samenvatting cultuurhistorie

Landgoed aan Zee

Het motto van de Wassenaarse Structuurvisie is 'Landgoed aan Zee'. Dit verwijst naar de lange aaneenschakeling van buitenplaatsen, die samen een groene, cultuurhistorische ruggengraat langs de kust vormen. Wassenaar kent een grote afwisseling van landschappen (duinen, bossen en veenweiden) met zeer aanzienlijke natuur- en cultuurhistorische waarden.

Het groen is sterk verankerd in de historische ontwikkeling van Wassenaar en is van hoge kwaliteit. Er is sprake van grote, groene buffers die Wassenaar van de omringende steden en dorpen scheiden. De hoge concentratie buitenplaatsen met uitzonderlijke parken en tuinen is mede bepalend voor de grote biodiversiteit. Er bevinden zich veel bijzondere bomensoorten die vrijwel uniek zijn in Nederland, alsmede de oudste of dikste exemplaren van ons land. Deze bomen vertegenwoordigen grote natuurwaarden en natuur- en cultuurhistorische waarden en maken onderdeel uit van de kroonjuwelen van Wassenaar.

In de villaparken als De Kieviet staan vele honderden uitzonderlijke villa's, vaak ontworpen door beroemde Nederlandse architecten. In de weidegebieden zijn historische boerderijenlinten te vinden die hun oorsprong hebben in de late middeleeuwen. De weiden vormen grote groene buffers aan de noord- en oostzijde van de gemeente; de duinen aan de westzijde. Ook aan de zuidzijde, aan de grenzen met Den Haag, bevindt zich een groene buffer, niet alleen in de vorm van buitenplaatsparken, maar ook vanwege het sportlandschap. Het kenmerk van deze buffers is dat ze grotendeels onbebouwd en ofwel gesloten (bebost), ofwel open (weide) zijn.

(Inter)nationale betekenis

Dit vitale 'landgoed aan Zee' is, mede door zijn centrale ligging tussen Den Haag en Leiden, een sterke economische en landschappelijke eenheid met internationale allure.

Al eeuwenlang wonen hier leden van het koninklijk huis en hooggeplaatsen aan het hof en in de politiek. De belangrijkste hooggeplaatste Wassenaarder is Prins Frederik der Nederlanden, die een groot stempel op Wassenaar heeft gedrukt, en wiens ruimtelijke erfenis van (inter)nationale betekenis is.

De rijke geschiedenis is tot ver buiten de gemeentegrenzen van grote betekenis. Wassenaar is de 'wandelgang van Den Haag' of 'centrum van de stille diplomatie' en vormde de locatie voor internationale verdragen. Diverse buitenplaatsen zijn in gebruik als residentie van ambassadeurs.

Ook kent Wassenaar militaire geschiedenis van (inter)nationale betekenis.

Geschiedenis

De strandwallen van Wassenaar worden al sinds de prehistorie bewoond; neolithische vondsten die o.a. bij Maaldrift zijn gedaan en het Bronstijdgraf uit 1700 v. Chr

getuigen daarvan. Het huidige dorpscentrum, met het Plein en de middeleeuwse dorpskerk, is vanaf de 8ste eeuw permanent bewoond.

Wassenaar bestond eeuwenlang uit een groot agrarisch gebied met veel streekelijke boerderijen; sommige stammen nog uit de 17de eeuw. De historie en betekenis van de buitenplaatsen is onlosmakelijk met de agrarische geschiedenis verbonden; het agrarische land maakte onderdeel uit van het verdienmodel van de buitens. Binnen de reeks van circa 30 aaneengeschakelde buitenplaatsen en landgoederen is een groot aantal parken – qua omvang en aantal zijn uniek in Nederland – in vroege (Zuidwijk, Backershagen) en late landschapsstijl (De Horsten, De Paauw) aangelegd. Deze parken bepalen in hoge mate het groene karakter van Wassenaar. Een aantal buitenplaatsen is na 1910 verkocht en ontwikkeld als villapark. De twee historische wijken met sociale woningbouw uit het Interbellum, Oostdorp en Kerkehout, huisvestten de Wassenaarse arbeidersklasse die onontbeerlijk was voor de bedrijvigheid en de welvaart van het dorp. Sporen van bedrijvigheid zijn te vinden in de vorm van (bollen)schuren en bedrijfsgebouwen bij de haven.

Het langgerekte duingebied kent eveneens een eeuwenoude geschiedenis, die ook in de vorm van archeologische vondsten, bijvoorbeeld uit de Romeinse tijd, aan het licht komt. De duinen zijn van belang vanwege de kustverdediging. Bovendien werd er gejaagd en boeren probeerden het te ontginnen. Al meer dan een eeuw zijn de duinen belangrijk voor de drinkwaterwinning en ook als recreatie- en natuurgebied.

De elitecultuur van Wassenaar komt tot uitdrukking in de elitesporten als golf, paardenrennen, hockey en tennis. Zo kent Wassenaar het allereerste golfclubgebouwtje van Nederland (uit 1893) en de eerste 18-holes baan van Nederland, aangelegd op de gronden van de buitenplaats Groot Haesebroek. Ook typische activiteiten die thuis horen op de buitenplaatsen en landgoederen lieten hun sporen na, zoals het vinkenvangen en de jacht. De grenzen van de jachtgebieden zijn nog steeds met jachtpalen in het landschap gemarkeerd.

Als onderdeel van de Atlantikwall speelde Wassenaar een belangrijke rol in de kustverdediging van ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog. Seyss Inquart had zijn hoofdkwartier op Wassenaars grondgebied. Ook in de Koude Oorlog was Wassenaar van militaire betekenis door de aanwezigheid van het Mobilisatiecomplex op Maaldrift en het munitiedepot bij MMC De Kom. Na de oorlog, tijdens de periode van de Wederopbouw, namen de bouwactiviteiten toe door de aanleg van diverse uitbreidingswijken. Het ANWB-hoofdkantoor en de Messiaskerk zijn stijliconen uit deze periode.

Samenvatting van de karakteristieke ontwikkeling van Wassenaar

Wassenaar

- is al sinds de prehistorie vrijwel ononderbroken bewoond en benut en is altijd een aantrekkelijke groene woonomgeving met een gevarieerd landschap en hoge biodiversiteit geweest;
- kent een eeuwenlange traditie van wonen, sporten, spelen en werken in het groen die de actuele kwaliteiten van het dorp in hoge mate mede bepaalt;
- betekent: ruim wonen in het groen; dit wordt als unieke kwaliteit al eeuwenlang gebruikt om inwoners en bezoekers naar Wassenaar te trekken en te houden;

- dankt haar aantrekkelijke woonomgeving en hoogwaardig vestigingsklimaat daarnaast in belangrijke mate aan de ligging tussen universiteits- en handelsstad Leiden en regeringscentrum Den Haag;
- huisvestte door de eeuwen heen talrijke invloedrijke en welgestelde bewoners van internationale betekenis op het gebied van monarchie, politiek, wetenschap en industrie en handel, die grote voorspoed brachten;
- ontwikkelde zich als gevolg daarvan tot de 'wandeling van Den Haag' of 'centrum van de stille diplomatie', hetgeen onder meer de grondslag vormt van de internationale verdragen die hier tot stand zijn gekomen;
- ontwikkelde als gevolg daarvan een buitenplaatscultuur van internationale betekenis en een villacultuur van bovenregionale betekenis;
- dankt haar hoogwaardig toerisme en recreatie, waaronder haar badcultuur, haar exclusieve sportcultuur (paardensport, golf) en haar uitzonderlijke initiatieven op sociaal-maatschappelijk gebied (charitatieve instellingen) aan dit exclusieve vestigingsmilieu.

Kernwaarden ruimtelijke hoofdstructuur

- De cultuurhistorische hoofdstructuur is tevens de actuele ruimtelijke hoofdstructuur; geschiedenis en heden sluiten naadloos op elkaar aan. Overal in het ruimtelijke domein is cultuurhistorie de drager van ruimtelijke kwaliteit doordat de middeleeuwse structuren dominant zijn in de huidige structuren.
- De drie landschappen – Duin (duinen), Horst (bossen) en Weide (veenweidelandschap) – bepalen de ruimtelijk identiteit, hebben kenmerkende contrasten tussen openheid en geslotenheid en vormen daarnaast belangrijke onbebouwde, groene buffers rond Wassenaar.
- In totaal zijn er negen karakteristieke landschappen en structuren: duinen, sportlandschap, villaparken, landgoederen en buitenplaatsen, historische dorpscentrum, 'anders wonen', weiden, de hoofdwaterstructuur en de laanbomenstructuur.
- De historische ruggengraat van aaneengesloten buitenplaatsen is de belangrijkste identiteitsdrager.

Erosie van al deze bijzondere, kenmerkende waarden zou een afname van de leefkwaliteit en een bedreiging van de welvaart betekenen. Wassenaar heeft al eeuwenlang laten zien dat het behoud van tradities samen kan gaan met vernieuwen. Wassenaar blijft het uitzonderlijke dorp dat het is door de kwaliteiten uit het verleden te koesteren in het heden en mee te nemen in de toekomst. Dit "Verhaal van Wassenaar" vormt hiervoor een belangrijke richtlijn.

De Paauw. Foto 2021, Studio Van der Plas, Jan van der Plas.

